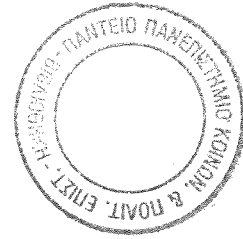

Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών
Τμήμα Αστικής και Περιφερειακής Ανάπτυξης
Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Επιβλέπων Καθηγητής: Θεοφάνης Πάκος

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΥΡΩΠΗ: ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ

(διπλωματική εργασία)

Νικόλαος Κουμπιάς

A.M. 894002

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σκοπός αυτής της διπλωματικής εργασίας είναι η προσέγγιση και διερεύνηση της διαδικασίας του οικονομικού μετασχηματισμού που βρίσκεται σε εξέλιξη στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Ο χαρακτηρισμός των χωρών αυτών ως πρώην σοσιαλιστικών ελέγχεται από πολλούς ερευνητές και για το λόγο αυτό ο παλαιότερος μηχανισμός ρύθμισης της οικονομίας τους αναφέρεται στην υπόλοιπη εργασία με τον όρο “κεντρικός σχεδιασμός”, που οπωσδήποτε αντικατοπτρίζει σαφέστερα τη φιλοσοφία του.

Η διάρθρωση μιας οικονομίας, δηλ. το *π* παράγει και *π*ως το παράγει, αποτελεί προϊόν εξέλιξης δεκαετιών και εκφράζεται σε επίπεδο υλικό, θεσμικό και πολιτιστικό (νοοτροπίες, συμπεριφορές κ.λπ.). Κάθε διαρθρωτική μεταβολή, λοιπόν, είναι μια διαδικασία που αναγκαστικά απαιτεί χρόνο. Την ίδια στιγμή, η προϋπάρχουσα οικονομική διάρθρωση θέτει τα όρια και ελέγχει την ταχύτητα των μεταβολών αυτών, σε βραχυχρόνιο και εν μέρει σε μεσοχρόνιο ορίζοντα. Άρα η προσέγγιση και διερεύνηση μιας μείζονος αναδιαρθρωτικής διαδικασίας, όπως είναι ο οικονομικός μετασχηματισμός, προϋποθέτει την προσέγγιση και διερεύνηση του προϋπάρχοντος συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού.

Τόσο ο κεντρικός σχεδιασμός, ως μηχανισμός ρύθμισης, όσο και ο οικονομικός μετασχηματισμός, ως διαδικασία, έχουν σαφείς θεωρητικές καταβολές, σε αντίθεση με τη ρύθμιση της αγοράς που προέκυψε από τη δράση ενεργών υποκειμένων. Άρα η αλληλεπίδραση θεωρίας και πρακτικής έχει στην περίπτωση τους ιδιαίτερη σημασία. Η διερεύνησή της, λοιπόν, αποτελεί τη δεύτερη προϋπόθεση για την ουσιαστική προσέγγιση των δύο οικονομικών φαινομένων.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό κάθε οικονομικού φαινομένου είναι ότι δεν εμφανίζεται ούτε αναπαράγεται σε συνθήκες εργαστηρίου. Λαμβάνει χώρα σε δεδομένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, που επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία του. Για το λόγο αυτό, η καταγραφή ορισμένων ιστορικών και κοινωνικών παραγόντων που συνετέλεσαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση του συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού και επιδρούν καθοριστικά στη διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού κρίθηκε σκόπιμη.

Η εργασία αυτή χωρίζεται σε τρία κεφάλαια: στο *πρώτο* (κεφ. Α) εξετάζονται τα θεωρητικά και εμπειρικά ζητήματα που αφορούν στον κεντρικό σχεδιασμό, στο *δεύτερο* (κεφ. Β) διερευνούνται ορισμένα θεωρητικά και εμπειρικά ζητήματα που συνδέονται με τον οικονομικό μετασχηματισμό, ενώ στο *τρίτο* (κεφ. Γ) επιχειρείται η εξαγωγή κάποιων συνολικών συμπερασμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, στο κεφ. Α καταγράφεται συνοπτικά η θεωρητική συζήτηση που αναπτύχθηκε σε σχέση με τον κεντρικό σχεδιασμό (ενότητες 1 και 2), δηλ. ο βαθμός διαφοροποίησής του από τις σοσιαλιστικές προτάσεις του παρελθόντος (ενότητα 1), τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που εντόπισε ο θεωρητικός προβληματισμός (ενότητα 2.1) και το υπόδειγμα του τέλειου κεντρικού σχεδιασμού του Oskar Lange (ενότητα 2.2), ενώ στο εισαγωγικό τμήμα της ενότητας 2 γίνεται ο εννοιολογικός προσδιορισμός των όρων *σχεδιασμός* και *κεντρικός σχεδιασμός*. Στη συνέχεια, περιγράφεται η εφαρμογή του κεντρικού σχεδιασμού στην πράξη (ενότητα 3), με τις θεσμικές ιεραρχίες που άρχισαν να διαμορφώνονται στη Σοβιετική Ένωση από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 (ενότητα 3.1), το σχεδιαστικό μηχανισμό που αναπτύχθηκε (ενότητα 3.2), τη μέθοδο των ισοζυγίων που χρησιμοποιήθηκε για την κατάρτιση των σχεδίων (ενότητα 3.3), τον τρόπο με τον οποίο γινόταν ο σχεδιασμός του υλικού ισοζυγίου (ενότητα 3.3.1), τα διάφορα είδη των σχεδίων (ενότητα 3.4), τον μηχανισμό άμεσης ρύθμισης της οικονομίας που εφαρμόστηκε (ενότητα 3.5) και

τα προβλήματά του (ενότητα 3.5.1). Στην ενότητα 4 περιγράφεται συνοπτικά ο τρόπος λειτουργίας της επιχείρησης στα πλαίσια του κεντρικού σχεδιασμού και καταγράφονται τα σημεία διαφοροποίησής της από την τυπική καπιταλιστική επιχείρηση (ενότητα 4.1), η λειτουργία της στις δεδομένες συνθήκες (ενότητα 4.2), με τις ομάδες έργου (ενότητα 4.2.1) και τις άτυπες διαδικασίες (ενότητα 4.2.2), τους τρόπους επέκτασης της παραγωγής της (ενότητα 4.2.3), αλλά και του μεγέθους της (ενότητα 4.2.4).

Είναι γνωστό ότι η λειτουργία του κεντρικού σχεδιασμού είχε μια σειρά από ανεπιθύμητες επιπτώσεις (ενότητα 5), στις οποίες συγκαταλέγονται ο δύσκαμπτος και συχνά ιδιοτελής γραφειοκρατικός μηχανισμός (ενότητα 5.1), οι παρατεταμένες και εντεινόμενες ανισορροπίες (ενότητα 5.2), η συνύπαρξη των ελλείψεων σε κάποια αγαθά με την υπερπροσφορά κάποιων άλλων (ενότητα 5.3), που αντιμετωπίζονταν με ανορθόδοξες μεθόδους (ενότητα 5.3.1), η υπερβολική συγκέντρωση της παραγωγής σε λίγες πολύ μεγάλες επιχειρήσεις (ενότητα 5.4) και η ακαμψία της παραγωγικής δομής (ενότητα 5.5). Από τη μακροχρόνια εφαρμογή του κεντρικού σχεδιασμού προκύπτουν ορισμένα δυναμικά χαρακτηριστικά του (ενότητα 6), παρά τις ιδιομορφίες των τηρούμενων στατιστικών δεικτών (ενότητα 6.1): στα χαρακτηριστικά αυτά εντάσσονται μια σειρά από οικονομικά επιτεύγματα, κάποιες ενδείξεις για την ύπαρξη οικονομικών διακυμάνσεων και η εμφάνιση εντεινόμενων αρνητικών εξωτερικών οικονομιών (ενότητα 6.2), καθώς και η μακροχρόνια κάμψη της συνολικής αποδοτικότητας του συστήματος (ενότητα 6.3).

Η εμφάνιση χρόνιων δυσλειτουργιών στην εφαρμογή του κεντρικού σχεδιασμού ήταν αναπόφευκτο να οδηγούν σε κρίσεις και σε προσπάθειες αντιμετώπισής τους με την προώθηση μεταρρυθμίσεων (ενότητα 7). Η εναλλαγή κρίσης - μεταρρύθμισης προσδιορίζεται τόσο αναφορικά με το μοντέλο ταχείας συσσώρευσης των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων (ενότητα 7.1), όσο και σε σχέση με το διαχειριστικό μοντέλο

που εγκαινιάστηκε στη συνέχεια (ενότητα 7.2). Η κρίση διεθνούς ανταγωνιστικότητας που άρχισε να εκδηλώνεται τη δεκαετία του 1970, όμως, ήταν η σοβαρότερη που αντιμετώπισε το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού (ενότητα 7.3), με τυπικότερο παράδειγμα την ένταση και τη μορφή που πήρε στην Πολωνία (ενότητα 7.3.1). Σημαντικότερη προσπάθεια υπέρβασης της κρίσης αυτής ήταν η εφαρμογή της περεστρόικα στη Σοβιετική Ένωση (ενότητα 7.4), στα πλαίσια της οποίας υιοθετήθηκαν μια σειρά από νέους θεσμούς και πολιτικές (ενότητα 7.4.1). Το κεφ. Α κλείνει με μια καταγραφή των επιπτώσεων που είχε η εφαρμογή της περεστρόικα και την αξιολόγησή της (ενότητα 7.4.2).

Το κεφ. Β αρχίζει από το σημείο στο οποίο κατέληξε η περεστρόικα, δηλ. στην έναρξη του οικονομικού μετασχηματισμού (ενότητα 1), όπου επισημαίνονται οι τρεις ομάδες παραμέτρων που θα μας επιτρέψουν να προσεγγίσουμε ασφαλέστερα την όλη διαδικασία. Στη συνέχεια, καταγράφονται οι τάσεις και οι προβληματισμοί που επικρατούσαν στο διεθνές περιβάλλον, στο οποίο οι μετασχηματιζόμενες οικονομίες επιθυμούσαν να ενσωματωθούν (ενότητα 1.1), αλλά και το πως διαμορφώθηκε η πολιτική των Δυτικών χωρών απέναντί τους (ενότητα 1.2). Η προοπτική ενός τόσο μεγάλου εγχειρήματος, όπως ήταν ο οικονομικός μετασχηματισμός ολόκληρου του μεταπολεμικού "δεύτερου" κόσμου, γρήγορα πυροδότησε έναν πλούσιο θεωρητικό προβληματισμό (ενότητα 2), που αποκρυσταλλώθηκε συνοπτικά γύρω από την αντίληψη για την άμεση (ενότητα 2.1) και για τη σταδιακή μετάβαση (ενότητα 2.2). Για τις αντιλήψεις αυτές διατυπώθηκαν μια σειρά από θετικές και αρνητικές κρίσεις, που καταγράφονται συνοπτικά στην ενότητα 2.3.

Η υιοθέτηση της αντίληψης για το εφικτό της άμεσης μετάβασης οδήγησε στην εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής που αυτή πρότεινε και που είχε ως αποτέλεσμα την εκδήλωση της εξαιρετικά έντονης, όσο και ιδιότυπης, οικονομικής κρίσης, η οποία ονομάστηκε *κρίση/ύφεση μετασχηματισμού* (ενότητα 3). Κύριες εκδηλώσεις

της είναι η μεγάλη πτώση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ενότητα 3.1), ο πολύ υψηλός πληθωρισμός (ενότητα 3.2) και η υψηλή ανεργία (ενότητα 3.3). Πέρα από αυτές τις εκδηλώσεις της κρίσης, οι μετασχηματιζόμενες οικονομίες έχουν να επιλύσουν και το ιδιαίτερα περίπλοκο ζήτημα της ιδιωτικοποίησης της οικονομίας τους (ενότητα 4), που στη συνέχεια προσδιορίζεται εννοιολογικά (ενότητα 4.1) και καταγράφονται οι μορφές που πήρε (ενότητα 4.2) και τα σύνθετα προβλήματα που αντιμετώπισε η προώθησή της (ενότητα 4.3).

Στο κεφ. Γ επιχειρείται η εξαγωγή κάποιων συνολικών συμπερασμάτων σχετικά με τον οικονομικό μετασχηματισμό, τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν και τις δεσμεύσεις που τίθενται από τα διαρθρωτικά κατάλοιπα του κεντρικού σχεδιασμού. Ταυτόχρονα επισημαίνονται ορισμένα ζητήματα που άμεσα ή έμμεσα άπτονται της διαδικασίας οικονομικού μετασχηματισμού των χωρών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης και τα οποία προσφέρονται ως αντικείμενο περαιτέρω διερεύνησης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

A. ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ	10
1. Η σοσιαλιστική πρόταση και ο υπαρκτός σοσιαλισμός	10
2. Θεωρητική βάση του κεντρικού σχεδιασμού	12
2.1 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του κεντρικού σχεδιασμού	13
2.2 Τέλειος κεντρικός σχεδιασμός	15
3. Ο κεντρικός σχεδιασμός στην πράξη	18
3.1 Θεσμικές ιεραρχίες	19
3.2 Σχεδιαστικός μηχανισμός	21
3.3 Η μέθοδος των ισοζυγίων	23
3.3.1 Σχεδιασμός υλικού ισοζυγίου (διαδικασία εξίσωσης ποσοτήτων)	24
3.4 Είδη σχεδίων	26
3.5 Η άμεση ρύθμιση της οικονομίας	27
3.5.1 Προβλήματα της άμεσης ρύθμισης	28
4. Η επιχείρηση στον κεντρικό σχεδιασμό	30
4.1 Σκοποί, αρχές οργάνωσης και δομή της επιχείρησης	31
4.2 Η λειτουργία της επιχείρησης στην πράξη	33
4.2.1 Ομάδες έργου (STU)	34
4.2.2 Άτυπες διαδικασίες	35
4.2.3 Επέκταση της παραγωγής	37
4.2.4 Επέκταση της επιχείρησης	39

5. Ανεπιθύμητα φαινόμενα στη λειτουργία του συστήματος	40
5.1 Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός	41
5.2 Παρατεταμένες και εντεινόμενες ανισορροπίες	42
5.3 Ελλείψεις και υπερπροσφορά αγαθών	48
5.3.1 Εξισορρόπηση προσφοράς και ζήτησης	53
5.4 Υπερσυγκέντρωση της παραγωγής	55
5.5 Ακαμψία της παραγωγικής δομής	58
6. Δυναμική συμπεριφορά του συστήματος	60
6.1 Ιδιομορφίες στατιστικών δεικτών	61
6.2 Επιτεύγματα, οικονομικές διακυμάνσεις, αρνητικές εξωτερικές οικονομίες	62
6.3 Μακροχρόνια κάμψη της αποδοτικότητας του συστήματος	64
7. Κρίση και μεταρρύθμιση	70
7.1 Κρίση και μεταρρύθμιση του μοντέλου συσσώρευσης	72
7.2 Κρίση και μεταρρύθμιση του μοντέλου διαχείρισης	74
7.3 Κρίση διεθνούς ανταγωνιστικότητας	77
7.3.1 Πολωνική κρίση	78
7.4 Περεστρόικα	80
7.4.1 Νέοι θεσμοί και πολιτικές	83
7.4.2 Αποτελέσματα και αξιολόγηση	88
B. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ	93
1. Έναρξη του οικονομικού μετασχηματισμού	93
1.1 Το διεθνές περιβάλλον	96
1.2 Διαμόρφωση της Δυτικής πολιτικής	98

2. Θεωρητικές προτάσεις για τον οικονομικό μετασχηματισμό	100
2.1 Η άμεση μετάβαση	101
2.2 Η σταδιακή μετάβαση	105
2.3 Κριτική αποτίμηση	106
3. Κρίση/ύφεση μετασχηματισμού	115
3.1 Πτώση του ΑΕΠ	116
3.2 Πληθωρισμός	120
3.3 Ανεργία	124
4. Το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης	126
4.1 Εννοιολογικός προσδιορισμός	128
4.2 Μορφές ιδιωτικοποίησης	129
4.3 Προβλήματα της ιδιωτικοποίησης	134
Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	137
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	141
Ελληνική	141
Ξένα	142

A. ΚΕΝΤΡΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

1. Η σοσιαλιστική πρόταση και ο υπαρκτός σοσιαλισμός

Με την ανάπτυξη του καπιταλισμού και την βαθμιαία επικράτηση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, στον ευρωπαϊκό κυρίως χώρο, άρχισαν να αναπτύσσονται και ποικίλα ρεύματα ερμηνείας των οικονομικών επιτευγμάτων, κριτικής των κοινωνικών επιπτώσεων, αλλά και αμφισβήτησης της ηθικής του βάσης. Από τα ρεύματα αυτά, περισσότερο γόνιμο και σημαντικό από ιστορική, θεωρητική και πολιτικοκοινωνική άποψη αποδείχτηκε εκείνο στο οποίο συνέκλιναν μια σειρά από ιδέες, αντιλήψεις και θεωρητικά σχήματα εναλλακτικού χαρακτήρα, ο *σοσιαλισμός*.

Κοινός τόπος των περισσότερων σοσιαλιστικών προτάσεων μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν τρεις θεμελιώδεις αρχές διάκρισης του σοσιαλισμού από τον καπιταλισμό¹: α) η συλλογική ιδιοκτησία, β) η δημοκρατική διαχείριση, και γ) η ισότητα (στα εισοδήματα και τις ευκαιρίες). Από τις αρχές αυτές καμιά δεν υιοθετήθηκε αυτούσια στο μοντέλο οργάνωσης και λειτουργίας της οικονομίας που διαμορφώθηκε στη Σοβιετική Ένωση κατά τον μεσοπόλεμο και μεταφέρθηκε στις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης μεταπολεμικά. Η συλλογική ιδιοκτησία υποκαταστάθηκε από την κρατική, η δημοκρατική διαχείριση από τον δημοκρατικό συγκεντρωτισμό και η ισότητα στα εισοδήματα από την αμοιβή με βάση τις ατομικές δεξιότητες και την φύση της συγκεκριμένης εργασίας. Από τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην εμφάνιση των αποκλίσεων αυτών σημαντικότεροι είναι δύο: 1) η ανάγκη σοσιαλιστικού μετασχηματισμού μιας χώρας καπιταλιστικά ανώριμης, με

¹ Davies, R.W. (1990) : "Gorbachev's Socialism in Historical Perspective", *New Left Review*, 179/1990, σελ. 9.

σημείο εκκίνησης την μαρξιστική θεωρία που όμως αναφέρεται στον ώριμο καπιταλισμό, και 2) οι συγκεκριμένες συνθήκες υπό τις οποίες θα έπρεπε ο μετασχηματισμός αυτός να πραγματοποιηθεί (σε μία μόνον χώρα και σε δεδομένα εχθρικό διεθνές περιβάλλον).

Για την επίτευξη του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού θεωρήθηκε εξ αρχής ως δεδομένο ότι κύριο εργαλείο θα ήταν ο λεπτομερής οικονομικός προγραμματισμός και σχεδιασμός, κάτι θεωρητικά θεμελιωμένο στον ίδιο τον Μάρξ², αλλά και πρακτικά αναγκαίο λόγω του χαμηλού βαθμού εκβιομηχάνισης της ρωσικής οικονομίας. Η μορφή και η έκταση του αναγκαίου σχεδιασμού αποτέλεσαν αντικείμενο προβληματισμού κατά την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο. Σε γενικές γραμμές, όμως, θεωρείτο αναπόφευκτη η συνύπαρξη σχεδιασμού και αγοράς καθ' όλη την περίοδο μετάβασης στον σοσιαλισμό³, οπότε ο σχεδιασμός θα ήταν σε θέση να υποκαταστήσει πλήρως την λειτουργία της. Το 1929, αντίθετα⁴, το κομμουνιστικό κόμμα υπό την ηγεσία του Στάλιν έθεσε τέρμα στη Νέα Οικονομική Πολιτική (ΝΕΠ) και στην κατανομή των πόρων στους διάφορους τομείς της οικονομίας μέσω της αγοράς, αποφάσισε την βίαιη κολλεκτιβοποίηση της γεωργίας και επέβαλε ένα έντονα συγκεντρωτικό σύστημα σχεδιασμού όπου γινόταν χρήση όχι χρηματικών μεγεθών αλλά υλικών ποσοτήτων. Αυτό το συγκεντρωτικό σύστημα, που στο εξής θα αποκαλούμε *κεντρικό σχεδιασμό*, αποτέλεσε τον πυρήνα του οικονομικού μηχανισμού που λειτουργούσε στη Σοβιετική Ένωση για τα επόμενα 60 χρόνια.

² Davies, R.W.: ό.π., σελ. 7.

³ Davies, R.W.: ό.π., σελ. 10.

⁴ Βλ. Griffin, K. (1989) : *Alternative Strategies for Economic Development*, MacMillan, London 1989, κεφ. 8, σελ. 202.

2. Θεωρητική βάση του κεντρικού σχεδιασμού

Με τον όρο σχεδιασμός [Μπαμπανάσης & Σαμαράς, 1985] εννοούμε μια διαδικασία εκπόνησης ενός προγράμματος επιλεκτικής δράσης, εναρμόνισης στόχων και μέσων, ανάπτυξης και λειτουργίας της οικονομίας και κατανομής των πόρων μεταξύ των κλάδων ανάλογα με τις ανάγκες. Ο σχεδιασμός περιλαμβάνει: 1) τη διαδικασία εκπόνησης των σχεδίων (έρευνα των μελλοντικών εξελίξεων, επεξεργασία του ίδιου του σχεδίου), 2) την οργάνωση της εφαρμογής τους (καθορισμός οικονομικών και θεσμικών μέσων, καθώς και του τρόπου λειτουργίας τους), και 3) τον έλεγχο και την αξιολόγησή τους *ex post* (συγκριτική ανάλυση προβλέψεων και πραγματοποιήσεων).

Η κοινωνικοποίηση όλων των μέσων παραγωγής και ο αποκλεισμός εξωγενών επιδράσεων στην οικονομία αποτελούν προϋποθέσεις για την εφαρμογή του κεντρικού σχεδιασμού. Στην περίπτωση αυτή, ο σχεδιασμός αποκτά μια σειρά από πρόσθετα, και σε μεγάλο βαθμό αλληλένδετα, χαρακτηριστικά⁵:

1. Υποκαθιστά το μηχανισμό της αγοράς, καθορίζοντας τους όρους αναπαραγωγής.
2. Είναι εκτενής και λεπτομερειακός, μεγιστοποιεί την συνάρτηση προτιμήσεων των σχεδιαστών (ή της κυβέρνησης ή της κομματικής ηγεσίας), ενώ οι παραγωγικοί πόροι κατανέμονται σε φυσικούς (υλικούς) όρους.
3. Είναι επιτακτικός, δηλ. το σχέδιο αποτελεί νόμο του κράτους, γι' αυτό η εκπόνηση και η εκτέλεσή του έχουν υποχρεωτικό χαρακτήρα, οπότε αναδεικνύεται σε κύριο μέσο ρύθμισης του οικονομικού συστήματος.
4. Είναι μονοδιάστατος: τα κεντρικά κρατικά όργανα εκπονούν το μακροοικονομικό σχέδιο και το κατανέμουν στις επιχειρήσεις με την μορφή υποχρεωτικών δεικτών.

⁵ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία του Σοσιαλισμού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985, σελ. 48-49, και Μίνογλου, Θ.Ν. (1984) : *Παραδόσεις Συγκριτικής των Οικονομικών Συστημάτων*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, ανατύπωση 1985, σελ. 110-111.

Οι επιχειρήσεις είναι υποχρεωμένες να εκτελέσουν το κεντρικό πλάνο, ενώ η δραστηριότητά τους αξιολογείται με κριτήριο τον βαθμό εκπλήρωσης των υποχρεωτικών δεικτών.

Η υιοθέτηση του κεντρικού σχεδιασμού στη Σοβιετική Ένωση, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, ήταν μια απόφαση κατ' εξοχήν πολιτική, η οποία φαινόταν να εξυπηρετεί μια σειρά από τρέχοντες πολιτικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς στόχους. Δεν είχαν ακόμη αναπτυχθεί ούτε αντίστοιχα θεωρητικά παραγωγικά υποδείγματα, ούτε οι έως τότε θεωρητικές αναζητήσεις σχετικά με τον σχεδιασμό έδειχναν να καταλήγουν κάπου. Για τον λόγο αυτό, η μορφή και ο τρόπος εφαρμογής του υπέστησαν κατά καιρούς διάφορες τροποποιήσεις που πάντοτε υπαγορεύονταν τόσο από οικονομικές όσο και από κοινωνικοπολιτικές αναγκαιότητες. Σε κάθε περίπτωση, όμως, τα χαρακτηριστικά που προαναφέραμε παρέμεναν αναλλοίωτα.

2.1 Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του κεντρικού σχεδιασμού

Ο θεωρητικός προβληματισμός σχετικά με τον κεντρικό σχεδιασμό άρχισε να αναπτύσσεται σε πολύ ευρύτερη κλίμακα μετά το 1929, δηλ. μετά την έναρξη της εφαρμογής του στην πράξη, και γι' αυτό συχνά επηρεάστηκε σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από πολιτικές σκοπιμότητες. Παρ' όλα αυτά οι θεωρητικές συζητήσεις υπήρξαν ιδιαίτερα γόνιμες και μπόρεσαν να επισημάνουν μια σειρά από πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του συγκεκριμένου συστήματος. Ανάμεσα στα κυριότερα συστημικά πλεονεκτήματα αναφέρονται⁶:

⁶ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : *Οι Επιχειρήσεις στην Ανατολική Ευρώπη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σελ. 83-86, και Μίνογλου, Θ.Ν. (1984) : ό.π., σελ. 121-126.

- Η δυνατότητα του κεντρικού σχεδιασμού να συγκεντρώνει το μέγιστο των διαθέσιμων εισροών σε κλάδους προτεραιότητας, επιτυγχάνοντας την ταχύτερη δυνατή οικονομική μεγέθυνση και δομική ή χωρική αναδιάρθρωση⁷.
- Οι υψηλότερες επενδύσεις και ο ομαλότερος ρυθμός πραγματοποίησής τους, για δεδομένο ύψος εθνικού εισοδήματος, λόγω: α) της μη διανομής κερδών από τις επιχειρήσεις (ελαχιστοποίηση της κατανάλωσης και μεγιστοποίηση της ενεργούς ζήτησης για νέα επενδυτικά αγαθά), και β) της αποφυγής των απότομων διακυμάνσεων του οικονομικού κύκλου (οι επενδυτικές αποφάσεις λαμβάνονται κεντρικά και εκτελούνται συντονισμένα σε επίπεδο εθνικής οικονομίας, χωρίς να εξαρτώνται από τις χρονικές προτιμήσεις των αποταμιευτών και τις προσδοκίες ή τις αβεβαιότητες των επιχειρηματιών, ούτε από φαινόμενα όπως είναι το "παράδοξο της φειδούς").
- Η διανομή του εισοδήματος είναι δικαιότερη, παρά την σχετική διαφοροποίηση των μισθών.
- Η επιλογή της τεχνολογίας για τις νέες επενδύσεις λαμβάνεται επίσης κεντρικά, πράγμα που σημαίνει ότι όλα τα παραπάνω είναι επιτεύξιμα σε οποιοδήποτε τεχνολογικό επίπεδο κι αν βρίσκεται συνολικά η οικονομία.

Τα μειονεκτήματα που έχουν επισημανθεί για το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού αναφέρονται κυρίως στους αναγκαίους όρους λειτουργίας του:

- Το είδος της πληροφόρησης που απαιτείται να διαθέτουν οι υπεύθυνοι για τον κεντρικό σχεδιασμό ώστε να πάρουν τις άριστες επενδυτικές αποφάσεις είναι αδύνατο να αποτυπωθεί στα στατιστικά δεδομένα ή να μαθηματικοποιηθεί, οπότε είναι πρακτικά αδύνατο να περιέλθει στην κατοχή τους. Ακόμη, όμως, και αν

⁷ Για τις ομοιότητες και διαφορές με την στρατηγική της μη ισόρροπης μεγέθυνσης, που διατύπωσε ο Α.Ο. Hirschman, βλ. ενότητα 5.2.

δεχτούμε κάτι τέτοιο ως πρακτικά δυνατό η ορθή επενδυτική απόφαση θα ληφθεί με τεράστια χρονική υστέρηση⁸ (άρα μπορεί να μην είναι πλέον ορθή).

- Το συγκεντρωτικό οικονομικό μοντέλο προϋποθέτει την ύπαρξη ενός εκτεταμένου γραφειοκρατικού μηχανισμού που δεν εγγυάται σε καμιά περίπτωση την αυστηρή εφαρμογή των κριτηρίων της αποτελεσματικότητας και της αποδοτικότητας, τόσο στο στάδιο διαμόρφωσης του πλάνου όσο και στις επιλογές που περιέχονται σ' αυτό (βλ. ενότητα 5.1).

2.2 Τέλειος κεντρικός σχεδιασμός

Ο πρώτος οικονομολόγος που πρότεινε ένα αμιγές θεωρητικό υπόδειγμα για τον κεντρικό σχεδιασμό ήταν ο Oskar Lange, την δεκαετία του 1930. Το υπόδειγμα αυτό αποσαφηνίστηκε και εμπλουτίστηκε στα χρόνια που ακολούθησαν τόσο από τον ίδιο όσο και από άλλους επιστήμονες, για να αποτελέσει το κατ' εξοχήν *θεωρητικό υπόδειγμα του τέλειου κεντρικού σχεδιασμού*.

Σύμφωνα με τον Hayek⁹, "το οικονομικό πρόβλημα της κοινωνίας είναι κυρίως ένα πρόβλημα ταχείας προσαρμογής σε αλλαγές που συμβαίνουν σε συγκεκριμένο χώρο και συγκεκριμένο χρόνο", οπότε οι τελικές αποφάσεις πρέπει να λαμβάνονται αποκεντρωμένα από τους ανθρώπους που γνωρίζουν καλύτερα τις παραμέτρους των συγκεκριμένων συνθηκών. Την πληροφόρηση την οποία οι άνθρωποι αυτοί χρειάζονται την αποκτούν μέσω του μηχανισμού των τιμών. Ο Lange¹⁰, χωρίς να έρχεται ουσιαστικά σε διάσταση με τον Hayek, ορίζει το οικονομικό πρόβλημα ως ένα πρόβλημα επιλογής μεταξύ εναλλακτικών λύσεων. Η λύση του προβλήματος αυτού απαιτεί να γνωρίζουμε τρία δεδομένα: (1) μια κλίμακα προτιμήσεων που θα

⁸ Βλ. Hayek, F.A. (1945) : "The Use of Knowledge in Society", *The American Economic Review*, September 1945, 35 (4), σελ. 524.

⁹ Hayek, F.A. (1945) : ό.π., σελ. 524-525.

¹⁰ Βλ. Μίνωγλου, Θ.Ν. (1984) : ό.π., σελ. 79-98.

κατευθύνει τις επιλογές, (2) τις ποσότητες των διαθέσιμων πόρων, και (3) τους όρους με τους οποίους προσφέρονται εναλλακτικά αγαθά.

Σε συνθήκες τέλει ανταγωνισμού, ο μηχανισμός των τιμών μπορεί να μας δώσει απαντήσεις και στα τρία δεδομένα: οι τιμές ισορροπίας στην αγορά αποτυπώνουν την σχετική χρησιμότητα των διαφόρων αγαθών για τους καταναλωτές (κλίμακα προτιμήσεων), την σχετική σπανιότητα των πόρων που χρησιμοποιήθηκαν για την παραγωγή τους (δηλ. εμμέσως τις ποσότητες των διαθέσιμων πόρων), αλλά και τους όρους υπό τους οποίους τα διάφορα αγαθά μάς προσφέρονται (τεχνολογία παραγωγής, ποσοστά κέρδους κ.λπ.).

Σύμφωνα με το υπόδειγμα του Lange, ο κεντρικός σχεδιασμός μας επιτρέπει επίσης να γνωρίζουμε τα δεδομένα αυτά:

1. Η κλίμακα προτιμήσεων¹¹ μπορεί να είναι είτε των κεντρικών σχεδιαστών είτε των καταναλωτών. Στην πρώτη περίπτωση (*κυριαρχία του σχεδιαστή*, planner sovereignty), η σχετική προτίμηση ανάμεσα σε εναλλακτικά ζεύγη αγαθών είναι εξ ορισμού γνωστή, άρα το μόνο που χρειάζεται είναι να δοθούν εκείνες οι εντολές στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας που θα διασφαλίζουν ότι σε κάθε περίπτωση οι οριακοί λόγοι υποκατάστασης των αγαθών είναι ίσοι με τους οριακούς λόγους τεχνικού μετασχηματισμού τους. Στην δεύτερη περίπτωση (*κυριαρχία του καταναλωτή*, consumer sovereignty), οι κεντρικοί σχεδιαστές μπορούν να πληροφορηθούν την σχετική χρησιμότητα των διαφόρων αγαθών για τους καταναλωτές, αλλά και τις χρονικές προτιμήσεις τους, μέσω μιας μεγάλης ποικιλίας τεχνικών έρευνας αγοράς. Βέβαια, η κατανομή των πόρων στους διάφορους κλάδους της οικονομίας σε κάθε περίπτωση θα διαφέρει. Όπως όμως αναφέρει και ο Buck [1982], η επιλογή ανάμεσα στην κλίμακα προτιμήσεων των

¹¹ Buck, T. (1982) : *Comparative Industrial Systems*, The MacMillan Press Ltd. 1982, σελ.

σχεδιαστών και στην κλίμακα προτιμήσεων των καταναλωτών είναι ένα δίλημμα ηθικής τάξης που δεν ενδιαφέρει την οικονομική θεωρία.

2. Οι ποσότητες των διαθέσιμων πόρων είναι οπωσδήποτε γνωστές, και μάλιστα σε φυσικούς όρους.¹²
3. Εφ'όσον η κλίμακα προτιμήσεων και οι ποσότητες των διαθέσιμων πόρων είναι γνωστές, οι όροι με τους οποίους προσφέρονται εναλλακτικά αγαθά καθορίζονται τελικά (κατά τον Lange) από τις τεχνικές δυνατότητες μετασχηματισμού, δηλ. από τις αντίστοιχες συναρτήσεις παραγωγής. Σε μια οικονομία κεντρικού σχεδιασμού δεν συντρέχει κανένας λόγος οι συναρτήσεις αυτές να μην είναι γνωστές.

Η γνώση των (1), (2) και (3) επιτρέπει στους κεντρικούς σχεδιαστές, με μια διαδικασία δοκιμής και λάθους, να υπολογίσουν λογιστικές τιμές ισορροπίας για όλες τις δυνάμει αγορές. Στις επιχειρήσεις δίνονται, στη συνέχεια, οι κατάλληλες εντολές ώστε το οριακό κόστος τους (που είναι ίσο με το ελάχιστο μέσο κόστος) να εξισώνεται με τις τιμές αυτές. Με λίγα λόγια, "όπως η τέλεια αγορά έτσι και ο τέλειος κεντρικός σχεδιασμός αποτελεί συνθήκη ικανή για άριστη κατά Pareto γενική ισορροπία" [Buck, 1982].

Ο Lange έβρισκε στο υπόδειγμα αυτό τέσσερα πλεονεκτήματα και δύο μειονεκτήματα. Ως πλεονεκτήματα θεωρούσε: α) το ότι το σύστημα μπορούσε να φτάσει στις τιμές ισορροπίας ταχύτερα από την ανταγωνιστική αγορά, λόγω της πολύ ευρύτερης πληροφόρησης της κεντρικής αρχής σε σχέση με τους ιδιώτες συναλλασσόμενους, β) την δικαιότερη διανομή του εισοδήματος, γ) την αποφυγή των εξωτερικών επιβαρύνσεων (externalities), λόγω του κρατικού ελέγχου όλων των

¹² Σύμφωνα με τον Hayek, κανένας κεντρικός σχεδιαστής δεν είναι δυνατό να γνωρίζει *πραγματικά* τις ποσότητες των διαθέσιμων πόρων. Βλ. σχετικά Πάκος, Θ.Β. (1992) : *Κλαδική Οικονομική Ι: Ανταγωνισμός, Συγκέντρωση και Τεχνολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992, σελ. 193.

επιχειρήσεων¹³, και δ) την ευχέρεια του συστήματος να παρεμποδίζει τη δημιουργία μονοπωλίων, μέσω του ελέγχου των τιμών και των συνθηκών εισόδου σε κάθε αγορά¹⁴. Στα μειονεκτήματα περιλάμβανε: α) τον αυθαίρετο ρυθμό συσσώρευσης του κεφαλαίου, λόγω της αδυναμίας καθορισμού ενός επιτοκίου που θα εκφράζει τις προτιμήσεις των καταναλωτών (εξαιτίας της κοινωνικής ιδιοκτησίας του κεφαλαίου), και β) τους πιθανούς κινδύνους από την γραφειοκρατική διαχείριση της οικονομίας. Για όλους αυτούς τους λόγους, ο ίδιος προτιμούσε ένα ιδιαίτερο μίγμα κεντρικού σχεδιασμού και αγοράς.

3. Ο κεντρικός σχεδιασμός στην πράξη

Ο Griffin [1989]¹⁵ θεωρεί ότι ιστορικά χρησιμοποιήθηκαν τέσσερα (4) εναλλακτικά μοντέλα εφαρμογής του κεντρικού σχεδιασμού: α) το κλασικό σοβιετικό (ή σταλινικό), β) το μοντέλο της εργατικής αυτοδιαχείρισης της Γιουγκοσλαβίας, γ) το κινεζικό (ή μαοϊκό), και δ) το μοντέλο "αυτοδυναμίας" της Βόρειας Κορέας. Το πρώτο υπήρξε σίγουρα το πλέον διαδεδομένο και εκείνο που ουσιαστικά ταυτίστηκε με το συγκεκριμένο οικονομικό σύστημα. Γι' αυτό στο εξής, κάθε αναφορά στον κεντρικό σχεδιασμό θα παραπέμπει στο κλασικό σοβιετικό μοντέλο, που εφαρμόστηκε στην ΕΣΣΔ και τους ευρωπαίους, κυρίως, συμμάχους της.

Από τις χώρες που εφάρμοσαν τον κεντρικό σχεδιασμό στην οικονομία τους, η Σοβιετική Ένωση προσφέρεται ίσως περισσότερο από κάθε άλλη για τον έλεγχο της συμπεριφοράς του συγκεκριμένου συστήματος στην πράξη. Αυτό συμβαίνει για τους εξής λόγους: (1) υπήρξε η πρώτη χώρα που τον εφάρμοσε, άρα ως ερευνητικό πεδίο προσφέρει μεγαλύτερο βάθος χρόνου, (2) η προεπαναστατική Ρωσία, όπως

¹³ Βλ. Shleifer, A. & Vishny, R.W. (1994) : "The Politics of Market Socialism", *Journal of Economic Perspectives*, Spring 1994, 8 (2), σελ. 166.

¹⁴ Shleifer, A. & Vishny, R.W. (1994) : ό.π.

¹⁵ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., σελ. 201.

προαναφέρθηκε, δεν ήταν καπιταλιστικά ώριμη (ο βαθμός ανάπτυξης των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής διέφερε σημαντικά κατά περιοχές και κλάδους), άρα παρά τις σταλινικές ακρότητες η εφαρμογή του κεντρικού σχεδιασμού συνάντησε λιγότερες ίσως αντιστάσεις από παγιωμένες αντιλήψεις και συμπεριφορές, και (3) τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα του συστήματος διογκώνονται από το μέγεθος της χώρας και την γεωπολιτική σημασία της, κάτι που φάνηκε και από την ιστορική διαδρομή της (ταχύτατη εκβιομηχάνιση και ανάδειξη σε παγκόσμια υπερδύναμη - ιλιγγιώδης αποσύνθεση και διάλυση). Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ύπαρξη της Σοβιετικής Ένωσης ως ιστορικού φαινομένου είναι απόλυτα συνταυτισμένη με τον κεντρικό σχεδιασμό ως οικονομικό σύστημα.

3.1 Θεσμικές ιεραρχίες¹⁶

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, άρχισε στη Σοβιετική Ένωση να διαμορφώνεται ένα αυστηρά ιεραρχημένο θεσμικό πλαίσιο οργάνωσης της διοίκησης και της οικονομίας, που απέκτησε σταδιακά τη μορφή πυραμίδας.

- Στην κορυφή της ιεραρχίας αυτής βρισκόταν η κομματική και η κυβερνητική ηγεσία, δηλ. το Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΣΕ και το Προεδρείο του Συμβουλίου των Υπουργών, αντίστοιχα. Τα περισσότερα από τα μέλη τους ήταν κοινά, γεγονός που απέκλειε εξ αρχής οποιασδήποτε μορφής δυαρχία.
- Την αμέσως επόμενη βαθμίδα καταλάμβαναν το υπουργικό συμβούλιο και μια σειρά από 20 τουλάχιστον κεντρικούς οργανισμούς σχεδιασμού και ελέγχου, ο κάθε ένας με ιδιαίτερες οικονομικές λειτουργίες. Τέτοιοι οργανισμοί ήταν η Κρατική Επιτροπή Σχεδίου (ΚΕΣ, Gosplan), η Gosstab (προμήθεια υλικών και εξοπλισμού), η Gosstroj (κατασκευές), η GKNT (επιστήμη και τεχνολογία), η

¹⁶ Η ενότητα αυτή στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στο άρθρο του Ericson, R.E. (1991) : "The Classical Soviet-Type Economy: Nature of the System and Implications for Reform", *Journal of Economic Perspectives*, Fall 1991, 5 (4), pp. 11-27.

Κεντρική Τράπεζα (Gosbank), η Κεντρική Στατιστική Υπηρεσία (CSU), η Επιτροπή Λαϊκού Ελέγχου και πολλές άλλες.

- Στην τρίτη βαθμίδα της ιεραρχίας βρίσκονταν πάνω από 50 κλαδικά υπουργεία, που ήταν υπεύθυνα τόσο για την κατάρτιση σχεδίων όσο και για τις επενδύσεις, την κατανόμη των πόρων και την παραγωγή του κλάδου ευθύνης τους. Σ' αυτά περιλαμβάνονταν πέντε (5) για τον επισιτισμό και την αγροτική παραγωγή, δέκα (10) για τους τομείς των καυσίμων, των πρώτων υλών και των χημικών προϊόντων, εννέα (9) για διάφορα είδη κατασκευαστικών εργασιών, έντεκα (11) για διάφορα είδη εργαλειομηχανών, εννέα (9) για την παραγωγή στρατιωτικού υλικού και διάφορα άλλα.
- Κάθε κλαδικό υπουργείο χωριζόταν περαιτέρω σε τμήματα (glavki) που είχαν είτε περιφερειακό είτε εξειδικευμένο παραγωγικό χαρακτήρα και καταλάμβαναν την τέταρτη βαθμίδα της ιεραρχίας.
- Για όλους τους κλάδους που παρουσίαζαν μεγαλύτερο ή μικρότερο περιφερειακό ενδιαφέρον, είχαν ιδρυθεί και στις 15 σοβιετικές δημοκρατίες κλαδικά υπουργεία με τα αντίστοιχα τμήματά τους, που αποτελούσαν την πέμπτη και την έκτη βαθμίδα της πυραμίδας. Ορισμένοι κλάδοι χωρίς σημαντικές χωρικές παραμέτρους (π.χ. στρατιωτικές βιομηχανίες) δεν διέθεταν υπουργεία στις επιμέρους δημοκρατίες, αλλά υπάγονταν στα αποκαλούμενα *πανσοβιετικά υπουργεία*.
- Στην έβδομη και τελευταία βαθμίδα της ιεραρχίας βρίσκονταν οι φορείς που ήταν υπεύθυνοι για την παραγωγή των αγαθών, τις κατασκευές, τις μεταφορές, τη διανομή, το χονδρικό και λειανικό εμπόριο. Οι φορείς αυτοί ήταν επιχειρήσεις, αγροκτήματα κ.λπ. που ελέγχονταν είτε αποκλειστικά από κάποιο πανσοβιετικό υπουργείο είτε από κάποιο τοπικό υπουργείο και το αντίστοιχο κλαδικό σε ομοσπονδιακό επίπεδο. Το 1986 υπολογίζεται ότι λειτουργούσαν γύρω στις

46.000 βιομηχανικές επιχειρήσεις, 23.000 κρατικά αγροκτήματα, 27.000 συνεταιριστικά αγροκτήματα, 47.000 οικοδομικοί οργανισμοί και 1.000.000 σχεδόν εμπορικές επιχειρήσεις.

Παράλληλα με αυτή την αυστηρά διαρθρωμένη ιεραρχική πυραμίδα, που αποτελούσε την ραχοκοκκαλιά της σοβιετικής διοίκησης και οικονομίας, είχαν διαμορφωθεί και ορισμένες άλλες ιεραρχίες, συχνά άτυπες και κατά κανόνα εποπτικού και ελεγκτικού χαρακτήρα. Στους θεσμικούς φορείς που τις συγκροτούσαν συγκαταλέγονταν το κομμουνιστικό κόμμα, το τραπεζικό σύστημα, η Κρατική Διαιτησία (ειδική υπηρεσία για την επίλυση διαφωνιών ανάμεσα σε οργανισμούς της ίδιας ιεραρχικής βαθμίδας σχετικά με την εφαρμογή των πλάνων), ο Λαϊκός Έλεγχος (μαζική οργάνωση λαϊκών κινητοποιήσεων), πολλές υπηρεσίες της Gosstab, και οι εκπρόσωποι του στρατού στους χώρους δουλειάς για την διασφάλιση της ποιότητας των στρατιωτικών παραγγελιών.

Όλο αυτό το σύνθετο αλλά και ιδιαίτερα συγκεντρωτικό πλέγμα θεσμικών οργάνων και παραγωγικών φορέων είναι που καλούνταν να πραγματώσει τον κεντρικό σχεδιασμό ως ολοκληρωμένο οικονομικό σύστημα.

3.2 Σχεδιαστικός μηχανισμός

Ο κεντρικός σχεδιασμός αποτελούσε άμεση ευθύνη της *Κρατικής Επιτροπής Σχεδίου* (ΚΕΣ, Gosplan), η οποία ιδρύθηκε το 1921¹⁷. Η υπηρεσία αυτή λογοδοτούσε απ' ευθείας στο Πολιτικό Γραφείο του ΚΚΣΕ, από το οποίο αντλούσε ουσιαστικά το κύρος και την εξουσία της. Θεωρητικά, το μονοκομματικό πολιτικό σύστημα εξασφάλιζε ότι η πολιτική εκπροσώπηση του συνόλου της κοινωνίας γινόταν μέσω του κομμουνιστικού κόμματος, επομένως η κλίμακα (συνάρτηση) προτιμήσεων της κομματικής ηγεσίας εξέφραζε και την κοινωνία συνολικά. Έτσι, η άμεση επικοινωνία

¹⁷ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : ό.π., σελ. 60.

Κρατικής Επιτροπής Σχεδιασμού και Πολιτικού Γραφείου ήταν απόλυτα αναγκαία, για την πληρέστερη δυνατή αποτύπωση των συγκεκριμένων προτιμήσεων στο τελικό σχέδιο.

Η εκπόνηση ενός σχεδίου, σε δεδομένο έτος σχεδιασμού, στηριζόταν σε μια σειρά αναλύσεων και προβλέψεων της ΚΕΣ σχετικά με την υπάρχουσα κατάσταση, τις αναγκαίες ενέργειες και τους πόρους. Η κομματική ηγεσία¹⁸ εξέφραζε τις προτεραιότητές της, με τον καθορισμό συγκεκριμένων στόχων για την παραγωγή ορισμένων στρατηγικά κρίσιμων αγαθών. Η ΚΕΣ ανέλυε τους στόχους αυτούς και, με βάση προηγούμενα πλάνα που είχαν εκπληρωθεί και παρατηρημένες στενότητες, προέβαινε σε μια σειρά εκτιμήσεων σχετικά με το ύψος της παραγωγής για 200-300 ομάδες προϊόντων, τις απαιτούμενες εισροές και τα απαιτούμενα κονδύλια. Οι εκτιμήσεις αυτές διαχέονταν με την μορφή προκαταρκτικών προτάσεων προς τα κάτω σ' όλη την ιεραρχική πυραμίδα, προξενώντας μια ανταπόκριση που με την μορφή αντιπροτάσεων ακολουθούσε αντίστροφη κατεύθυνση. Είναι προφανές ότι η ρεαλιστική διαμόρφωση των όποιων τελικών στόχων απαιτούσε την συμπλήρωση ενός τουλάχιστον γύρου ανταλλαγής απόψεων. Θεωρητικά, αυτό θα έπρεπε να επαναληφθεί *n* φορές ώστε να επιτευχθούν βέλτιστα αποτελέσματα, αλλά μια και η όλη διαδικασία είναι από την φύση της εξαιρετικά χρονοβόρα, η σχεδιαστική αρχή έμενε απόλυτα ικανοποιημένη αν το πλάνο κυκλοφορούσε δύο φορές. Ακόμη σημαντικότερο είναι ότι η συνεχής χρονική πίεση ευνοούσε τη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος άτυπων "διαπραγματεύσεων/παζαριών", ανάμεσα στις διαδοχικές ιεραρχικές βαθμίδες (ΚΕΣ-κλαδικά υπουργεία, κλαδικά υπουργεία-επιχειρήσεις κ.λπ.), γεγονός που επισημαίνεται από πολλούς ερευνητές¹⁹.

¹⁸ Βλ. Μίνογλου, Θ.Ν. (1984) :ό.π.,σελ. 117-118 και 136-137 και Buck, T.(1982) :ό.π.,σελ. 68.

¹⁹ Πρβλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π.,σελ. 346, και Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 15-16.

Από τα παραπάνω γίνεται εμφανές ότι η ΚΕΣ ήταν υποχρεωμένη να διεκπεραιώσει ένα τεράστιο σε έκταση και εξαιρετικά περίπλοκο έργο. Η πραγμάτωσή του στηριζόταν στην ιεράρχηση της σημασίας των αγαθών που έπρεπε να παραχθούν, αλλά και στην ομαδοποίησή τους. Από τα κατά προσέγγιση 20.000.000 διαφορετικά προϊόντα²⁰ της σοβιετικής οικονομίας, που ανήκαν σε 2.000 διαφορετικές κατηγορίες αγαθών, η ΚΕΣ σχεδίαζε την παραγωγή και διανομή των 20.000-30.000 σημαντικότερων από αυτά (π.χ. χάλυβας, τσιμέντο, μηχανήματα κ.λπ.), διαμορφώνοντας έτσι τον πυρήνα του κεντρικού πλάνου. Μια άλλη ομάδα προϊόντων αποτελούσε αντικείμενο σχεδιασμού των κλαδικών υπηρεσιών σε συνεργασία με την ΚΕΣ, ενώ μια τρίτη ομάδα υπαγόταν μόνο στο σχεδιασμό των υπηρεσιών.

Ο σχεδιασμός της παραγωγής, της διανομής, αλλά και των αναγκών επενδύσεων, για τις 20.000-30.000 σημαντικότερα προϊόντα γινόταν με τη μέθοδο των ισοζυγίων και με βάση δύο αρχές²¹ : την αρχή του αποφασιστικού κρίκου (μέγιστη δυνατή συγκέντρωση πόρων στους κλάδους-κλειδιά της οικονομίας) και την αρχή της συγκριτικής βάσης (καθορισμός μιας ποσοστιαίας αύξησης για τους δευτερεύοντες κλάδους σε σχέση με το προηγούμενο έτος που λαμβανόταν ως βάση).

3.3 Η μέθοδος των ισοζυγίων

Σύμφωνα με τους Μπαμπανάση & Σαμαρά [1985], τα ισοζύγια αποτελούσαν μέσα συντονισμού και εξασφάλισης εσωτερικής συνοχής των σχεδίων, συνέβαλλαν στον εντοπισμό και την εναρμόνιση των πόρων και των αναγκών στον τομέα της

²⁰ Βλ. Banerjee, A.V. & Spagat, M. (1992) : "Shortages Amid Plenty under Soviet-Type Planning: A Theory of Unreliable Supplies", *Journal of Comparative Economics*, June 1992, 16 (2), σελ. 305 και Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 67.

²¹ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : ό.π., σελ. 51.

παραγωγής, των επενδύσεων, του εργατικού δυναμικού, των εισαγωγών-εξαγωγών, της προσφοράς και ζήτησης, των εσόδων και εξόδων του κρατικού προϋπολογισμού κ.λπ. Υπήρχαν γενικά τρεις τύποι ισοζυγίων: τα υλικά ισοζύγια κατά προϊόν, τα μακροοικονομικά συνθετικά ισοζύγια και τα διακλαδικά ισοζύγια.

Τα υλικά ισοζύγια, που είχαν και τη μεγαλύτερη σημασία, καταρτίζονταν από την ΚΕΣ για τις 20.000-30.000 βασικά προϊόντα ή ομάδες προϊόντων, σε φυσικούς όρους, και συνέδεαν τις πηγές με τις χρήσεις τους. Χωρίζονταν, με τη σειρά τους, σε τρεις ομάδες: ισοζύγια υλικών, ισοζύγια μηχανών και ισοζύγια καταναλωτικών αγαθών. Τα μακροοικονομικά συνθετικά ισοζύγια, από τα οποία κυριότερα ήταν το ισοζύγιο του συνολικού κοινωνικού προϊόντος, το ισοζύγιο του εθνικού εισοδήματος και το ισοζύγιο του εργατικού δυναμικού, εξέφραζαν τις κυριότερες αναλογίες της παραγωγής και της χρήσης. Τα διακλαδικά ισοζύγια έδειχναν τις διακλαδικές συνδέσεις και τάσεις, δηλ. τι χρειαζόταν ο κάθε κλάδος από τους υπόλοιπους και τι προμήθευε σ' αυτούς. Αποτελούσαν, με λίγα λόγια, μια μορφή πίνακα εισροών-εκροών. [Μπαμπανάσης & Σαμαράς, 1985]

3.3.1 Σχεδιασμός υλικού ισοζυγίου (διαδικασία εξίσωσης ποσοτήτων)²²

Ο σχεδιασμός του υλικού ισοζυγίου ενός προϊόντος απέβλεπε στην εξισορρόπηση της σχεδιαζόμενης προσφοράς με την εκτιμώμενη συνολική ζήτηση, κατά την χρονική διάρκεια εφαρμογής του σχεδίου. Η σχεδιαζόμενη προσφορά ήταν το άθροισμα της σχεδιαζόμενης παραγωγής (στόχου), των αποθεμάτων και των σχεδιαζόμενων εισαγωγών. Η συνολική ζήτηση ήταν το άθροισμα των ενδιάμεσων (διακλαδικών) ζητήσεων και της τελικής ζήτησης (για επενδύσεις, κατανάλωση και εξαγωγές).

²² Βλ. Μίνογλου, Θ.Ν. (1984) : ό.π., σελ. 135-141.

Όπως θα δούμε παρακάτω, το ίδιο το οικονομικό σύστημα δημιουργούσε ενδογενώς μια μόνιμη τάση για την εκδήλωση υπερβάλλουσας ζήτησης, άρα η ικανοποίησή της ήταν το σύνηθες πρόβλημα που είχε να επιλύσει η ΚΕΣ. Αυτό μπορούσε να επιτευχθεί με πέντε (5) διαφορετικούς τρόπους: 1) με αύξηση της σχεδιαζόμενης παραγωγής χωρίς παράλληλη αύξηση των εισροών (για την αποφυγή δευτερογενών επιδράσεων στο υλικό ισοζύγιο άλλων προϊόντων), 2) με αύξηση των εισαγωγών, 3) με μείωση των διακλαδικών ζητήσεων (άμεσα με την προσφορά μικρότερης εισροής ή έμμεσα με την προσφορά υποκατάστατων αγαθών), 4) με μείωση της τελικής ζήτησης (συνήθως της καταναλωτικής), και 5) με ανάλωση αποθεμάτων (συχνά ανεφάρμοστο). Ιστορικά, η ΚΕΣ είχε δείξει την προτίμησή της στις τεχνικές (3) και (4) και τις εφαρμόζεε κατ' εξοχήν στους κλάδους χαμηλής προτεραιότητας (κατά κανόνα καταναλωτικά αγαθά), γεγονός που συνέβαλε αποφασιστικά στην τάση για υποβάθμιση της ποιότητας των προϊόντων, στην εμφάνιση του φαινομένου της "ουράς" και στην άνθιση της "μαύρης" αγοράς²³.

Όταν η ΚΕΣ έφθανε να εξισορροπήσει, έστω προσεγγιστικά, το υλικό ισοζύγιο, το έθετε υπό την έγκριση του υπουργικού συμβουλίου και στη συνέχεια οι οριστικοποιημένοι στόχοι μεταβιβάζονταν στις χαμηλότερες βαθμίδες της ιεραρχίας μέχρι τις επιχειρήσεις. Το τελικό όμως στάδιο στο σχεδιασμό του υλικού ισοζυγίου λάμβανε χώρα κατά την διάρκεια εφαρμογής του σχεδίου: η ΚΕΣ έλεγχε την πορεία εκπλήρωσής του σε διάφορα επίπεδα και κατά περίπτωση ανακατένειμε τους πόρους. Έτσι, η εκπλήρωση των στόχων του πλάνου ήταν σχεδόν πάντοτε εξασφαλισμένη, μια και το πλάνο προσαρμοζόταν σταδιακά σε πιο ρεαλιστική βάση.

²³ Βλ. επίσης Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 141.

3.4 Είδη σχεδίων

Ο σοβιετικός κεντρικός σχεδιασμός αφορούσε σε πλάνα με τρεις διαφορετικές χρονικές διάρκειες²⁴: *μακροπρόθεσμα* (10ετή έως 25ετή), *μεσοπρόθεσμα* (κατά κανόνα 5ετή) και *βραχυπρόθεσμα* (συνήθως ετήσια). Τα μακροπρόθεσμα περιλάμβαναν ουσιαστικά τις ευρύτερου χρονικού ορίζοντα αναπτυξιακές αντιλήψεις και στρατηγικές, προσανατολίζοντας κατάλληλα τον μεσο- και βραχυπρόθεσμο σχεδιασμό. Τα 5ετή και ετήσια πλάνα ήταν τα σημαντικότερα.

Σε αντίθεση με τα μακροπρόθεσμα, τα μεσοπρόθεσμα πλάνα αποκτούσαν νομική ισχύ, είχαν χαρακτήρα προγράμματος δράσης και η εκτέλεσή τους ήταν υποχρεωτική. Περιλάμβαναν²⁵ : 1) τις κεντρικές αποφάσεις για τις δημόσιες επενδύσεις, 2) τις κύριες κατευθύνσεις και το μέγεθος της χρηματοδότησης για την έρευνα και την ανάπτυξη, 3) τις κατευθυντήριες αρχές της πολιτικής τιμών, 4) τις κατευθυντήριες αρχές ρύθμισης του εισοδήματος (κερδών κ.λπ.) των επιχειρήσεων, 5) τις αρχές της πιστωτικής πολιτικής, 6) τις κατευθυντήριες αρχές της πολιτικής και ρύθμισης του εξωτερικού εμπορίου, 7) τις κεντρικές αποφάσεις σχετικά με το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού, και 8) τα μέτρα για την περιφερειακή ανάπτυξη.

Τις προβλέψεις και αποφάσεις του 5ετούς σχεδίου αναλάμβανε να μετατρέψει σε συγκεκριμένα μέτρα και χρονοδιαγράμματα το ετήσιο σχέδιο. Το σχέδιο αυτό αποτελούσε ουσιαστικά και την αφετηρία για να ενεργοποιηθεί - απουσία τιμών - ο μηχανισμός άμεσης ρύθμισης της οικονομίας και να σταλούν ποικίλα "μηνύματα" στην παραγωγική μηχανή.

²⁴ Βλ. κυρίως Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : ό.π., σελ. 57-59.

²⁵ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : ό.π., σελ. 59.

3.5 Η άμεση ρύθμιση της οικονομίας

Ως άμεση ρύθμιση²⁶ θεωρείται ο καθορισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων συγκεκριμένα και ονομαστικά κατά επιχείρηση, σε αντίθεση με την έμμεση ρύθμιση που αναφέρεται στη θεσμοθέτηση γενικών και ενιαίων κανόνων που καθορίζουν το πλαίσιο και το πεδίο δράσης των επιχειρήσεων συνολικά. Οι κυριότερες μορφές άμεσης ρύθμισης της οικονομίας από τα κεντρικά κρατικά όργανα είναι οι εξής²⁷:

1. Συγκεκριμένες κεντρικές αποφάσεις, επιλογές και προδιαγραφές για τις μεγάλες επενδύσεις εθνικού επιπέδου, που υπερβαίνουν την αρμοδιότητα και οικονομική επιφάνεια μιας και μόνης επιχείρησης.
2. Κεντρική διανομή ορισμένων σπουδαίων υλικών και πόρων, ιδιαίτερα αυτών που παρουσιάζουν στενότητα.
3. Η αντιμετώπιση των θεμάτων που σχετίζονται με τον στρατιωτικό τομέα της οικονομίας.
4. Λεπτομερείς κεντρικές προδιαγραφές, κατά συγκεκριμένη επιχείρηση, των οικονομικών καθηκόντων και των προϋποθέσεων που απαιτούνται για την εκπλήρωσή τους (παραγωγικό σχέδιο, διαμόρφωση του κόστους, καθορισμός ακόμα και πολύ μικρών επενδύσεων κ.λπ.).
5. Καθορισμός του αριθμού των απασχολούμενων και του τρόπου αμοιβής και χρησιμοποίησής τους.
6. Καθορισμός του περιεχομένου των συμβάσεων και συμβολαίων προμηθειών που υπογράφονται μεταξύ επιχειρήσεων.

²⁶ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : ό.π., σελ. 68 και Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 412.

²⁷ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : ό.π., σελ. 68-69 και Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 413.

7. Συγκεκριμένες εντολές για τρέχοντα επιχειρησιακά θέματα της οικονομίας (των επιχειρήσεων).
8. Μια σειρά νομικές ρυθμίσεις υποχρεωτικού χαρακτήρα σχετικά με τις προδιαγραφές για την προστασία του περιβάλλοντος, της υγείας, την κοινωνική πρόνοια κ.λπ.

Όπως προαναφέρθηκε, η ενεργοποίηση του μηχανισμού άμεσης ρύθμισης της οικονομίας οδηγεί στην "εκπομπή" μιας σειράς "μηνυμάτων" που έχουν τελικό αποδέκτη τους κατ' εξοχήν παραγωγικούς φορείς, κυρίως τις επιχειρήσεις, και καθορίζουν τη συμπεριφορά τους. Υπάρχουν τεσσάρων ειδών τέτοια "μηνύματα"²⁸:

1. Εντολές, με τη μορφή ποσοτικών στόχων.
2. Κανόνες λήψης αποφάσεων, που υποδεικνύουν στους διευθυντές την περισσότερο επιθυμητή συμπεριφορά και καθορίζουν τα κριτήρια επιτυχίας τους.
3. Υλικές ανταμοιβές για επιτυχή συμπεριφορά.
4. Κοινοί παρονομαστές αξίας (δείκτες), όπως π.χ. τιμές, δείκτες όγκου, βάρους κ.λπ.

3.5.1 Προβλήματα της άμεσης ρύθμισης

Η άμεση ρύθμιση της οικονομίας αποτελούσε κατάλοιπο της περιόδου του λεγόμενου *πολεμικού κομμουνισμού*²⁹, αμέσως μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, και μετά την πλήρη εφαρμογή της άρχισε να παρουσιάζει ορισμένες παρενέργειες που περιόριζαν σημαντικά την αποτελεσματικότητά της. Επιχειρήθηκαν διάφοροι τρόποι επίλυσης των προβλημάτων που ανέκυπταν, με την εισαγωγή στοιχείων της έμμεσης ρύθμισης (κυρίως στον τομέα της απασχόλησης), αλλά δεν έγινε καμιά ολοκληρωμένη προσπάθεια αντιμετώπισής τους μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του

²⁸ Βλ. Μίνογλου, Θ.Ν. (1984) : ό.π., σελ. 119.

²⁹ Βλ. Μπαμπανιάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 80-81.

1980 (*περεστρόικα*), γιατί κάτι τέτοιο συνεπαγόταν την αναπόφευκτη απώλεια του πλήρους ελέγχου στην οικονομική δραστηριότητα.

Τα σημαντικότερα προβλήματα αποτελεσματικότητας που δημιουργούσε η άμεση ρύθμιση ήταν³⁰:

1. Ο κεντρικός σχεδιασμός αποσαφήνιζε τις οικονομικές προτεραιότητες της ηγεσίας προς τις επιχειρήσεις, αλλά ενώ οι επιχειρήσεις δεν είχαν πάντοτε συμφέρον να εκτελέσουν τις εντολές/"μηνύματα" είχαν τη δυνατότητα να τις "παραβιάζουν".
2. Η αδυναμία του κέντρου να ρυθμίσει πραγματικά όλες τις παραμέτρους λειτουργίας των επιχειρήσεων οδήγησε στην υιοθέτηση ορισμένων υποχρεωτικών δεικτών. Οι επιχειρήσεις προσπαθούσαν να εκπληρώσουν αυτούς τους δείκτες σε βάρος όλων των άλλων παραμέτρων, με αποτέλεσμα απώλειες τουλάχιστον σε αποτελεσματικότητα³¹. Για παράδειγμα, ο δείκτης *φυσικής ποσότητας του προϊόντος* ωθούσε τις επιχειρήσεις να παράγουν όσο το δυνατόν βαρύτερα προϊόντα που, εκτός των άλλων, απορροφούσαν και υπερβολικές ποσότητες πρώτων υλών.
3. Το κέντρο βρισκόταν σε μειονεκτική θέση έναντι των επιχειρήσεων ως προς την πληροφόρηση για τη δραστηριότητά τους (ουσιαστικά για την πραγματική συνάρτηση παραγωγής τους). Ταυτόχρονα, όμως, στηριζόταν στη δική τους πληροφόρηση για την κατάρτιση των υποχρεωτικών για τις επιχειρήσεις σχεδίων και υλικών ισοζυγίων. Υπήρχε, λοιπόν, κίνητρο για παραμόρφωση των πληροφοριών από την πλευρά των επιχειρήσεων. Παρά την καίρια σημασία της ακριβούς πληροφόρησης για την απρόσκοπτη λειτουργία του συστήματος,

³⁰ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985) : ό.π., σελ. 69-70 και Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 413-414.

³¹ Βλ. Καφούρος, Β. (1989) : "Κέρδος και Σοσιαλισμός", *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τευχ. 5ο, Φθινόπωρο 1989, σελ. 71.

μοναδικό κίνητρο προς αυτή την κατεύθυνση ήταν οι διάφορες υλικές ανταμοιβές (bonus) που βέβαια αποδείχτηκαν ελάχιστα αποτελεσματικές³².

4. Ο κεντρικός σχεδιασμός μπορούσε, ιδιαίτερα στην περίπτωση των καταναλωτικών αγαθών, να επηρεάζει αποφασιστικά την παραγωγή, αλλά όχι και την κατανάλωση, με αποτέλεσμα σημαντικές απώλειες σε κοινωνική ευημερία και την εμφάνιση δυσάρεστων παρενεργειών ("ουρές", "μαύρη" αγορά κ.λπ.).
5. Όσο πιο αποτελεσματική ήταν η άμεση ρύθμιση τόσο περιόριζε την αυτονομία και τις δυνατότητες ανάπτυξης πρωτοβουλίας των επιχειρήσεων, συντελώντας σε φαινόμενα ευθυνοφοβίας, αποφυγής ρίσκου και καινοτομικών ενεργειών, περιορισμένης ικανότητας λήψης αποφάσεων και, κυρίως μακροπρόθεσμα, επιβράδυνσης της ανάπτυξης³³.

4. Η επιχείρηση στον κεντρικό σχεδιασμό

Σε αντίθεση με την καπιταλιστική επιχείρηση³⁴, η οποία αποτελεί μια ανεξάρτητη οικονομική οντότητα, κατέχει τα μέσα παραγωγής που χρησιμοποιεί και έχει ως βασικό σκοπό την πραγματοποίηση κέρδους, η επιχείρηση στο οικονομικό σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού³⁵ ήταν ταυτόχρονα μια μονάδα του σχεδιασμού, αλλά και μια παραγωγική μονάδα. Ως μονάδα σχεδιασμού βρισκόταν στην τελευταία βαθμίδα της θεσμικής ιεραρχίας, με αποτέλεσμα να αποτελεί ουσιαστικά έναν απλό παραλήπτη του κεντρικού σχεδίου, ενώ ως παραγωγική μονάδα συνδεόταν αυτοτελώς με τον κρατικό προϋπολογισμό, λειτουργούσε με βάση τις πολιτικές αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας, χωρίς δημοκρατικό έλεγχο, και δεν είχε αποφασιστική αρμοδιότητα σε κανέναν ουσιαστικά τομέα. Με λίγα λόγια, η

³² Βλ. Gleicher, D. (1988) : "Bonus Formulae and Central Planning", *Review of Radical Political Economics*, 1988, 20 (2&3), pp. 133-137.

³³ Βλ. σχετικά τις ενότητες 5 και 6, παρακάτω.

³⁴ Βλ. Πάκος, Θ.Β. (1992) : ό.π., σελ. 23.

³⁵ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 24.

επιχείρηση στον κεντρικό σχεδιασμό αποτελούσε, τυπικά τουλάχιστον, τμήμα της κρατικής γραφειοκρατίας.

4.1 Σκοποί, αρχές οργάνωσης και δομή της επιχείρησης

Αν το κέρδος αποτελεί τον κυριότερο σκοπό για τον οποίο λειτουργεί μια καπιταλιστική επιχείρηση, στην κεντρικά σχεδιασμένη οικονομία η επιχειρηματική μονάδα είχε διαφορετικούς στόχους³⁶:

1. Την εκπλήρωση ή υπερεκπλήρωση των εντολών και δεικτών του κεντρικού σχεδίου, από την οποία εξαρτιόταν ο εφοδιασμός της με εισροές, η χρηματοδότησή της και οι αμοιβές διευθυντικών στελεχών και εργαζομένων.
2. Την ποσοτική μεγιστοποίηση της παραγωγής και την επέκτασή της επιχείρησης. Όσο δυναμικότερα αναπτυσσόταν μια επιχείρηση, τόσο ισχυρότερη γινόταν η θέση των διευθυντικών στελεχών της.
3. Την πληρέστερη ικανοποίηση των αυξανόμενων κοινωνικών και ατομικών αναγκών σε υλικά αγαθά και υπηρεσίες. Για το λόγο αυτό, δινόταν συχνά προτεραιότητα στην αξία χρήσης και όχι στην τιμή, γεγονός που αποτέλεσε πηγή ποικίλων στρεβλώσεων.
4. Την επιμόρφωση και μετεκπαίδευση των εργαζομένων, την προαγωγή της ευημερίας και του τρόπου ζωής και σκέψης τους, καθώς και την ικανοποίηση των κοινωνικών και πολιτιστικών αναγκών τους.

Για την επίτευξη των παραπάνω σκοπών, η επιχείρηση στον κεντρικό σχεδιασμό ήταν υποχρεωμένη να προσθέσει στις επιδιώξεις της άλλους τρεις (3) στόχους:

1. Την πίεση προς τα ανώτερα όργανα για αύξηση της χρηματοδότησης, των εισροών και των επενδύσεων, καθώς και για ευνοϊκή μεταχείριση σε σχέση με τους υποχρεωτικούς δείκτες και τις εντολές.

³⁶ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 25-26.

2. Την αποθεματοποίηση των αναγκών εισροών (πρώτων υλών, επενδυτικών αγαθών, ημικατεργασμένων προϊόντων, εργατικού δυναμικού κ.λπ.).
3. Την αύξηση του συνολικού εισοδήματος τόσο των διευθυντικών στελεχών όσο και των εργαζομένων, κάτι που γινόταν με την υπερεκπλήρωση του σχεδίου και τη βελτίωση των δεικτών της επιχείρησης.

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι η εκπλήρωση ή υπερεκπλήρωση του πλάνου αποτελούσε αναγκαία συνθήκη για την επίτευξη των περισσότερων σκοπών μιας επιχείρησης.

Η οργάνωση, η λειτουργία και η διοίκηση των επιχειρήσεων στηριζόταν³⁷: α) στην *αρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού* (πρακτικά υπερίσχυσε ο συγκεντρωτισμός και παραμελήθηκε η δημοκρατία), β) στην *αρχή της παραγωγής* (οι παραγωγικές επιχειρήσεις ήταν χωρικά διαχωρισμένες από τις εμπορικές), γ) στην *αρχή της εδαφικότητας* (οργάνωση των επιχειρήσεων κατά περιοχές), δ) στην *αρχή της μονοπρόσωπης διοίκησης* (ένας διορισμένος από τα κεντρικά όργανα διευθυντής αποφασίζει υπεύθυνα για λογαριασμό της επιχείρησης)³⁸, και ε) στη *συμμετοχή των εργαζομένων* (άμεση ή έμμεση μέσω εκλεγμένων αντιπροσώπων).

Η δομή της επιχείρησης³⁹ καθοριζόταν από τις κεντρικές αρχές, με κύριο γνώμονα την ευχέρεια ελέγχου και διοίκησής της από αυτές, και έπρεπε να είναι σύμφωνη με την υπάρχουσα σχετική νομοθεσία, η οποία καθόριζε άμεσα το οργανόγραμμα και τον κανονισμό λειτουργίας της και έμμεσα τις αρμοδιότητες των διαφόρων οργάνων, την αυτοτέλεια και ευθύνη των διαφόρων μονάδων, τον τρόπο λήψης αποφάσεων και τα υλικά κίνητρα. Η αυτονομία της επιχείρησης όσον αφορά στην εσωτερική οργανωτική δομή της, λοιπόν, ήταν εξαιρετικά περιορισμένη. Αξιοσημείωτο είναι ότι η δομή αυτή δεν αμφισβητήθηκε ουσιαστικά ποτέ, δηλ. δεν

³⁷ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 307-308.

³⁸ Για μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση του πώς υιοθετήθηκε αυτή η αρχή, βλ. Davies, R.W. (1990) : ό.π., σελ. 9-10.

³⁹ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., υποκεφ. 11.3, σελ. 314-326.

εκδηλώθηκε κάποια γενικευμένη πίεση από την πλευρά των επιχειρήσεων για την χαλάρωση/μεταρρύθμιση/ανατροπή της. Ως αιτίες του γεγονότος αυτού έχουν θεωρηθεί οι περιορισμένες δυνατότητες των επιχειρήσεων να προσδιορίζουν αυτοτελώς τους σκοπούς τους και να επιλέγουν τους εταίρους τους, καθώς και η απουσία κινήτρων για επέκταση του καταμερισμού εργασίας μεταξύ των διαφόρων οργάνων της επιχείρησης, ανάλογα με τις λειτουργίες τους.

Για τη διαμόρφωση της δομής της επιχείρησης χρησιμοποιήθηκαν διάφορα γενικά θεωρητικά μοντέλα (*λειτουργική οργανωτική μορφή, οργανοκεντρική δομή, παραγωγικοκεντρική δομή κ.ά.*), που διέφεραν μεταξύ τους ανάλογα με την έμφαση που έδιναν στην *οργάνωση*, τη *λειτουργικότητα*, την *παραγωγή* ή την *αγορά*. Γενικά, σε κάθε επιχείρηση υπήρχε η ανώτερη διοίκηση, με επικεφαλής τον διευθυντή, επιφορτισμένη με τον συντονισμό των διαφόρων δραστηριοτήτων, που περιλάμβαναν την έρευνα και ανάπτυξη, την παραγωγή, την συντήρηση και τις πωλήσεις. Η παραγωγή, που αποτελούσε και την σημαντικότερη δραστηριότητα, χωριζόταν με βάση τις τεχνολογικές φάσεις, τα είδη προϊόντων, τις μονάδες προϊόντων και το χώρο παραγωγής.

4.2 Η λειτουργία της επιχείρησης στην πράξη

Η λειτουργία της σοβιετικής επιχείρησης στηριζόταν στην ομαλή συνεργασία τριών φορέων⁴⁰ : του διευθυντή, του εκπροσώπου του ΚΚΣΕ στην επιχείρηση και του εργοστασιακού παραρτήματος του κλαδικού συνδικάτου. Ο ρόλος του διευθυντή ήταν διοικητικός, του κομματικού εκπροσώπου εποπτικός, ενώ το συνδικάτο φρόντιζε για την ομαλή ενσωμάτωση των εργαζομένων στην παραγωγική διαδικασία, καλύπτοντας ποικίλες ανάγκες (από την κοινωνική πρόνοια μέχρι την ψυχαγωγία). Επίσης, τουλάχιστον, τα συμφέροντα και των τριών συνέκλιναν, αν

⁴⁰ Βλ. Davis, H. & Scase, R. (1985) : *Western Capitalism and State Socialism*, Basil Blackwell Ltd. 1985, σελ. 94.

δεν ταυτίζονταν, μια και θεωρητικά όλοι απέβλεπαν στην ικανοποίηση του ευρύτερου κοινωνικού συμφέροντος, που ήταν η σοσιαλιστική ανάπτυξη.

Σύμφωνα με τον Μπαμπανάση⁴¹, ο συγκεκριμένος τρόπος λειτουργίας αποτελούσε έναν συγκερασμό της *Διεύθυνσης του Ενός* με την *συλλογική Ηγεσία* και τον *Κολλεκτιβισμό*, συνδύαζε στοιχεία αυταρχισμού και συγκεντρωτισμού με την επιμονή στην επιδίωξη της ευρύτερης δυνατής συναίνεσης, και είχε βαθιές ρίζες στη ρωσική παράδοση. Όταν λειτουργούσε απρόσκοπτα, αποτελούσε μια άκρως αποτελεσματική έκφραση της αρχής του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού σε επίπεδο επιχείρησης, επιτυγχάνοντας με ιδιαίτερη ευελιξία να εναρμονίσει φαινομενικά αλληλοσυγκρουόμενες μορφές διοίκησης.

4.2.1 Ομάδες Έργου (STU)⁴²

Η παραγωγική διαδικασία στηριζόταν στις *Ομάδες Έργου* (ή *Ανθρώπινες Μονάδες Εργασίας*) [αγγλ. Structural Task Unit (STU), ρωσ. podrazdelenye], οι οποίες ήταν επιφορτισμένες με την εκτέλεση ενός εκ των προτέρων προσδιορισμένου έργου, αναπαρήγαγαν σε μικρότερη κλίμακα την φιλοσοφία του τρόπου λειτουργίας ολόκληρης της επιχείρησης και ήταν αυστηρά δομημένες. Η μεγαλύτερη STU μιας επιχείρησης ήταν η ίδια η επιχείρηση, ενώ κάθε STU ήταν ο μικρόκοσμος όλων των μεγαλύτερων STU στις οποίες ανήκε, αλλά και το μοντέλο για όλες τις μικρότερες που περιείχε. Κάθε μια αποτελείτο από τον επικεφαλής/ηγέτη και έναν αριθμό εργαζομένων με ίσα δικαιώματα και υποχρεώσεις. Όλα τα μέλη της έδειχναν εκπληκτική συνοχή, αλληλεγγύη, συντροφικότητα, αμοιβαία και πλήρη εμπιστευτικότητα, έτσι ώστε να συμπεριφέρονται συλλογικά ως ενιαία οντότητα.

Η λειτουργία των STU βασιζόταν σε ένα πλέγμα γραπτών και άγραφων κανόνων, που περιλάμβαναν: α) την δέσμευση των μελών να υπακούουν στις εντολές του

⁴¹ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 368-370.

⁴² Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 363-368 & 372-379.

ηγέτη τους και την παράλληλη δική του δέσμευση να τα υπερασπίζεται με κάθε τρόπο έναντι τρίτων, β) το αναφαίρετο δικαίωμα προσωπικής πρόσβασης των μελών στους ηγέτες των ευρύτερων STU, αλλά και του ηγέτη με τα μέλη της δικής του STU ή όλων των STU που περιλαμβάνονταν σ' αυτήν, και γ) σε περίπτωση αλληλεπικάλυψης αρμοδιοτήτων, οι επικεφαλής των STU έπρεπε να απευθύνονται στον κοινό προϊστάμενό τους. Το σύστημα αυτό δημιουργούσε ισχυρούς προσωπικούς δεσμούς σε ολόκληρη την ιεραρχία και σύγκλιση συμφερόντων, γεγονός που επέτρεπε την βέλτιστη πληροφόρηση του διευθυντή της επιχείρησης, μεγάλη ευελιξία και αποτελεσματικότητα. Κυριότερα μειονεκτήματά του ήταν η υπερβολική τμηματοποίηση της εργασίας, η δυσκολία συντονισμού και η τάση του να δίδεται προτεραιότητα στα συμφέροντα της STU και όχι της επιχείρησης συνολικά.

Είναι προφανές ότι ένα τέτοιο οργανωτικό σύστημα που ευνοούσε τις *κάθετες σχέσεις* (μεταξύ προϊσταμένων και υφισταμένων οργάνων) και *δυσχέραινε* τις *οριζόντιες* (μεταξύ οργάνων του ίδιου επιπέδου) διευκόλυνε τον κεντρικό έλεγχο και εξυπηρετούσε τον κεντρικό σχεδιασμό. Η άμεση ρύθμιση της οικονομίας, άλλωστε, απαιτούσε την έμμεση επαφή των επιχειρήσεων μέσω του κέντρου⁴³.

4.2.2 Άτυπες διαδικασίες⁴⁴

Για μια σειρά από λόγους, στους οποίους συμπεριλαμβάνονταν η χρονική πίεση για την ολοκλήρωση των σχεδίων, η κατάρτιση υλικού ισοζυγίου για σχετικά λίγα προϊόντα, ένα περιβάλλον που ευνοούσε την καλλιέργεια προσωπικών επαφών κ.ά., οι κεντρικές αρχές ήταν αναγκασμένες να αποδέχονται μια σειρά από άτυπες, αλλά όχι παράνομες, ενέργειες της επιχείρησης για την εκπλήρωση του πλάνου της. Από τη στιγμή μάλιστα που η εκπλήρωση των πλάνων πάντοτε προείχε, μπορεί να

⁴³ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 309.

⁴⁴ Βλ. Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 71-74.

διατυπωθεί η άποψη ότι οι άτυπες συναλλαγές είχαν εξελιχθεί σε μια εξίσου άτυπη παράμετρο του σχεδιασμού.

Διαδικασίες άτυπου χαρακτήρα εμφανίζονταν τόσο στις κάθετες όσο και στις οριζόντιες σχέσεις των επιχειρήσεων. Στις κάθετες σχέσεις τους, που ήταν πολλές και θεσμικά κατοχυρωμένες, οι άτυπες διαδικασίες εντοπίζονταν κυρίως στα κανάλια μεταβίβασης πληροφοριών μεταξύ κέντρου και επιχειρήσεων. Η ανταλλαγή πληροφοριών, όπως προαναφέραμε (στην ενότητα 3.2), έπαιρνε συχνά τη μορφή διαπραγμάτευσης/παζαριού, έτσι ώστε οι στόχοι της επιχείρησης να επιτυγχάνονται με τη μικρότερη δυνατή προσπάθεια από την πλευρά της.

Στις σχετικά ανεπιθύμητες οριζόντιες σχέσεις των επιχειρήσεων, όμως, το έδαφος για την ανάπτυξη άτυπων διαδικασιών ήταν πολύ περισσότερο γόνιμο. Σύμφωνα με τον Zhou [1992]⁴⁵, το ετήσιο σχέδιο κάλυπτε μικρό μόνο μέρος των αναγκών για την επιχείρηση εισροών, επομένως οι τοπικά παραγώμενες εισροές έπαιζαν αποφασιστικό ρόλο στη συνολική αποτελεσματικότητα της επιχείρησης ως προς την εκπλήρωση του πλάνου παραγωγής. Ταυτόχρονα, η προμήθεια των εισροών που καλύπτονταν από το ετήσιο σχέδιο κάθε άλλο παρά δεδομένη ήταν⁴⁶. Επομένως, η αβεβαιότητα σχετικά με τις εισροές ήταν ένα από τα κυριότερα προβλήματα που είχε να αντιμετωπίσει η επιχείρηση. Η αδυναμία του συστήματος να το επιλύσει ευνόησε την μεγάλη ανάπτυξη των άτυπων οριζόντιων σχέσεων.

Σε κάθε μεγάλη σοβιετική επιχείρηση, αλλά και σε πολλές από τις μικρότερες, η απρόσκοπτη προμήθεια των αναγκών εισροών αποτελούσε ευθύνη ενός τουλάχιστον εξειδικευμένου ανώτερου διοικητικού υπαλλήλου (tolkach), που συνήθως ήταν κάποιος τοπικός αξιωματούχος του κόμματος. Αυτό το ιδιαίτερα

⁴⁵ Βλ. Zhou, H. (1992a) : "An Explanation of Coexistence of Taut Planning and Hidden Reserves in Centrally Planned Economies", *Journal of Comparative Economics*, September 1992, 16 (3), pp.456-478.

⁴⁶ Βλ. Banerjee, A.V. & Spagat, M. (1992) : ό.π.

σημαντικό στέλεχος της επιχείρησης ήταν σε θέση να προσφέρει κάθε είδους “εξυπηρετήσεις” (blat)⁴⁷ που θα διασφάλιζαν τις απαραίτητες για την παραγωγική διαδικασία πρώτες ύλες, ενδιάμεσες εισροές κ.λπ., αλλά και αντιστρόφως φρόντιζε για το πού θα ήταν σκόπιμο να κατευθυνθούν τα προϊόντα της επιχείρησης. Η ιδιότητα του κομματικού μέλους εξασφάλιζε προσβάσεις στην θεσμική ιεραρχία και σ’ έναν πανίσχυρο ελεγκτικό μηχανισμό, δηλ. σε όλο το πλέγμα των κάθετων σχέσεων, αλλά και αξιοσημείωτη κάλυψη, μέσα σε ορισμένα πλαίσια, για την οριζόντια συνεργασία με αντίστοιχους συναδέλφους των άλλων επιχειρήσεων.

Με άλλα λόγια, η κατανομή των πόρων της οικονομίας ξεκινούσε από τον κεντρικό σχεδιασμό, αλλά ολοκληρωνόταν ουσιαστικά από τις ίδιες τις επιχειρήσεις. Δεν είναι σαφές αν αυτή η άτυπη κατανομή πόρων αποτελούσε ένα ενιαίο και συνεκτικό σύστημα που αγκάλιαζε ολόκληρη την παραγωγική διαδικασία, συνιστώντας μια “δεύτερη” ή “παράλληλη” οικονομία, όπως θεωρούν πολλοί ερευνητές⁴⁸. Πιθανότερο φαίνεται το να υπήρχαν κλαδικές διαφοροποιήσεις. Παρ’ όλα αυτά, και μόνον σε κλαδικό ή περιφερειακό επίπεδο, φαίνεται πως τελικά είχαν διαμορφωθεί μεγαλύτερα ή μικρότερα άτυπα δίκτυα, αποτελούμενα από μεσαία στελέχη του κόμματος, διευθυντικά στελέχη επιχειρήσεων και οργανισμών κ.λπ., που επηρέασαν καθοριστικά τις πολιτικές εξελίξεις μετά το 1985, καθώς και τη διαδικασία μετάβασης στην οικονομία της αγοράς κατά τη δεκαετία του 1990.

4.2.3 Επέκταση της παραγωγής

Σε αντίθεση με το καπιταλιστικό σύστημα, όπου το ανώτερο όριο στην παραγωγή μιας επιχείρησης τίθεται από την ενεργό ζήτηση για το προϊόν ή τα προϊόντα της

⁴⁷ Σε μια κοινωνία που ο ρόλος του χρήματος ήταν σχετικά περιορισμένος, οι “εξυπηρετήσεις” αυτές δεν είχαν απαραίτητα υλικό χαρακτήρα, γεγονός που ίσως ευνόησε την διάδοσή τους.

⁴⁸ Βλ. σχετικά Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 74.

(περιορισμοί ζήτησης), στο οικονομικό σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού το ανώτερο όριο έθετε ο παραγωγικός συντελεστής που στη δεδομένη στιγμή παρουσίαζε τη μεγαλύτερη στενότητα (περιορισμοί φυσικών πόρων)⁴⁹. Σε τέτοιες συνθήκες στενότητας πόρων, οι τρόποι προσαρμογής της επιχείρησης⁵⁰ διέφεραν ανάλογα με τον χρονικό ορίζοντα. Έτσι είχαμε την βραχυπρόθεσμη, την μεσοπρόθεσμη και την μακροπρόθεσμη προσαρμογή:

1. Η βραχυπρόθεσμη προσαρμογή, δηλ. η συνεχής προσαρμογή στις εκάστοτε συνθήκες, μπορούσε να επιτευχθεί με: α) περιορισμό της παραγωγής στα όρια του συγκεκριμένου συντελεστή (ανεκτέλεστες παραγγελίες, μη εκπλήρωση του πλάνου), β) αναγκαστική υποκατάσταση εισροών (επιπτώσεις στην ποιότητα και το κόστος των προϊόντων), και γ) αναγκαστική τροποποίηση της σύνθεσης των εκροών (ελλείψεις, αγαθά ανεπιθύμητα από τους αγοραστές).
2. Η μεσοπρόθεσμη προσαρμογή, δηλ. η προσαρμογή με χρονικό ορίζοντα λίγων μηνών, είχε να ακολουθήσει τρεις εναλλακτικές λύσεις: α) τροποποίηση των στόχων του πλάνου προς τα κάτω (επανατοποθέτησή του σε ρεαλιστικότερες βάσεις), β) τροποποίηση του συνδυασμού των εισροών, χωρίς μεταβολή του παγίου κεφαλαίου (εξαιρετικά χρονοβόρο), και γ) τροποποίηση του συνδυασμού εκροών [ρεαλιστική λύση μόνον αν υπάρχει αγορά πωλητών (sellers' market)].
3. Η μακροπρόθεσμη προσαρμογή, δηλ. η προσαρμογή με χρονικό ορίζοντα λίγων ετών, γινόταν κυρίως με επενδύσεις, εισαγωγή νέων τεχνολογιών, αναδιάρθρωση της παραγωγής και παραγωγή νέων προϊόντων.

Ιστορικά, είχε παρατηρηθεί μια προτίμηση στις λύσεις 1β & 1γ και 2α & 2γ, με αποτέλεσμα την υποβάθμιση της ποιότητας πολλών αγαθών, τη σπατάλη πόρων,

⁴⁹ Βλ. Rider, C. (1988) : "Market Reforms in a Shortage Economy", *Review of Radical Political Economics*, 1988, 20 (2&3), pp. 138-142.

⁵⁰ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 418-429.

τις συνεχείς τροποποιήσεις των πλάνων και την ταυτόχρονη εμφάνιση ελλείψεων σε ορισμένα προϊόντα και μεγάλων πλεονασμάτων σε άλλα.

4.2.4 Επέκταση της επιχείρησης

Κυριότερος τρόπος μακροπρόθεσμης προσαρμογής και, συνακόλουθα, διεύρυνσης των δραστηριοτήτων μιας επιχείρησης ήταν η πραγματοποίηση επενδύσεων σε νέες παραγωγικές μονάδες, μια και η εναλλακτική λύση της τεχνολογικής αναβάθμισης (νέες τεχνολογίες, νέα προϊόντα, αναδιάρθρωση παραγωγής κ.λπ.) παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα. Γενικά, υπήρχε μια σαφής τάση απόσυρσης κεφαλαιουχικού εξοπλισμού μόνο στις περιπτώσεις μεγάλης φθοράς, ποτέ για λόγους οικονομικού κόστους⁵¹, γεγονός που οδηγούσε σε χαμηλούς ρυθμούς ενσωμάτωσης νέας τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία. Για τον ίδιο λόγο, τεχνολογικά προηγμένος εξοπλισμός ήταν πολύ πιθανότερο να χρησιμοποιηθεί σε νέες μονάδες, παρά να υποκαταστήσει προϋπάρχοντα μηχανήματα⁵².

Προκειμένου, λοιπόν, να αυξήσει την παραγωγή της, η επιχείρηση θα προτιμούσε πάντοτε τη νέα επένδυση από την παραγωγική αναδιάρθρωση, πόσο μάλλον που αυτή θα προσέκρουε και στο σύστημα των STU. Στην προτίμηση της επιχείρησης συνέβαλλαν επίσης η χρόνια αστάθεια των ειρών (η νέα επένδυση θα εσωτερικούσε μερικές από αυτές), η πάγια πολιτική της δωρεάν ή χαμηλότοκης

⁵¹ Βλ. Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 20.

⁵² Η τάση αυτή επικρατούσε στη Σοβιετική Ένωση, μια χώρα με ομοσπονδιακή δομή και τεράστιους φυσικούς πόρους που σε μεγάλο βαθμό υπαγόρευαν τη χωροθέτηση των νέων μονάδων. Στις άλλες χώρες του κεντρικού σχεδιασμού, όμως, φαίνεται ότι επικρατούσε η αντίθετη τάση [Simon, μετά το 1987]: στα εργοστάσια των κεντρικών θέσεων (κοντά στα κέντρα πολιτικής εξουσίας) γινόταν η εγκατάσταση του νέου μηχανολογικού εξοπλισμού, ενώ τα παλιά μηχανήματα χρησιμοποιούνταν για την εκβιομηχάνιση της υπαίθρου.

χρηματοδότησης από τον κρατικό προϋπολογισμό⁵³ και το γεγονός ότι μια επιχείρηση ποτέ δεν έκλινε για οικονομικούς λόγους (απουσία κερδών κ.λπ.)⁵⁴. Όλα αυτά συνεπάγονταν ότι το ρίσκο μιας νέας επένδυσης ήταν μηδενικό. Ταυτόχρονα, όμως, η προτίμηση της επιχείρησης συμφωνούσε και με τις επιδιώξεις των κεντρικών σχεδιαστών για ταχύρρυθμη ανάπτυξη, γεγονός που συνέβαλε στην μακροχρόνια τάση επένδυσης πολύ υψηλού ποσοστού του εθνικού εισοδήματος⁵⁵.

5. Ανεπιθύμητα φαινόμενα στη λειτουργία του συστήματος

Από τη μέχρι τώρα καταγραφή των ιδιαίτερων παραμέτρων του συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού, αλλά και των επιλογών που έγιναν κατά την εφαρμογή του στη Σοβιετική Ένωση, είναι προφανές ότι τουλάχιστον στο επίπεδο της εφαρμογής παρουσιάζονται ορισμένα προβλήματα που οδηγούν στην εκδήλωση μιας σειράς ανεπιθύμητων φαινομένων. Κάποιες από τις αρνητικές πλευρές του συστήματος έχουν ήδη, άμεσα ή έμμεσα, αναφερθεί, όπως είναι η γραφειοκρατία, οι αδυναμίες στην πληροφόρηση και στην κατάρτιση των σχεδίων, οι ελλείψεις και η “μαύρη” αγορά, τα προβλήματα της άμεσης ρύθμισης, οι δυσκολίες τεχνολογικής ανανέωσης της παραγωγής και η αστάθεια των εισροών. Ορισμένα από τα φαινόμενα αυτά είχαν εντοπιστεί και είχαν γίνει προσπάθειες διαχειριστικής αντιμετώπισής τους, ενώ άλλα, περισσότερο συνυφασμένα με τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος, επιχειρήθηκε κατά καιρούς να περιοριστούν με διάφορες μεταρρυθμίσεις. Θα πρέπει όμως να υπογραμμίσουμε ότι ακόμη και η απλή επισήμανσή τους ήταν συχνά κατακριτέα⁵⁶.

⁵³ Βλ. Μπαμπανάσης (1991) : ό.π., σελ. 425.

⁵⁴ Βλ. Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 20.

⁵⁵ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., κεφ. 8, σελ. 211.

⁵⁶ Βλ. χαρακτηριστικά Στεπάνοβα, Ε. & Λουφτ, Κ. (1984) : “Η σοσιαλιστική οικονομική ολοκλήρωση και οι αστοί επικριτές της”, *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της

5.1 Ο γραφειοκρατικός μηχανισμός

Το μέγεθος και ο τρόπος λειτουργίας του γραφειοκρατικού μηχανισμού αποτέλεσαν ένα φαινόμενο που έχει επικριθεί από πάρα πολλούς ερευνητές. Ο Τζαράσοφ⁵⁷ θεωρεί τον μηχανισμό αυτό υπεύθυνο για στρέβλωση της έννοιας της κοινωνικής ιδιοκτησίας, παραβίαση της κοινωνικής δικαιοσύνης, εξασθένηση των κινήτρων για δουλειά, πρόκληση αδιαφορίας και κοινωνικής αδράνειας, μέσω της επιδίωξης της τυπικής εκπλήρωσης των πλάνων, αδιαφορώντας για το κόστος, την ποιότητα κ.λπ. Με λίγα λόγια, θεωρεί ότι ο γραφειοκρατικός μηχανισμός ουσιαστικά σφετερίστηκε την κοινωνική ιδιοκτησία και έγινε πρόξενος αλλοτριωτικών φαινομένων στο επίπεδο της οικονομίας και της κοινωνίας.

Οι Davis & Scase⁵⁸ προχωρούν πολύ παραπέρα, υποστηρίζοντας ότι η σοβιετική κοινωνία ήταν μια κοινωνία ταξικά διαρθρωμένη, όπου τα μέλη του γραφειοκρατικού μηχανισμού, η *ιντελιγκέντσια*, αποτελούσαν την κυρίαρχη τάξη που ιδιοποιείτο το κοινωνικό πλεόνασμα και καθόριζε τους όρους της αναπαραγωγής, υπαγορεύοντάς τους έμμεσα στην κομματική ηγεσία (που προσέφερε την πολιτική νομιμοποίηση) και άμεσα στην παραγωγική μηχανή. Το γεγονός αυτό θεωρούν και ως αίτιο που καμιά μεταρρύθμιση "από τα άνω" δεν μπόρεσε ουσιαστικά ποτέ να ολοκληρωθεί.

Θα μπορούσε να διατυπωθεί η άποψη ότι η *ιντελιγκέντσια*, τα μεσαία στελέχη του κόμματος και τα διευθυντικά στελέχη των επιχειρήσεων αποτέλεσαν μια κυρίαρχη τάξη σε ένα ολιγαρχικού τύπου πολιτικό σύστημα, καθώς και ότι οι ανάγκες της ταξικής αναπαραγωγής οδήγησαν στην πολιτική επιλογή της μετάβασης στην

ΕΣΣΔ), 2/1984, σελ. 169-183, όπου κάτι τέτοιο θεωρείται σύμπτωμα κρίσης της αστικής ιδεολογίας!

⁵⁷ Βλ. Τζαράσοφ, Σ. κ.ά. (1986) : παρέμβαση σε συζήτηση στρογγυλής τράπεζας με τίτλο "Οι πολιτικοοικονομικές βάσεις της επιτάχυνσης", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 2/1988, σελ. 172-173.

⁵⁸ Βλ. Davis, H. & Scase, R. (1985) : ό.π., σελ. 99-108 και 163.

οικονομία της αγοράς αντί των γκορμπατσωφικών μεταρρυθμίσεων. Τέτοιου είδους απόψεις, όμως, θα ήταν εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να υιοθετηθούν χωρίς περαιτέρω διερεύνηση, αλλά γεγονός αναμφισβήτητο παραμένει ότι ο γραφειοκρατικός μηχανισμός είχε τη δυνατότητα να διαμορφώνει κατά το δοκούν τόσο το σύνολο των πλάνων για την εθνική οικονομία, όσο και τον εκάστοτε συνδυασμό "σημάτων" για την παραγωγική μηχανή.

5.2 Παρατεταμένες και εντεινόμενες ανισορροπίες

Σύμφωνα με τον Griffin⁵⁹, ο κεντρικός σχεδιασμός άρχισε να εφαρμόζεται στη Σοβιετική Ένωση σε μια περίοδο ασφυκτικού αποκλεισμού της από τη διεθνή οικονομική κοινότητα, γεγονός που την ανάγκασε να υιοθετήσει μια πολιτική αυτάρκειας για την επιβίωσή της, τόσο ως ενιαίας κρατικής οντότητας όσο και ως εναλλακτικού πολιτικού συστήματος. Το μέγεθος και ο φυσικός πλούτος της χώρας καθιστούσαν το στόχο της οικονομικής αυτάρκειας εφικτό, αλλά θα έπρεπε να ξεπεραστεί ο χαμηλός βαθμός εκβιομηχάνισης της σοβιετικής οικονομίας. Για τη δημιουργία της απαραίτητης βιομηχανικής βάσης, λοιπόν, αποφασίστηκε η καθαρή μεταφορά πόρων (ακόμη κι όταν δεν πλεόναζαν) από τη γεωργία στη βιομηχανία ("νόμος της πρωταρχικής σοσιαλιστικής συσσώρευσης") και εφαρμόστηκε μια πολιτική μη ισόρροπης ανάπτυξης. Η πολιτική αυτή πήρε τη μορφή της μέσω των πλάνων συγκέντρωσης πόρων σε κάποιους κλάδους (ή και ολόκληρους τομείς) που θεωρήθηκαν αποφασιστικοί κρίκοι⁶⁰ σε βάρος κάποιων άλλων κλάδων που θεωρήθηκαν ήσσονος σημασίας. Έτσι, δόθηκε μεγάλη ώθηση στην παραγωγή κεφαλαιουχικού εξοπλισμού (γενικά βαριά βιομηχανία) σε βάρος της παραγωγής καταναλωτικών αγαθών (γενικά ελαφρά βιομηχανία), στον δευτερογενή τομέα

⁵⁹ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., κεφ. 8, σελ. 201-202.

⁶⁰ Βλ. ενότητα 3.2.

συνολικά σε βάρος του πρωτογενούς, αλλά και στην παραγωγή σε βάρος της τρέχουσας κατανάλωσης, στην εκπαίδευση σε βάρος της στέγασης κ.λπ.

Ανεξάρτητα από την όποια επιχειρηματολογία για την ενδογένεια της τάσης για αυτάρκεια στον κεντρικό σχεδιασμό⁶¹, η συγκεκριμένη επιλογή υπαγορευόταν από την ιστορική συγκυρία της εποχής, ενώ η υιοθέτηση της μη ισόρροπης ανάπτυξης οδηγούσε στην εξοικονόμηση σπάνιων πόρων. Ταυτόχρονα, οι συνθήκες κλειστής οικονομίας που είχαν διαμορφωθεί και η ευχέρεια κατανομής των διαθέσιμων πόρων στους επιθυμητούς κλάδους μέσω του κεντρικού σχεδιασμού (βλ. ενότητα 2.1) διασφάλιζαν την αποτελεσματικότητα της πολιτικής αυτής⁶².

Τα ανεπιθύμητα φαινόμενα στη λειτουργία της σοβιετικής οικονομίας δεν προήλθαν από την ίδια την πολιτική της μη ισόρροπης ανάπτυξης, αλλά από την διαιώνισή της. Ως προς τον βασικό πυρήνα της, η συγκεκριμένη πολιτική παρουσιάζει αρκετές συγγένειες με τη στρατηγική της μη ισόρροπης μεγέθυνσης, που διατυπώθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 από τον Α.Ο. Hirschman⁶³. Και οι δύο επιδιώκουν την επιλεκτική συγκέντρωση της αναπτυξιακής προσπάθειας σε ορισμένους κλάδους οι οποίοι διευκολύνουν την επίτευξη των στόχων της αναπτυξιακής πολιτικής. Παρά τις συγγένειες, όμως, οι διαφορές τους είναι πολλές και σημαντικές:

⁶¹ Βλ. Lavigne, M. (1985) : *Economie internationale des pays socialistes* (αγγλική μετάφραση, *International Political Economy and Socialism*, Editions de la Maison des Sciences de l' Homme & Cambridge University Press, 1991), σελ. 18-25.

⁶² Στο σημείο αυτό θα ήταν σκόπιμο να υπενθυμίσουμε ότι ισόρροπη ανάπτυξη με βάση τον κεντρικό σχεδιασμό είναι θεωρητικά τουλάχιστον εφικτή και ένα άρτια συντονισμένο πλάνο μπορεί να προσδιορίσει το σημείο ισορροπίας της οικονομίας πάνω στην καμπύλη των παραγωγικών δυνατοτήτων της [βλ. ενότητα 2.2 και Μίνωγλου, Θ. Ν. (1984): ό.π., σελ. 128].

⁶³ Για μια συνοπτική παρουσίαση της στρατηγικής αυτής, βλ. Ρέππας, Π.Α. (1991) : *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρίες και Στρατηγικές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991, σελ. 323-330.

- Η στρατηγική της μη ισόρροπης μεγέθυνσης έχει ως στόχο την επιτυχή εκκίνηση της αναπτυξιακής διαδικασίας σε μια καθυστερημένη αλλά ανοιχτή “τρίτοκοσμική” οικονομία⁶⁴ και όχι την επίτευξη της οικονομικής αυτάρκειας σε μια μεγάλη κλειστή σοσιαλιστική οικονομία.
- Η θεωρία του Hirschman προϋποθέτει τη λειτουργία μηχανισμών της αγοράς, ακόμη και όταν κάτι τέτοιο δεν αναφέρεται ρητά. Η επιτυχία της στρατηγικής του έγκειται στον εντοπισμό των κλάδων με τις ισχυρότερες πρόσθιες και ύστερες συνδέσεις (linkages) και στην καλλιέργεια μιας επιχειρηματικής κουλτούρας (decision-making ability)⁶⁵. Με την ενεργοποίηση των συνδέσεων, μια σειρά συμπληρωματικοί κλάδοι γίνονται αξιοποιήσιμοι (η αποδοτικότητά τους αυξάνεται πάνω από το τρέχον επιτόκιο της αγοράς)⁶⁶, ενώ ταυτόχρονα έχουν διαμορφωθεί και οι επιχειρηματίες που αντιδρώντας ορθολογικά στα νέα οικονομικά κίνητρα θα επενδύσουν σ’ αυτούς⁶⁷.
- Από τα προηγούμενα προκύπτουν και οι σημαντικότερες ίσως διαφορές ανάμεσα στις δύο πολιτικές/στρατηγικές ανάπτυξης, που είναι: α) η εναλλαγή των κλάδων άμεσης προτεραιότητας (αμφίρροπος υπερκερασμός στην επέκταση των διαφόρων παραγωγικών δραστηριοτήτων)⁶⁸, και β) η εναλλαγή της πρόκλησης ανισορροπιών και της διόρθωσής τους μέσω της αγοράς⁶⁹.

⁶⁴ Βλ. Hirschman, A.O. (1969) : “The Strategy for Economic Development”, στο Agarwala, A.N. & Singh, S.P. (eds.) : *Accelerating Investment in Developing Countries*, Oxford University Press 1969, σελ. 3.

⁶⁵ Βλ. Pakos, T. (1982) : *Industrialisation, Structural Change and Policy: The Case of Greece 1958-1977*, PhD Thesis, September 1982, Victoria University of Manchester, σελ. 39.

⁶⁶ Βλ. σχετικό παράδειγμα στο Ρέππας, Π.Α. (1991) : ό.π., σελ. 325-326.

⁶⁷ Βλ. Pakos, T. (1982) : ό.π., σελ. 39.

⁶⁸ Βλ. Ρέππας, Π.Α. (1991) : ό.π., σελ. 325.

⁶⁹ Βλ. Hirschman, A.O. (1969) : ό.π., σελ. 10.

Στη σοβιετική εκδοχή της, η πολιτική της μη ισόρροπης ανάπτυξης δεν συμπεριέλαβε ούτε μηχανισμούς της αγοράς ή την καλλιέργεια επιχειρηματικής κουλτούρας, ούτε η επιλογή των κλάδων άμεσης προτεραιότητας (αποφασιστικών κρίκων) έγινε με κριτήριο τις βέλτιστες πρόσθιες ή ύστερες συνδέσεις τους. Παρ' όλα αυτά, η συγκεκριμένη πολιτική υπήρξε αποτελεσματική για όσο διάστημα οι κλάδοι που επιλέχθηκαν είχαν την απαραίτητη προωθητική ικανότητα (περίπου μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1950). Η μη εναλλαγή τους, όμως, σήμαινε ότι η οικονομία συνολικά άρχισε από ένα σημείο και πέρα να απομακρύνεται από την καμπύλη των παραγωγικών της δυνατοτήτων, με αποτέλεσμα απώλειες σε αποτελεσματικότητα ως προς την κατανομή των πόρων, αλλά και απώλειες σε ευημερία. Με δεδομένη την απουσία μηχανισμών της αγοράς, η εναλλαγή των αποφασιστικών κρίκων (δηλ. η διόρθωση των αρχικών ανισορροπιών) μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με την μεταβολή των προτεραιοτήτων του κεντρικού σχεδιασμού, δηλ. με την μεταβολή της συνάρτησης προτιμήσεων που αυτός εξέφραζε· ήταν, με λίγα λόγια, ένα ζήτημα κατ' εξοχήν πολιτικό.

Αφετηρία για τη διάχυση αλλά και τη διαιώνιση των ανισορροπιών σε ολόκληρο τον παραγωγικό ιστό της οικονομίας ήταν ο "σφιχτός" κεντρικός σχεδιασμός: η επιδίωξη, δηλαδή, του μέγιστου δυνατού ύψους παραγωγής για τους κλάδους άμεσης προτεραιότητας, μέσω του κατάλληλου συνδυασμού "σημάτων" που έστελνε ο μηχανισμός της άμεσης ρύθμισης. Η επιβράβευση των επιχειρήσεων με αποκλειστικό γνώμονα την επίτευξη ή υπέρβαση του ύψους παραγωγής που προέβλεπε το πλάνο οδηγούσε και σε ανάλογη προσαρμογή της συμπεριφοράς τους: α) δημιουργήθηκε τάση απόκρυψης της πραγματικής παραγωγικότητάς τους, που εκδηλωνόταν με τη ζήτηση, στη φάση κατάρτισης των σχεδίων, εισροών υψηλότερων από τις πραγματικά αναγκαίες, έτσι ώστε οι στόχοι να είναι ευκολότερα επιτεύξιμοι· β) ο ποιοτικός έλεγχος της παραγωγής άρχισε βαθμιαία να περιορίζεται,

μια και μόνον η ποσότητα της παραγωγής είχε σημασία και όχι η ποιότητά της· και γ) η σύνθεση των εκροών άρχισε να χαρακτηρίζεται από αστάθεια, καθώς ο ποσοτικός καθορισμός τόσο των εκροών όσο και των εισροών κάθε επιχείρησης γινόταν κατά ομάδες αγαθών (βλ. ενότητα 3.2), με αποτέλεσμα οποιοσδήποτε συνδυασμός προϊόντων μέσα στην ίδια ομάδα να επαρκεί για την τυπική κάλυψη του πλάνου.

Αυτές οι κινήσεις προσαρμογής της επιχείρησης είχαν ως αποτέλεσμα: η (α) να οδηγεί διαχρονικά σε εντεινόμενη απόκλιση των επιδιώξεων της επιχείρησης από τις επιδιώξεις των κεντρικών σχεδιαστών⁷⁰, ενώ οι (β) και (γ) επηρέαζαν καθοριστικά τον τρόπο λειτουργίας όλων των γραμμών παραγωγής που χρησιμοποιούσαν τις εκροές της ως εισροές. Αυτό συνέβαινε γιατί η επιχείρηση που αποτελούσε τον επόμενο κρίκο της παραγωγικής αλυσίδας δεν μπορούσε στο στάδιο της κατάρτισης των υλικών ισοζυγίων να γνωρίζει αν οι τεχνολογικά απαραίτητες εισροές θα επέτρεπαν την απρόσκοπτη λειτουργία της (αν π.χ. κάποιος συγκεκριμένος τύπος ρουλεμάν θα συμμετείχε με τις αναγκαίες ποσότητες στην ομάδα προϊόντων που της αναλογούσε ή αν θα ήταν σύμφωνος με τις επιβεβλημένες προδιαγραφές). Επικρατούσε, δηλαδή, μια μόνιμη αβεβαιότητα τόσο για την ποσότητα όσο και για την ποιότητα των εισροών, στην οποία η επιχείρηση όφειλε και πάλι να προσαρμοστεί. Κάτι τέτοιο μπορούσε να γίνει: α) με την αποθεματοποίηση πρώτων υλών, ενδιάμεσων εισροών, ακόμα και εργασίας⁷¹. β) με την εκδήλωση ακόμα υψηλότερης ζήτησης για πάσης φύσεως εισροές, στη φάση κατάρτισης των υλικών ισοζυγίων· και γ) με την ευέλικτη διαφοροποίηση της σύνθεσης των εκροών της ανάλογα με τις κατά περίπτωση διαφοροποιήσεις των εισροών (ώστε οι στόχοι του πλάνου σε κάθε περίπτωση να καλύπτονται). Έτσι, όμως, οι επιδιώξεις κεντρικών

⁷⁰ Βλ. Zhou, H. (1992) : ό.π.

⁷¹ Βλ. Boerl, T. & Keese, M. (1992) : "Labour Markets and the Transition in Central and Eastern Europe", *OECD Economic Studies*, No. 18, Spring 1992, σελ. 135.

σχεδιαστών και επιχείρησης έτειναν να αποκλίνουν ακόμη περισσότερο, οι εισροές και εκροές να γίνονται ακόμη πιο ασταθείς κ.ο.κ.

Όλες αυτές οι κινήσεις προσαρμογής της επιχείρησης στις πραγματικές συνθήκες λειτουργίας της οικονομίας ήταν αναπόφευκτο να επηρεάζουν δευτερογενώς τόσο τη διαδικασία όσο και τους στόχους του σχεδιασμού, έτσι ώστε η κατανομή των πόρων να προσεγγίζει όσο το δυνατόν περισσότερο στην πραγματική παραγωγικότητα και ταυτόχρονα να αποκτάται πλουσιότερη πληροφόρηση για την κατάρτιση των μελλοντικών πλάνων. Τα μέτρα προσαρμογής των κεντρικών σχεδιαστών αφορούσαν κυρίως σε: α) ένταση και διεύρυνση των άτυπων διαπραγματεύσεων με τις επιχειρήσεις (βλ. ενότητα 3.2), και β) κατάρτιση ακόμη πιο “σφικτών” πλάνων. Τα μέτρα αυτά, όμως, ενέτειναν τις παραμορφώσεις και μεγέθυναν τις ανισορροπίες, οδηγώντας σε έναν φαύλο κύκλο συμπεριφορικών προσαρμογών που είχαν άμεσες αρνητικές επιπτώσεις στη λειτουργία της πραγματικής οικονομίας. Ορισμένοι ερευνητές, μάλιστα, υποστηρίζουν ότι σε όλες τις οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού επικρατούσε μια γενικευμένη κατάσταση ανισορροπίας⁷², που περιλάμβανε ελλείψεις αγαθών, αναγκαστική αποταμίευση, υπερβάλλουσα ρευστότητα⁷³ και συμπιεσμένο (κρυφό) πληθωρισμό. Ταυτόχρονα, δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι λειτουργούσε και μια πρόσθετη, συστημικού χαρακτήρα, πηγή ανισορροπίας, ο αυθαίρετος ρυθμός συσσώρευσης του κεφαλαίου (βλ. ενότητα 2.2).

⁷² Βλ. σχετικά Chang, G.H. (1993) : “The Inconsistencies among Disequilibrium Aggregates”, *Journal of Comparative Economics*, March 1993, 17 (1), pp. 70-91.

⁷³ Σύμφωνα με τον Clarida [1993], όμως, η υπερβάλλουσα ρευστότητα αποτελούσε έκτακτο φαινόμενο και ήταν αποτέλεσμα απρόβλεπτων “σοκ” στην παραγωγικότητα, στα οποία η οικονομία δυσκολευόταν να προσαρμοστεί, εξαιτίας των δεσμεύσεων για τα επίπεδα της απασχόλησης, των μισθών και των τιμών που καθιστούσαν τα αντίστοιχα μεγέθη του κρατικού προϋπολογισμού τελείως ανελαστικά.

5.3 Ελλείψεις και υπερπροσφορά αγαθών

Άμεσα συνδεδεμένο με τις παρατεταμένες και εντεινόμενες ανισορροπίες στη σφαίρα της παραγωγής υπήρξε το φαινόμενο της ταυτόχρονης έλλειψης και υπερπροσφοράς αγαθών, στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της αδυναμίας εξισορρόπησης της προσφοράς με τη ζήτηση, για κάθε αγαθό ξεχωριστά. Σε άλλα προϊόντα, λοιπόν, εκδηλωνόταν υπερβάλλουσα ζήτηση και σε άλλα υπερβάλλουσα προσφορά (δηλ. υπερπαραγωγή)⁷⁴.

Στη διαμόρφωση της υπερβάλλουσας ζήτησης συνέβαλλαν τόσο οι καταναλωτές (τα νοικοκυριά) όσο και οι επιχειρήσεις, για διαφορετικούς λόγους η κάθε πλευρά. Όσον αφορά στους καταναλωτές, ελλείψεις παρουσιάζονταν σε καταναλωτικά προϊόντα του πρωτογενούς, αλλά και του δευτερογενούς τομέα. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της καθήλωσης των τιμών σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα για υπερβολικά μεγάλο χρονικό διάστημα, πράγμα που σήμαινε ότι κατά κανόνα η αγοραία τιμή ενός προϊόντος βρισκόταν αρκετά χαμηλότερα από την θεωρητική τιμή ισορροπίας του. Όπως προαναφέραμε, ο υπολογισμός της τιμής ισορροπίας ενός αγαθού στο σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού είναι εφικτή, άρα ο καθορισμός χαμηλότερης αγοραίας τιμής από αυτήν ήταν μια κατ' εξοχήν πολιτική απόφαση. Τα αίτια της συγκεκριμένης πολιτικής δεν είναι σαφή⁷⁵. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι παρά τις τεράστιες προόδους στο απόλυτο ύψος της παραγωγής και στην παραγωγικότητα, καθ' όλη τη σοβιετική περίοδο (με εξαίρεση ίσως το χρονικό

⁷⁴ Η πιθανότητα ελλείψεων σε συνθήκες ισορροπίας, που αναφέρει ο Qian [1994], μάλλον δεν ευσταθεί, γιατί τότε σε κάθε περίπτωση ατελώς ανταγωνιστικής αγοράς σε ισορροπία (π.χ. ολιγοπωλιακής) θα είχαμε ελλείψεις, όταν έχουμε απλώς απώλειες σε ευημερία, λόγω συρρίκνωσης του πλεονάσματος του καταναλωτή και διεύρυνσης του πλεονάσματος του παραγωγού.

⁷⁵ Βλ. σχετικά Qian, Y. (1994) : "A Theory of Shortage in Socialist Economies Based on the Soft Budget Constraint", *The American Economic Review*, March 1994, 84 (1), σελ. 145.

διάστημα του πολέμου), οι ελλείψεις φαίνεται ότι εντείνονταν μάλλον παρά περιορίζονταν.

Τα αίτια για την εκδήλωση ενός τέτοιου φαινομένου δεν είναι τα ίδια για τα αγροτικά προϊόντα, κυρίως τα τρόφιμα, και για τα βιομηχανικά. Τόσο ο Griffin [1989] όσο και ο Μαρτίνοφ⁷⁶ διαπιστώνουν ότι η ζήτηση για τρόφιμα ήταν συνεχώς υψηλότερη από την προσφορά, λόγω ταχύτερου ρυθμού αύξησης των προσωπικών εισοδημάτων από τον ρυθμό αύξησης της παραγωγής αγροτικών προϊόντων. Αυτό, όμως, δεν αρκεί για να εξηγήσει τις ελλείψεις, επειδή: α) τα είδη διατροφής έχουν εισοδηματική ελαστικότητα μικρότερη από τη μονάδα, οπότε μετά το 1970 θα έπρεπε οι ελλείψεις σταδιακά να περιορίζονται, λόγω της επιβράδυνσης του ρυθμού ανάπτυξης της σοβιετικής οικονομίας, και β) η παραγωγικότητα του αγροτικού τομέα ήταν υψηλότερη από τον μέσο όρο για το σύνολο της οικονομίας [Griffin, 1989], άρα και πάλι η ψαλίδα θα έπρεπε βαθμιαία να κλείνει.

Η επίμονη εμφάνιση ελλείψεων είναι δυνατόν να οφείλεται σε δύο τελείως διαφορετικούς παράγοντες, από τους οποίους ο πρώτος συνδέεται άμεσα με τον τρόπο λειτουργίας του συστήματος, ενώ ο δεύτερος έχει ιστορικά αίτια: α) την σταδιακή απόκλιση ανάμεσα στα καταναλωτικά πρότυπα και στο παραγωγικό προφίλ της αγροτικής οικονομίας (αν και τομέας των ειδών διατροφής δεν προσφέρεται ιδιαίτερα για την εκδήλωση ενός τέτοιου φαινομένου), και β) τη βίαιη κολλεκτιβοποίηση της δεκαετίας του 1930, που μεταμόρφωσε άρδην τις δομές της γεωργικής οικονομίας, προκάλεσε πτώση της γεωργικής παραγωγής και οδήγησε στη μαζική έξοδο του αγροτικού πληθυσμού. Αν ο δεύτερος παράγοντας είναι βάσιμος, τότε η σοβιετική γεωργία δεν φαίνεται να συνήλθε ποτέ εντελώς από τις συνέπειες της πολιτικής του 1930, ενώ οι εντυπωσιακές αυξήσεις της αγροτικής

⁷⁶ Βλ. Μαρτίνοφ, Β. (1986) : "Η αγροτική πολιτική και το αγροτοβιομηχανικό σύμπλεγμα της ΕΣΣΔ", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 4/1986, σελ. 84.

παραγωγής παρουσιάζονται στατιστικά διογκωμένες από το λεγόμενο *αποτέλεσμα Gerschenkron* (Gerchenkron effect)⁷⁷.

Οι ελλείψεις σε βιομηχανικά καταναλωτικά αγαθά ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού: 1) αγοραίων τιμών χαμηλότερων από τις τιμές ισορροπίας, 2) της χρόνιας υποβάθμισης των αντίστοιχων βιομηχανικών κλάδων, στα πλαίσια της πάγιας πολιτικής μη ισορροπής ανάπτυξης, και 3) της βαθμιαίας απόκλισης των καταναλωτικών προτύπων του πληθυσμού από το παραγωγικό προφίλ της σοβιετικής ελαφράς βιομηχανίας.

Όσον αφορά στις επιχειρήσεις, η υπερβάλλουσα ζήτηση ήταν κυρίως αποτέλεσμα του ότι αυτές λειτουργούσαν υπό συνθήκες *χαλαρών περιορισμών προϋπολογισμού* (soft budget constraint)⁷⁸. Σύμφωνα με τον Kornai⁷⁹, τέτοιες συνθήκες διαμορφώνονται όταν μια επιχείρηση: α) καθορίζει η ίδια τις τιμές πώλησης των προϊόντων της, β) διαθέτει εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης, και γ) λειτουργεί σε ένα περιβάλλον διαπραγματεύσιμων φορολογικών επιβαρύνσεων, επιδοτήσεων και πιστώσεων. Στις συνθήκες αυτές, η επιχείρηση μπορεί να διαφεύγει την πτώχευση για απροσδιόριστο χρονικό διάστημα, ενώ τα διευθυντικά στελέχη της, εθισμένα στην απουσία "ποινών" για τυχόν λανθασμένες επιχειρηματικές επιλογές, έχουν την τάση να θέτουν σε εφαρμογή υπερβολικά φιλόδοξα επιχειρηματικά σχέδια. Σε συνθήκες παρόμοιες με τις παραπάνω λειτουργούσαν και οι σοβιετικές επιχειρήσεις. Επιπλέον⁸⁰, μέσω του συστήματος της

⁷⁷ Βλ. Chang, G.H. (1991) : "Immiserizing Growth in Centrally Planned Economies", *Journal of Comparative Economics*, December 1991, 15 (4), σελ. 711.

⁷⁸ Λόγω των υλικών ισοζυγίων, οι τιμές των ενδιάμεσων εισροών δεν επηρέαζαν τη ζήτηση των επιχειρήσεων.

⁷⁹ Βλ. Kornai, J. (1980) : *Economics of Shortage*, North-Holland Publishing Company, 1980, vol. A, σελ. 28-29.

⁸⁰ Βλ. Goldfeld, S.M. & Quandt, R.E. (1992) : "Effects of Bailouts, Taxes and Risk-Aversion on the Enterprise", *Journal of Comparative Economics*, March 1992, 16 (1), σελ. 150-151 και 165-167.

κεντρικής κατανομής των πιστώσεων οι φορολογούμενες κερδοφόρες επιχειρήσεις επιδοτούσαν έμμεσα τις ζημιогόνες, οπότε προέκυπτε αναδιανομή του οικονομικού πλεονάσματος σε βάρος τους. Κάθε μέριμνα για το κόστος, λοιπόν, εξανεμιζόταν.

Ταυτόχρονα, η θεωρητικά απεριόριστη δυνατότητα άντλησης πιστώσεων επιστρατεύτηκε για την αντιμετώπιση δύο σημαντικότερων προβλημάτων για κάθε σοβιετική επιχείρηση: α) της χρόνιας αστάθειας των εισροών, και β) της δυνατότητας τεχνολογικής ανανέωσης της παραγωγικής διαδικασίας ουσιαστικά μόνο μέσω επενδύσεων σε νέες μονάδες. Αυτό σήμαινε αφ' ενός μεγάλη αύξηση της συνολικής ζήτησης για ενδιάμεσες εισροές, λόγω της αδυναμίας εξειδίκευσής τους εξαιτίας των ομαδοποιήσεων στο σχεδιασμό και στον καθορισμό των στόχων παραγωγής ανά επιχείρηση⁸¹, και αφ' ετέρου αντιμετώπιση του επενδυτικού κεφαλαίου ως ελεύθερου παραγωγικού συντελεστή. Θεωρητικά, σύμφωνα πάντα με τον Κορνάι⁸², υπό αυτές τις συνθήκες η ζήτηση των επιχειρήσεων για εισροές τείνει οριακά να γίνει πλήρως ανελαστική, οπότε δεν υπάρχει πλέον τιμή ισορροπίας, και η υπερβάλλουσα ζήτηση εκ μέρους των επιχειρήσεων μετατρέπεται από θεσμικό σε συστημικό φαινόμενο (δεν υπάρχουν καθόλου περιορισμοί προϋπολογισμού).

Από την άλλη πλευρά, η υπερπροσφορά πολλών προϊόντων ήταν αποτέλεσμα⁸³ της ομαδοποίησης των αγαθών και της αδυναμίας των κεντρικών σχεδιαστών να παρακολουθήσουν την εφαρμογή των πλάνων για κάθε προϊόν ξεχωριστά. Για παράδειγμα⁸⁴, η σοβιετική βιομηχανία παρήγαγε 72.000 περίπου διαφορετικούς τύπους ρουλεμάν που δεν αποτελούσαν υποκατάστατα ο ένας του άλλου. Αυτοί ήταν ομαδοποιημένοι σε 14 κατηγορίες, οι οποίες εκπροσωπούσαν τα συγκεκριμένα μεταλλουργικά προϊόντα στο σχεδιασμό και στα υλικά ισοζύγια. Μια επιχείρηση

⁸¹ Βλ. Banerjee, A.V. & Spagat, M. (1992) : ό.π., σελ. 305.

⁸² Βλ. Kornai, J. (1980) : ό.π., vol. B, σελ. 326.

⁸³ Βλ. Banerjee, A.V. & Spagat, M. (1992) : ό.π.

⁸⁴ Βλ. Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 16.

κατασκευής ρουλεμάν αναλάμβανε να εκπληρώσει το πλάνο παραγωγής της, για 1 έστω από τις 14 κατηγορίες, η οποία κατά μέσον όρο περιλάμβανε 5.000 διαφορετικούς τύπους του προϊόντος. Είναι προφανές ότι από τη στιγμή που όλα τα “σήματα” του μηχανισμού της άμεσης ρύθμισης οδηγούσαν στην εκπλήρωση ή υπερεκπλήρωση του πλάνου, η επιχείρηση θα επέλεγε εκείνο το συνδυασμό στην παραγωγή των διαφόρων τύπων που θα μεγιστοποιούσε το συνολικό στόχο παραγωγής. Έτσι, όμως, κατέληγε να παράγει διαφορετικές ποσότητες από μια σειρά εξειδικευμένα προϊόντα, που μόνο τυχαία θα μπορούσαν να συμπίπτουν με τις ανάγκες της υπόλοιπης οικονομίας ή της κοινωνίας. Μερικά από τα προϊόντα αυτά θα παράγονταν σε μικρότερες ποσότητες (=> ελλείψεις) και άλλα σε μεγαλύτερες (=> υπερπροσφορά).

Ταυτόχρονα, ο συγκεκριμένος συνδυασμός των εκροών της, δεν παρέμενε σταθερός, γιατί αφ' ενός ούτε οι εισροές της ήταν σταθερές (κατά διαστήματα παραγόταν ότι ήταν δυνατό να παραχθεί) και αφ' ετέρου οι δείκτες εκπλήρωσης του πλάνου (δείκτες όγκου, βάρους κ.λπ.) κατά καιρούς μεταβάλλονταν. Επομένως, η υπόλοιπη οικονομία δεν είχε την ευκαιρία να προσαρμοστεί μεσοπρόθεσμα σ' αυτό το συνδυασμό προϊόντων. Έτσι, όταν μια επιχείρηση χρειαζόταν οπωσδήποτε έναν τύπο ρουλεμάν που βρισκόταν σε έλλειψη, ζητούσε ως εισροή κατά το σχεδιασμό, και με δεδομένους τους *χαλαρούς περιορισμούς προϋπολογισμού*, ποσότητες της αντίστοιχης κατηγορίας προσαρμοσμένες, με βάση την πρόσφατη εμπειρία της, στον συγκεκριμένο τύπο. Αυτό, όμως, σήμαινε ότι από τους τύπους ρουλεμάν που ούτως ή άλλως υπήρχε υπερπροσφορά θα παράγονταν τελικά ακόμη μεγαλύτερες ποσότητες. Η όλη διαδικασία ήταν αυτοτροφοδοτούμενη και οδηγούσε σε τεράστιες αποθεματοποιήσεις άχρηστων προϊόντων. Όταν το φαινόμενο γινόταν αντιληπτό από τις κεντρικές αρχές, λαμβάνονταν τα κατάλληλα μέτρα (εντολές, νέες επενδύσεις κ.λπ.) και με τη σχετική χρονική καθυστέρηση η κατάσταση

διορθωνόταν, για να επανεμφανιστεί πολύ γρήγορα το ίδιο φαινόμενο σε κάποια άλλη ομάδα προϊόντων.

5.3.1 Εξισορρόπηση προσφοράς και ζήτησης

Αν στις συναλλαγές μεταξύ επιχειρήσεων η συνολική ζήτηση έτεινε να προσαρμόζεται στην προσφορά των υλικών ή των ενδιάμεσων εισροών που σε κάθε ομάδα προϊόντων παρουσίαζαν τη μεγαλύτερη έλλειψη, στις αγορές καταναλωτικών αγαθών, και με δεδομένη την ύπαρξη αγοραίας τιμής αισθητά κατώτερης από την τιμή εκκαθάρισης της αγοράς, η εξισορρόπηση προσφοράς και ζήτησης μπορούσε να γίνει με περισσότερους τρόπους⁸⁵: α) με υποβάθμιση της ποιότητας των προϊόντων, στα πλαίσια πάντοτε των προδιαγραφών που έθεταν οι διάφοροι δείκτες, οπότε με την ίδια τεχνολογία και τις ίδιες εισροές παραγόταν μεγαλύτερος αριθμός τελικών προϊόντων, β) με την ενσωμάτωση διαφόρων "εξυπηρετήσεων" στο κόστος απόκτησης του τελικού προϊόντος, στις περιπτώσεις που αυτό ήταν δυνατό, γ) με την αναγκαστική ενσωμάτωση στη συνάρτηση προτιμήσεων των καταναλωτών παραμέτρων άσχετων με την τιμή πώλησης του προϊόντος (non-price rationing), όπως ήταν ο χρόνος για τον εντοπισμό του σημείου διάθεσης του επιθυμητού αγαθού και ο χρόνος αναμονής για την αγορά του (το φαινόμενο της "ουράς"), και δ) με την λειτουργία εκτεταμένων παράλληλων/άτυπων αγορών (το φαινόμενο της λεγόμενης "μαύρης" αγοράς).

Η εξισορρόπηση γινόταν με όλους τους παραπάνω τρόπους, παρόλο που τα φαινόμενα της "μαύρης" αγοράς και της "ουράς" ήταν από τη φύση τους τόσο έκδηλα, ώστε ορισμένοι ερευνητές θεώρησαν κάποιο από αυτά ως κυρίαρχο. Έτσι,

⁸⁵ Βλ. Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 141.

για παράδειγμα, ο Boycko⁸⁶ θεωρεί ότι το μήκος της "ουράς" ήταν η μεταβλητή που εξισορροπούσε την προσφορά και τη ζήτηση, ενώ ο Felder⁸⁷ έμμεσα θεωρεί σημαντικότερη τη "μαύρη" αγορά. Το σίγουρο είναι ότι αυξήσεις μισθών μεγαλύτερες από αντίστοιχες αυξήσεις στην παραγωγή των αγαθών σε έλλειψη οδηγούσαν βραχυχρόνια σε μεγαλύτερες "ουρές", καθώς και ότι η λειτουργία της "μαύρης" αγοράς ήταν επιθυμητή τόσο από την πλευρά των προμηθευτών όσο και από την πλευρά των καταναλωτών, γιατί προήγαγε άτυπα την κοινωνική ευημερία. Οι Acharya & Spagat⁸⁸, όμως, υπογραμμίζουν ότι οι ακολουθούμενες μέθοδοι εξισορρόπησης της προσφοράς με τη ζήτηση δημιουργούσαν υψηλή αβεβαιότητα για την πραγματική αξία του χρήματος, επειδή οι καταναλωτές δεν ήταν σε θέση να προβλέψουν με ακρίβεια πότε θα χρειαζόταν να στραφούν σε κάποια παράλληλη αγορά για την προμήθεια αναγκαίων αγαθών, υιοθετώντας αναγκαστικά μια καταναλωτική συμπεριφορά που συνδύαζε στοιχεία προφύλαξης έναντι κινδύνων με στοιχεία κερδοσκοπίας.

Στις παράλληλες αγορές συμμετείχαν ως προμηθευτές όσοι είχαν προνομιακή πρόσβαση στις αντίστοιχες επιχειρήσεις, μια και η προσφορά αφορούσε σε εγχωρίως παραγόμενα προϊόντα. Αυτό, όμως, σήμαινε ότι μικρότερες ποσότητες από τα προϊόντα σε έλλειψη θα έφθαναν τελικά στα επίσημα κρατικά καταστήματα, άρα περισσότεροι καταναλωτές θα στρέφονταν στην παράλληλη αγορά για την ικανοποίηση των αναγκών τους κ.ο.κ. Επρόκειτο για άλλη μια αυτοτροφοδοτούμενη διαδικασία. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι η σφαίρα της παραγωγής παρέμενε

⁸⁶ Βλ. Boycko, M. (1992) : "When Higher Incomes Reduce Welfare: Queues, Labor Supply, and Macro Equilibrium in Socialist Economies", *Quarterly Journal of Economics*, August 1992, 107 (3), σελ. 907.

⁸⁷ Βλ. Ferder, J. (1993) : "Price Ceilings and Party Privilege", *Economic Inquiry*, January 1993, 31 (1), σελ. 166-170.

⁸⁸ Βλ. Acharya, A. & Spagat, M. (1995) : "A General Model of the Soviet Consumer", *Journal of Comparative Economics*, June 1995, 20 (2&3), σελ. 302-303.

στενά συνδεδεμένη με τη σφαίρα της άτυπης κυκλοφορίας, καθώς οι προμηθευτές της δεύτερης έπρεπε είτε να ταυτίζονται είτε να έχουν αναπτύξει ποικίλες σχέσεις αμοιβαίας αλληλεξάρτησης με τα μέλη της ανώτερης διοίκησης των επιχειρήσεων. Έτσι, η ευημερία αυτών των ιδιότυπων εμπορευόμενων/επιχειρηματιών εξαρτιόταν άμεσα τόσο από την ύπαρξη του συγκεκριμένου παραγωγικού ιστού όσο και από τον τρόπο λειτουργίας των επιχειρήσεων που τον αποτελούσαν (κρυφά πλεονάσματα εκροών, χαλαροί περιορισμοί προϋπολογισμού κ.λπ.). Όπως θα δούμε παρακάτω, οι ιδιομορφίες αυτές έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία μετάβασης στην οικονομία της αγοράς, κατά τη δεκαετία του 1990.

5.4 Υπερσυγκέντρωση της παραγωγής

Μια ιδιαίτερη παράμετρος στην ανάπτυξη των οικονομιών με κεντρικό σχεδιασμό ήταν τα φαινόμενα υπερσυγκεντρωτισμού που χαρακτήριζαν την παραγωγική διαδικασία, δηλ. η διεκπεραίωσή της από πολύ μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες συνδύαζαν ποικίλες παραγωγικές, εμπορικές, ερευνητικές και άλλες δραστηριότητες. Ο υπερσυγκεντρωτισμός αυτός έπαιρνε θεσμικά⁸⁹ τη μορφή των *παραγωγικών ενώσεων* (ΕΣΣΔ), των *αγροτοβιομηχανικών συμπλεγμάτων* (Βουλγαρία και αλλού), των *μεγάλων οικονομικών οργανισμών* (Πολωνία), των *τραστ* (Ουγγαρία), των *κομπινάτ* (Ανατολική Γερμανία) κ.λπ.

Κυριότερες αιτίες για την εμφάνιση και διάδοση των φαινομένων υπερσυγκεντρωτισμού ήταν οι εξής:

1. Οι τάσεις συγκέντρωσης και συγκεντροποίησης της παραγωγής⁹⁰ που συνδέονται με τη διεύρυνση μιας οικονομίας. Δεν είναι σαφές αν οι λόγοι για τους οποίους οι τάσεις αυτές είναι εγγενείς στο καπιταλιστικό σύστημα ισχύουν και για το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού. Το σίγουρο, όμως, είναι ότι ο συγκεκριμένος τρόπος

⁸⁹ Βλ. Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 160-165.

⁹⁰ Βλ. Πάκος, Θ.Β. (1992) : ό.π., σελ. 128-136.

εφαρμογής του συστήματος, πιθανότατα ο μηχανισμός της άμεσης ρύθμισης, ωθούσε προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ολοένα μεγαλύτερων και περισσότερο σύνθετων λειτουργικά επιχειρήσεων.

2. Η ανάγκη αυξημένου τεχνικού καταμερισμού, μεγιστοποίησης των οικονομιών κλίμακας και ελαχιστοποίησης των άτυπων συναλλαγών της επιχείρησης, από την πλευρά των κεντρικών σχεδιαστών. Σε μια καπιταλιστική οικονομία, η λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς συντελεί στον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας, ενώ η συνεχής πίεση για αύξηση της παραγωγικότητας συντελεί στον τεχνικό (ή σκοπούμενο) καταμερισμό της στο εσωτερικό της επιχείρησης. Σε μια οικονομία κεντρικού σχεδιασμού, όμως, ο μηχανισμός της αγοράς δεν υφίσταται, οπότε για τη διατήρηση και ενίσχυση της συνολικής οικονομικής αποτελεσματικότητας απαιτούνται αυξημένος τεχνικός καταμερισμός, δηλ. εσωτερίκευση πολλών από τις λειτουργίες της αγοράς⁹¹, καθώς και οι μεγαλύτερες δυνατές οικονομίες κλίμακας. Από την άλλη πλευρά, η ευχέρεια άμεσου ελέγχου της λειτουργίας της επιχείρησης από τις κεντρικές αρχές, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα ισχυρό κίνητρο για την επιδίωξη της μέγιστης δυνατής καθετοποίησης της παραγωγής, που θα περιόριζε τις οριζόντιες σχέσεις μεταξύ των επιχειρήσεων.
3. Η ανάγκη ενσωμάτωσης νέας τεχνολογίας και μείωσης της αστάθειας των εισροών, από την πλευρά της επιχείρησης. Όπως προαναφέραμε, η πραγματοποίηση επενδύσεων σε νέες μονάδες αποτελούσε τη μόνη αποτελεσματική μέθοδο ενσωμάτωσης νέων τεχνικών μεθόδων και τεχνολογικά προηγμένου κεφαλαιουχικού εξοπλισμού στην παραγωγική διαδικασία. Η συνέχιση της λειτουργίας όλων των παλαιότερων μονάδων, όμως, είχε ως αποτέλεσμα η επιχείρηση να μεγεθύνεται συνεχώς. Αυτή την τάση για αυξημένες

⁹¹ Βλ. Πάκος, Θ.Β. (1992) : ό.π., σελ. 83.

επενδύσεις ενίσχυε η ταυτόχρονη επιδίωξη των επιχειρήσεων για εσωτερίκευση ολοένα και περισσότερων παραγωγικών δραστηριοτήτων, ως αντιστάθμισμα στη χρόνια αστάθεια των εισροών⁹².

Όπως παρατηρούμε, η αύξηση του μεγέθους της επιχείρησης και η ενσωμάτωση ποικίλων παραγωγικών και άλλων δραστηριοτήτων σ' αυτήν αποτέλεσαν επιδιώξεις τόσο των κεντρικών αρχών όσο και των επιχειρήσεων, με αποτέλεσμα, στις επικρατούσες συνθήκες χαλαρών περιορισμών προϋπολογισμού, να οδηγήσουν στην εκδήλωση φαινομένων γιγαντομανίας⁹³. Τα επενδυτικά σχέδια ήταν υπερβολικά μεγαλόπνοα και γινόταν συστηματική υποεκτίμηση της συνολικής δαπάνης για την πραγματοποίησή τους, ώστε να εγκρίνονται ευκολότερα και, την ίδια στιγμή, να δεσμεύουν μακροπρόθεσμα τις κεντρικές αρχές (έργο που είχε αρχίσει δεν υπήρχε περίπτωση να μην αποπερατωθεί). Έτσι όμως, ο χρόνος ολοκλήρωσης μιας επένδυσης ήταν υπερβολικά μεγάλος, η επένδυση αργούσε να αποδώσει και το συστημικό πλεονέκτημα της δυνατότητας μεγάλης συγκέντρωσης πόρων στους επιθυμητούς τομείς εξανεμιζόταν. Ταυτόχρονα, ορισμένοι από τους στόχους των κεντρικών σχεδιαστών και των επιχειρήσεων ήταν αντιφατικοί: π.χ. η ανάγκη ελαχιστοποίησης των άτυπων συναλλαγών και της αστάθειας των εισροών ωθούσε στο να αναληφθούν από την ίδια την επιχείρηση ποικίλες παραγωγικές δραστηριότητες σε μικρή έκταση, που υπέσκαπταν τη θετική επίδραση των οικονομιών κλίμακας. Όλα τα παραπάνω συντελούσαν στο να απομακρύνεται η οικονομία συνολικά ακόμα περισσότερο από την καμπύλη των παραγωγικών δυνατοτήτων της.

⁹² Βλ. Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 70.

⁹³ Βλ. Μίνογλου, Θ.Ν. (1984) : ό.π., σελ. 164, και Μπαμπανάσης, Σ. (1991) : ό.π., σελ. 159.

5.5 Ακαμψία της παραγωγικής δομής

Εφ' όσον υπήρχαν πολύ μεγαλύτερες ανταμοιβές για την εκπλήρωση του πλάνου απ' ότι για τη βελτίωση της ποιότητας των προϊόντων και της παραγωγικότητας⁹⁴ και η επιχείρηση είχε καταφέρει να εξισορροπήσει, έστω άτυπα, την προσφορά και τη ζήτηση σε εισροές και εκροές, τα διευθυντικά στελέχη της είχαν κάθε λόγο να υιοθετούν αρνητική στάση απέναντι σε ενέργειες που άμεσα ή έμμεσα έθεταν σε κίνδυνο την ομαλή πορεία της παραγωγικής διαδικασίας ή την επιτευχθείσα βραχυπρόθεσμη ισορροπία. Όπως επισημαίνει ο Knell [1988], υπήρχαν επίσης κίνητρα για νεωτερισμούς με στόχο την αύξηση της παραγωγής, αλλά όχι για την επινόηση και διάθεση νέων προϊόντων.

Από την άλλη πλευρά, οι κεντρικοί σχεδιαστές είχαν ως πρώτιστο μέλημα τη διαμόρφωση ρεαλιστικών σχεδίων και υλικών ισοζυγίων, βασισμένων σε μεθόδους έμμεσης πληροφόρησης για τη λειτουργία των επιχειρήσεων, λόγω της απόκλισης συμφερόντων μεταξύ σχεδιαστών-επιχείρησης που αναφέραμε στην ενότητα 5.2. Την ρεαλιστικότητα των πλάνων εξασφάλιζε η μικρή διαφοροποίηση τους από τα πραγματοποιημένα μεγέθη των προηγούμενων περιόδων. Ότι ήταν επιτεύξιμο στο άμεσο παρελθόν θα ήταν και στο άμεσο μέλλον, ενώ μια σχετικά μικρή ποσοστιαία αύξησή του φαινόταν επίσης δυνατή με την εξασφάλιση αντίστοιχα αυξημένων εισροών⁹⁵. Με λίγα λόγια, οι κεντρικοί σχεδιαστές θα προτιμούσαν σε κάθε περίπτωση να αποφύγουν την υιοθέτηση στόχων τόσο φιλόδοξων ή νεωτερικών που να θέτουν σε κίνδυνο την ρεαλιστικότητα των σχεδίων.

⁹⁴ Βλ. Knell, M. (1988) : "The Economics of Shortage and the Socialist Enterprise: A Criticism of Walrasian and Non-Walrasian Approach", *Review of Radical Political Economics*, 1988, 20 (2&3), σελ. 147.

⁹⁵ Βλ. Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 16.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι τόσο η επιχείρηση όσο και οι κεντρικοί σχεδιαστές είχαν συμφέρον να απομακρύνονται όσο το δυνατόν λιγότερο από την προϋπάρχουσα κατάσταση, εκδηλώνοντας σε κάθε ευκαιρία την προτίμησή τους για τη διατήρηση ενός status quo, που τελικά διασφάλιζε το ρόλο και των δύο στο οικονομικό σύστημα. Το γεγονός αυτό είχε πολύ σημαντικές επιπτώσεις τόσο στη διάρθρωση της παραγωγής, όσο και στο πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο (που σε μαρξιστικούς όρους συλλογικά θα αποκαλούσαμε *υπερδομή*). Η διάρθρωση της παραγωγής έτεινε να παγιώνει παλιότερες επιλογές της οικονομικής πολιτικής, η κινητικότητα ανάμεσα στις ιεραρχικές βαθμίδες της πολιτικής εξουσίας φαινόταν να επιβραδύνεται (π.χ. υπέργηροι ηγέτες) και η κοινωνία να χαρακτηρίζεται από έναν ιδιόμορφο συντηρητισμό.

Εκείνο που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η εμφανής δυσκαμψία της παραγωγικής δομής, που σε ορισμένους κλάδους, κυρίως καταναλωτικών αγαθών, έπαιρνε συχνά τη μορφή απολίθωσης, με αποτέλεσμα τη διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα στην προσφορά και στη ζήτηση και την ένταση των περισσότερων ανεπιθύμητων φαινομένων που αναφέρθηκαν μέχρι τώρα. Λόγω της φύσης του συστήματος, οι δυσκαμψίες αυτές μπορούσαν να αντιμετωπιστούν μόνο με πολιτικές μεταρρυθμίσεις και αφού είχαν ήδη εκδηλωθεί ποικίλα κοινωνικά προβλήματα. Έτσι, ιστορικά, παρατηρήθηκε μια εναλλαγή κρίσεων και "εκ των άνω" μεταρρυθμίσεων, που μέχρι τη δεκαετία του 1980 τουλάχιστον άφηναν άθικτο το σχεδιαστικό μηχανισμό. Από όλες τις επιλογές οικονομικής πολιτικής, εκείνη που παρουσίασε τη μεγαλύτερη αντοχή στο χρόνο ήταν η επιλογή της *εκτατικής* ανάπτυξης.

Εκτατική ανάπτυξη ονομάζουμε αυξήσεις της παραγωγής που οφείλονται σε ανάλογες αυξήσεις εισροών σε παραγωγικούς συντελεστές, ενώ εντατική τις αυξήσεις της παραγωγής ανά μονάδα παραγωγικού συντελεστή, παρόλο που κάτι τέτοιο είναι ουσιαστικά αποτέλεσμα αφανών πρόσθετων εισροών σε εκπαίδευση,

δεξιότητες κ.λπ.⁹⁶. Η επιλογή της εκτατικής ανάπτυξης έγινε στη Σοβιετική Ένωση από πολύ νωρίς, λόγω της μεγάλης αφθονίας σε ποικίλους παραγωγικούς συντελεστές, που ήταν αποτέλεσμα του χαμηλού αρχικού επιπέδου εκβιομηχάνισης (αφθονία εργατικού δυναμικού), της τεράστιας έκτασης και του μεγάλου φυσικού πλούτου της χώρας (αφθονία πρώτων υλών). Η συγκεκριμένη επιλογή έτεινε να αναπαράγεται με την εκπόνηση σχεδίων στη βάση των πραγματοποιήσεων της προηγούμενης περιόδου, αλλά και να μη θίγεται στις επιχειρούμενες "εκ των άνω" μεταρρυθμίσεις, που όχι μόνον άφηναν ανέπαφο το σχεδιαστικό μηχανισμό, αλλά τον χρησιμοποιούσαν και για την εφαρμογή τους. Έτσι όμως, η εκτατική ανάπτυξη ταυτίστηκε με τον συγκεκριμένο τρόπο εφαρμογής του συστήματος και, όπως αποδείχτηκε τη δεκαετία του 1980, οποιαδήποτε εναλλακτική επιλογή ήταν αναπόφευκτο να προκαλέσει τεράστιους κλυδωνισμούς στην οικονομία.

6. Δυναμική συμπεριφορά του συστήματος

Η λειτουργία ενός οικονομικού συστήματος για ικανό χρονικό διάστημα έχει μια σειρά από επιπτώσεις στο σύνολο της οικονομίας, οι οποίες οφείλουν να αξιολογούνται ανάλογα με τους στόχους που έχουν σε κάθε περίπτωση τεθεί. Οι επιπτώσεις αυτές είναι ουσιαστικά αποτέλεσμα συνδυασμού των θεωρητικών πλεονεκτημάτων και μειονεκτημάτων του συστήματος με τα θεωρητικά του μειονεκτήματα και τις αναπόφευκτες ατέλειες που εμφανίζονται κατά την εφαρμογή του στην πράξη. Οι συγκεκριμένες ατέλειες είτε απορρέουν από την ίδια τη φύση του συστήματος (*συστημικές*), είτε οφείλονται στον τρόπο εφαρμογής του (*θεσμικές*), οπότε συνδέονται με πολιτικά, ιστορικά, κοινωνικά, πολιτισμικά και άλλα αίτια.

Ως κριτήρια για την αξιολόγηση της μακροχρόνιας λειτουργίας του συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, με βάση τα

⁹⁶ Βλ. Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 146.

παραπάνω, η επίτευξη υψηλών ρυθμών μεγέθυνσης του συνολικού προϊόντος, ο βαθμός εκβιομηχάνισης της οικονομίας (ποσοστιαία συμμετοχή του δευτερογενούς τομέα στο σύνολό της), η "δίκαιη" διανομή του εισοδήματος, η απουσία οικονομικών κύκλων κ.ά. Αυτό, όμως, προϋποθέτει ότι αποδεχόμαστε τα συγκεκριμένα κριτήρια ως ορθά, τόσο *ex ante* όσο και *ex post*, καθώς και ότι μια σειρά από ερωτήματα θεωρητικού και ηθικού χαρακτήρα (π.χ. ποιός ρυθμός μεγέθυνσης μπορεί να θεωρηθεί υψηλός, υπάρχει βέλτιστο επίπεδο εκβιομηχάνισης, πώς ορίζεται μια "δίκαιη" διανομή εισοδήματος, γιατί είναι ανεπιθύμητες οι οικονομικές διακυμάνσεις κ.λπ.) έχουν απαντηθεί οριστικά.

Από τη στιγμή που ο κεντρικός σχεδιασμός ως υπαρκτό οικονομικό σύστημα έχει ολοκληρώσει τον συγκεκριμένο ιστορικό κύκλο του, μεγαλύτερο ενδιαφέρον φαίνεται να παρουσιάζει η επισήμανση φαινομένων που τον χαρακτηρίζουν διαχρονικά, δηλ. η δυναμική συμπεριφορά του στις συγκεκριμένες πραγματικές συνθήκες. Η αναγκαία, σ' αυτές τις περιπτώσεις, επισκόπηση συνολικών μεγεθών καθιστά απαραίτητη την χρήση στατιστικών δεδομένων.

6.1 Ιδιομορφίες στατιστικών δεικτών

Πέρα από την προσοχή που πάντοτε απαιτείται, όταν χρησιμοποιούνται στατιστικά στοιχεία, στην περίπτωση της Σοβιετικής Ένωσης τα στατιστικά δεδομένα παρουσιάζουν ορισμένες ιδιομορφίες τις οποίες οφείλουμε να επισημάνουμε⁹⁷:

1. Τα στοιχεία για τη βιομηχανική παραγωγή εμφανίζονται διογκωμένα, λόγω: α) άθροισης της ακαθάριστης παραγωγής και όχι της προστιθεμένης αξίας (διπλοί υπολογισμοί), β) της χρήσης στοιχείων αποκλειστικά από τις επιχειρήσεις (δηλ.

⁹⁷ Βλ. κυρίως Kudrov, V. (1993) : "Are the Calculations of Economic Growth Rates for the USSR and Russia Reliable?", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 10, pp. 122-131 [αγγλ. μετ. *Problems of Economic Transition*, October 1994, 37 (6), pp. 53-66], καθώς και Boycko, M. (1992) : ό.π., και Chang, G.H. (1991) : ό.π.

προσαρμοσμένων όσο γίνεται προς τα πάνω), γ) του πολύ χαμηλού έτους βάσης (το αποτέλεσμα *Gerschenkron*, που έχουμε ήδη αναφέρει), και δ) της αδιαφάνειας σχετικά με τα δεδομένα για το στρατιωτικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα.

2. Δεν υπολογίζεται, ως μη "υλικό", το προϊόν πολλών κλάδων του τριτογενούς τομέα της οικονομίας.
3. Ο δείκτης τιμών καταναλωτή είναι ελάχιστα αντιπροσωπευτικός, γιατί: α) στηριζόταν στους επίσημους κρατικούς καταλόγους, β) δεν αντικατόπτριζε την πτώση στην ποιότητα των προϊόντων, και γ) δεν συνυπολόγιζε τις τιμές των προϊόντων εκτός του κρατικού τομέα.

Παρατηρούμε ότι οι ιδιομορφίες των σοβιετικών στατιστικών δεδομένων είναι αξιοσημείωτες και, για το λόγο αυτό, δεν πρέπει να παραβλέπονται στις περιπτώσεις που θα μπορούσαν να επηρεάσουν αποφασιστικά τις όποιες συνολικές εκτιμήσεις για τη δυναμική συμπεριφορά του οικονομικού συστήματος.

6.2 Επιτεύγματα, οικονομικές διακυμάνσεις, αρνητικές εξωτερικές οικονομίες

Το πρώτο που οφείλει να επισημάνει κανείς, σχετικά με τη μακροχρόνια λειτουργία του συστήματος, είναι⁹⁸ η προφανής αποτελεσματικότητά του στην κινητοποίηση σπάνιων πόρων και στην επίτευξη στόχων που έχουν προσδιοριστεί και ιεραρχηθεί με σαφήνεια, όπως ήταν: α) η ανάπτυξη εκτεταμένης και πλήρως διαφοροποιημένης βαριάς βιομηχανίας (κατά τις δεκαετίες του '30 και του '50), που μεταμόρφωσε τη Σοβιετική Ένωση από αγροτική σε κατ' εξοχήν βιομηχανική χώρα, β) η κολλεκτιβοποίηση της αγροτικής οικονομίας (κατά τη δεκαετία του '30), γ) η μεταπολεμική βιομηχανική ανασυγκρότηση, δ) η ανάπτυξη ενός τεράστιου στρατιωτικο-βιομηχανικού συμπλέγματος (κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70), που στήριξε το ρόλο της χώρας ως παγκόσμιας υπερδύναμης, και ε) η ίδια η

⁹⁸ Βλ. Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 21.

διατήρηση της ΕΣΣΔ ως ενιαίου πολυεθνικού κράτους, παρά τις εσωτερικές εθνικιστικές διαφορές που όπως τελικά αποδείχτηκε ήταν αγεφύρωτες. Θα πρέπει ταυτόχρονα να τονιστεί ότι όλα αυτά τα επιτεύγματα πραγματοποιήθηκαν με μια οικονομία που πάντοτε βρισκόταν μακριά από την καμπύλη των παραγωγικών δυνατοτήτων της.

Αρκετοί ερευνητές ασχολήθηκαν με ορισμένες ενδείξεις για την εμφάνιση οικονομικών κύκλων στις οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού, οι οποίοι εκδηλώνονταν με αυξομειώσεις στους ρυθμούς μεγέθυνσης του εθνικού προϊόντος. Οι αυξομειώσεις αυτές αποδόθηκαν θεωρητικά είτε στην ύπαρξη επενδυτικών κύκλων (αύξηση των επενδύσεων αρχικά, λόγω χαλαρών περιορισμών προϋπολογισμού, που ακολουθείται από πτώση λόγω καθυστερήσεων στην ολοκλήρωσή τους)⁹⁹, είτε στην ύπαρξη ιδιότυπων πολιτικών κύκλων (κάθε νέος ηγέτης άρχιζε τη θητεία του με μεγάλη αύξηση των καταναλωτικών δαπανών)¹⁰⁰, είτε σε προβλήματα συντονισμού ανάμεσα στη χρονική διάρκεια των σχεδίων και στην καταβολή των bonus για την εκπλήρωσή τους (τάση προεξόφλησης των bonus στην αρχή κάθε περιόδου, δηλ. μεγάλη αύξηση της παραγωγής αρχικά και στασιμότητα αργότερα)¹⁰¹.

Σύμφωνα με τον Ickes¹⁰², ο προσδιορισμός του οικονομικού κύκλου απαιτεί την παρουσία τριών (3) παραμέτρων: α) της επανάληψης [recurrence]: αλληλοδιαδοχή φάσεων ύφεσης και ανάκαμψης στις τιμές ορισμένων μεταβλητών, β) της ενίσχυσης [reinforcement]: κάθε φάση διαμορφώνει τις συνθήκες για την έλευση της επόμενης,

⁹⁹ Βλ. Bauer, T. (1978) : "Investment Cycles in Centrally Planned Economies", *Acta Oeconomica*, 1978, 21 (3), σελ. 243-260, και Bleaney, M.F. (1991) : "Investment Cycles in Socialist Economies: A Reconsideration", *Oxford Economic Papers*, July 1991, 43 (3), σελ. 515-519.

¹⁰⁰ Βλ. Bleaney, M.F. (1991) : ό.π., σελ. 516.

¹⁰¹ Βλ. Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 59-60.

¹⁰² Βλ. Ickes, B.W. (1986) : "Cyclical Fluctuations in Centrally Planned Economies", *Soviet Studies*, 1986, 38 (1), σελ. 43.

και γ) της *κανονικότητας* [regularity]: διαδοχικοί κύκλοι οφείλουν να μοιάζουν μεταξύ τους. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν φαίνεται να συμβαίνει στην περίπτωση των οικονομιών κεντρικού σχεδιασμού. Η εμφάνιση διακυμάνσεων πιστοποιείται, σε γενικές γραμμές, από τις υπάρχουσες έρευνες¹⁰³, αλλά η παρουσία οικονομικών κύκλων δεν φαίνεται να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ίσως γιατί οι πολιτικές αποφάσεις που ενεργοποιούσαν το οικονομικό σύστημα ήταν πολύ δύσκολο να εμφανίζουν οποιαδήποτε διαχρονική κανονικότητα.

Η μακροχρόνια λειτουργία του συστήματος φαίνεται ότι δημιουργούσε επίσης μια σειρά από αρνητικές εξωτερικές οικονομίες, που αφορούσαν κυρίως¹⁰⁴ σε εντεινόμενη κακοδιαχείριση των φυσικών πόρων και σε αυξανόμενες επιβαρύνσεις του φυσικού περιβάλλοντος. Στην πρώτη περίπτωση, τα αίτια πρέπει να αναζητηθούν στην πάγια πολιτική της μη ισορροπης ανάπτυξης, που οδηγούσε σε επιλογές οι οποίες αγνοούσαν συστηματικά το πραγματικό κόστος ευκαιρίας της κάθε ενέργειας. Στην δεύτερη περίπτωση, το πρόβλημα συνδέεται μάλλον με την ίδια τη φύση της βιομηχανικής οικονομίας. Όπως σε μια καπιταλιστική οικονομία τα περιβαλλοντικά προβλήματα αντιστοιχούν σε κάποιας μορφής *αποτυχία της αγοράς* (market failure), έτσι και στον κεντρικό σχεδιασμό τα περιβαλλοντικά προβλήματα φαίνεται ότι αντιστοιχούν σε κάποιου είδους *αποτυχία του σχεδιασμού*. Στον τομέα αυτό δεν υπάρχει κανενός είδους συστημικό πλεονέκτημα ή μειονέκτημα.

6.3 Μακροχρόνια κάμψη της αποδοτικότητας του συστήματος

Κοινός τόπος όλων σχεδόν των διατυπωμένων απόψεων, ακόμα και των ιδιαίτερα φιλικών από πολιτική άποψη, σχετικά με τη μακροχρόνια λειτουργία του

¹⁰³ Βλ. Bleaney, M.F. (1991), ό.π., σελ. 526, και Simonovits, A. (1991) : "Investments, Starts, and Cycles in Socialist Economies: A Mathematical Model", *Journal of Comparative Economics*, September 1991, 15 (3), σελ. 474.

¹⁰⁴ Βλ. Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 21-22.

συστήματος του κεντρικού σχεδιασμού ήταν η παρατήρηση ότι οι ρυθμοί αύξησης του εθνικού προϊόντος τείνουν μακροχρόνια να επιβραδύνονται. Κάτι τέτοιο πιστοποιείται άμεσα από τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία: μεταξύ 1950-60 και 1960-75, για παράδειγμα, ο ετήσιος ρυθμός διεύρυνσης του σοβιετικού ΑΕΠ έπεσε από το 5,8% στο 4,6%¹⁰⁵, ενώ η επιβράδυνση υπήρξε κατά τη δεκαετία του 1980 ακόμη εντονότερη¹⁰⁶. Ταυτόχρονα, η οικονομική επιβράδυνση μπορεί να πιστοποιηθεί και έμμεσα, από τη φύση των προβλημάτων που τέθηκαν με οξύτητα στα τέλη της δεκαετίας του '80.

Πριν παραθέσουμε τις διάφορες ερμηνείες που προτάθηκαν για το φαινόμενο της μακροχρόνιας επιβράδυνσης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη τις ιδιομορφίες των διαθέσιμων στατιστικών δεικτών (βλ. ενότητα 6.1). Εκείνο που οφείλουμε να επισημάνουμε είναι ότι η συστηματική υποεκτίμηση της παραγωγής του τριτογενούς τομέα μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα για την μακροχρόνια συμπεριφορά του συστήματος, σε περίπτωση φαινομένων τριτογενοποίησης, ανάλογων με αυτά που έχουν παρατηρηθεί σε πολλές καπιταλιστικές οικονομίες. Οι υπάρχουσες ενδείξεις σχετικά με την ανάπτυξη ή την απουσία ανάπτυξης του τριτογενούς τομέα στις οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού είναι πολλές αλλά αλληλοσυγκρουόμενες, ενώ η αξιολόγηση της συνεισφοράς του τομέα των υπηρεσιών στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης είναι, από θεωρητική άποψη, αμφιλεγόμενη. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, τα φαινόμενα *μακροχρόνιας κάμψης* στην αποδοτικότητα του συστήματος μπορούν υπό το πρίσμα των θεμελιακών μεταβολών στις αρχές της δεκαετίας μας να θεωρηθούν ως δεδομένα.

Οι διάφορες ερμηνείες που έχουν προταθεί σχετικά με τα φαινόμενα αυτά είναι δυνατό να διακριθούν σε *ποσοτικές* (κυριαρχία ποσοτικών παραμέτρων) και σε *ποιοτικές* (κυριαρχία ποιοτικών παραμέτρων). Στις πρώτες ανήκει η άποψη του

¹⁰⁵ Βλ. Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 151, Πίνακας 5.6.

¹⁰⁶ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., σελ. 199.

Griffin¹⁰⁷ ότι “σε πολλές σοσιαλιστικές οικονομίες παρατηρείται μια τάση ανόδου του λόγου κεφάλαιο προς παραγωγή, που.....αντανακλά μια πτώση στην οριακή παραγωγικότητα του κεφαλαίου που μάλλον οφείλεται στην τεχνολογική απαξίωση παραγωγικών εγκαταστάσεων και εξοπλισμού”. Κατά το χρονικό διάστημα 1976-1984, στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, ο λόγος της ακαθάριστης βιομηχανικής παραγωγής ως προς το πάγιο βιομηχανικό κεφάλαιο μειωνόταν, σε ετήσια βάση, από 1,1% (Ανατ. Γερμανία) ως 3,3% (Πολωνία). Έτσι, η ταχύρρυθμη ανάπτυξη που στηριζόταν στους πολύ υψηλούς ρυθμούς κεφαλαιακής συσσώρευσης, σε συνδυασμό με τις δυσκολίες στην υιοθέτηση νέων τεχνικών μεθόδων, καθιστούσε αναγκαία την πραγματοποίηση ολοένα και περισσότερων επενδύσεων απλά και μόνο για να διατηρηθεί κάποιος σταθερός ρυθμός οικονομικής μεγέθυνσης. Η προφανής αδυναμία διαρκούς επιτάχυνσης των ρυθμών κεφαλαιακής συσσώρευσης δημιουργούσε τα φαινόμενα¹⁰⁸ της μακροχρόνιας κάμψης.

Με άλλα λόγια, η μακροχρόνια κάμψη ήταν αποτέλεσμα της προσκόλλησης στην επιλογή του εκτατικού αναπτυξιακού μοντέλου. Σύμφωνα με τον Buck¹⁰⁹, μάλιστα, οι ρυθμοί μεγέθυνσης των οικονομιών κεντρικού σχεδιασμού έτειναν διαχρονικά να εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από την αύξηση των εισροών σε κεφάλαιο (Κ) και εργασία (L) και λιγότερο από την αύξηση της παραγωγικότητας. Εκτιμώντας, λοιπόν, ότι η παραγωγικότητα της εργασίας διαχρονικά παρέμενε τουλάχιστον σταθερή, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι και η μέση παραγωγικότητα του κεφαλαίου παρουσίαζε μείωση με την πάροδο του χρόνου. Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η ποσοτική ερμηνεία του Griffin αποτελεί κατά κάποιο

¹⁰⁷ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., σελ. 200 και 212.

¹⁰⁸ Αναφερόμαστε σε φαινόμενα, γιατί η μακροχρόνια κάμψη αφ' ενός δεν είχε την ίδια ένταση σε όλους τους παραγωγικούς κλάδους και αφ' ετέρου περιλαμβάνει, πέρα από την μείωση των αναπτυξιακών ρυθμών, ποικίλες παραμέτρους (π.χ. τον βαθμό απόκλισης των καταναλωτικών προτύπων από το παραγωγικό προφίλ κ.ά.).

¹⁰⁹ Βλ. Buck, T. (1982) : ό.π., σελ. 149-154.

τρόπο μια αναγωγή του προβλήματος της ακαμψίας της παραγωγικής δομής (βλ. ενότητα 5.5) σε επίπεδο οικονομικού συστήματος.

Οι ερμηνείες που αποδίδουν τα φαινόμενα της μακροχρόνιας κάμψης σε ποιοτικές παραμέτρους κινούνται γύρω από δύο άξονες: α) ότι η οικονομική επιβράδυνση είναι απόρροια της ίδιας της οικονομικής ανάπτυξης, λόγω αύξησης του κόστους συναλλαγών (transaction costs), και β) ότι η οικονομική επιβράδυνση οφείλεται στον συνδυασμό οικονομικής ανάπτυξης, κεντρικού σχεδιασμού και άμεσης ρύθμισης. Σύμφωνα με την πρώτη άποψη¹¹⁰, καθώς μια καπιταλιστική οικονομία αναπτύσσεται ο αριθμός των παραγόμενων και διακινούμενων αγαθών και υπηρεσιών πολλαπλασιάζεται, η τεχνολογία γίνεται πιο σύνθετη, οι αγορές επεκτείνονται και οι κυβερνητικές ρυθμίσεις αυξάνονται, με αποτέλεσμα τα προβλήματα συντονισμού στο εσωτερικό της οικονομίας να εντείνονται, η σύνταξη και εκτέλεση των διαφόρων συμβολαίων να περιπλέκεται και οι ανάγκες σε πληροφόρηση διευρύνονται σημαντικά. Όλα αυτά οδηγούν σε αύξηση του κόστους συναλλαγών, η οποία μάλιστα είναι ταχύτερη από το ρυθμό αύξησης του ΑΕΠ, παρ' όλο που η αποκεντρωμένη λειτουργία των αγορών διασφαλίζει την ελαχιστοποίησή τους. Στο οικονομικό σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού παρατηρήθηκαν, λιγο-πολύ, παρόμοια φαινόμενα: η οικονομική λειτουργία γίνεται περισσότερο σύνθετη, η τεχνολογία διαφοροποιείται και εξειδικεύεται και τα παραγόμενα προϊόντα πολλαπλασιάζονται, με αποτέλεσμα η οικονομική αποτελεσματικότητα να μειώνεται, καθώς ολοένα και περισσότεροι πόροι πρέπει να διατίθενται για το συντονισμό της παραγωγικής διαδικασίας σε βάρος της ίδιας της παραγωγής. Εκεί, βέβαια, δεν λειτουργούσαν αποκεντρωμένες αγορές, οπότε το κόστος συναλλαγών ήταν άμεσα εξαρτημένο από την ποιότητα του κεντρικού σχεδιασμού.

¹¹⁰ Βλ. Pryor, F.L. (1994): "Growth Deceleration and Transaction Costs: A Note", *Journal of Economic Behavior and Organization*, September 1994, 25 (1), σελ. 121-133.

Εφ' όσον στις καπιταλιστικές οικονομίες το υψηλό κόστος συναλλαγών και οι ανάγκες εξωτερίκευσης και συμπίεσής του συνέβαλαν, τουλάχιστον έμμεσα, στην ταχύρρυθμη ανάπτυξη ορισμένων κλάδων παροχής υπηρεσιών, είναι πιθανό κάτι ανάλογο να συνέβη και στις οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού, αλλά δεν αποτυπώθηκε στους διαθέσιμους στατιστικούς δείκτες, λόγω των ιδιομορφιών που αναφέρθηκαν στην ενότητα 6.1. Στην περίπτωση αυτή, κυριότερη διαφορά ανάμεσα στα δύο συστήματα φαίνεται να είναι το ότι η ανάπτυξη του τομέα των υπηρεσιών σε μια οικονομία της αγοράς αυξάνει, τουλάχιστον μεσοπρόθεσμα, την συνολική κοινωνική ευημερία (αύξηση απασχόλησης, διαθέσιμου εισοδήματος κ.λπ.), ενώ σε μια οικονομία κεντρικού σχεδιασμού μάλλον τη μείωνε (διόγκωση γραφειοκρατίας, άνοδος της συνολικής ζήτησης χωρίς αντίστοιχη άνοδο της προσφοράς, δηλ. μεγαλύτερες ελλείψεις κ.λπ.).

Οι απόψεις που αποδίδουν την οικονομική επιβράδυνση στο συνδυασμό οικονομικής ανάπτυξης, κεντρικού σχεδιασμού και μηχανισμού άμεσης ρύθμισης συνοψίζονται, σε γενικές γραμμές, στον ακόλουθο συλλογισμό¹¹¹:

- η διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης δημιουργεί ένα όλο και πιο περίπλοκο οικονομικό περιβάλλον, καθώς βαθμιαία δραστηριοποιούνται περισσότεροι και πιο εξειδικευμένοι παραγωγικοί κλάδοι, πολλαπλασιάζεται ο αριθμός των παραγόμενων προϊόντων, αυξάνεται η ποικιλία των απαραίτητων πρώτων υλών, και απαιτούνται πιο πολλές και τεχνικά περισσότερο προηγμένες ενδιάμεσες εισροές για την παραγωγή ενός τελικού προϊόντος·
- ταυτόχρονα, οι σχετικά ολιγάριθμοι κλάδοι άμεσης προτεραιότητας (οι λεγόμενοι *αποφασιστικοί κρίκοι*), στην ανάπτυξη των οποίων το σύστημα πλεονεκτούσε,

¹¹¹ Βλ. Ericson, R.E. (1991) : ό.π., σελ. 22-23, και Banerjee, A.V. & Spagat, M. (1991) : "Productivity Paralysis and the Complexity Problem: Why Do Centrally Planned Economies Become Prematurely Gray?", *Journal of Comparative Economics*, December 1991, 15 (4), σελ. 646 & 650.

αποκτούν ολοένα και μικρότερη βαρύτητα, καθώς σταδιακά καταλαμβάνουν μικρότερο ποσοστό μιας οικονομίας που διαρκώς μεγεθύνεται και διαφοροποιείται·

- από τα παραπάνω προκύπτει ότι για να διατηρηθεί η αποτελεσματικότητα του οικονομικού συστήματος απαιτείται: α) τα “σήματα” του μηχανισμού της άμεσης ρύθμισης να διαφοροποιούνται και να εμπλουτίζονται διαρκώς, και β) η ποσότητα και η ποιότητα της διαθέσιμης πληροφόρησης να διευρύνονται με ανάλογο ρυθμό, ώστε να λαμβάνονται πάντοτε οι ορθές αποφάσεις σε επίπεδο κεντρικού σχεδιασμού·
- αν αυτό δεν συμβαίνει, όλο και περισσότερες καίριες αποφάσεις είναι μοιραίο να λαμβάνονται άτυπα στο επίπεδο της επιχείρησης, από ανθρώπους που ούτε φέρουν οποιαδήποτε ευθύνη για την ορθότητά τους ούτε διαθέτουν την σφαιρική πληροφόρηση των κεντρικών σχεδιαστών, ενώ η οικονομία λειτουργεί συνολικά όλο και πιο μακριά από την καμπύλη των παραγωγικών δυνατοτήτων της.

Ακόμη, όμως, κι αν τεχνικά υπήρχε η δυνατότητα συγκέντρωσης όλης της αναγκαίας πληροφόρησης¹¹², η αδυναμία ολοκληρωμένης και λεπτομερούς επεξεργασίας της ήταν αναπόφευκτο να αποτυπώνεται στα τελικά πλάνα, με τη μορφή αντιφάσεων και λαθεμένων επιλογών¹¹³. Έτσι, οποιαδήποτε απόφαση καθιστούσε αναγκαία κάποια πρόσθετη πληροφόρηση (π.χ. παραγωγή νέων προϊόντων, καθορισμός νέων προδιαγραφών, εφαρμογή νέων τεχνικών μεθόδων κ.λπ.) αντιμετωπιζόταν με μεγάλο δισταγμό, γιατί θα όξυνε μοιραία τις αντιφάσεις και τα λάθη των πλάνων. Οι Banerjee & Spagat [1991], μάλιστα, ισχυρίζονται ότι ο ρυθμός αύξησης της παραγωγικότητας στη σοβιετική οικονομία ήταν αντιστρόφως ανάλογος του ρυθμού

¹¹² Βλ. Καφούρος, Β. (1989) : ό.π., σελ. 70-72.

¹¹³ Βλ. σχετικά Μαρτίνοφ, Β. (1986) : ό.π., σελ. 88, και Μπογκομόλοφ, Ο. (1984) : “Η οικονομική στρατηγική στη δεκαετία του 1980-90”, *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 2/1984, σελ. 13.

εισαγωγής νέων τεχνικών μεθόδων, δηλ. η επιτάχυνση της εισαγωγής νέων τεχνολογιών κατέληγε σε επιβράδυνση του ρυθμού αύξησης της παραγωγικότητας!

7. Κρίση και μεταρρύθμιση

Τα χρόνια προβλήματα στη λειτουργία και αποτελεσματικότητα του οικονομικού συστήματος ήταν αναπόφευκτο να δημιουργούν ποικίλες δυσaréσκειες σε κοινωνικό επίπεδο, οι οποίες αναζητούσαν πεδίο έκφρασης. Ο τρόπος λειτουργίας των συνδικαλιστικών οργάνων, η απουσία ανεξάρτητων συνδικάτων και η καθοριστική σημασία των πολιτικών αποφάσεων πάνω στην οικονομία προσανατόλιζαν την εκδήλωση των όποιων διαφωνιών στο χώρο της πολιτικής μάλλον παρά της οικονομίας. Οι πολιτικές δομές, όμως, ήταν εξαιρετικά δύσκαμπτες: το μονοκομματικό πολιτικό σύστημα και η ιδεολογική μονολιθικότητα περιόριζαν τους αποδεκτούς διαύλους πολιτικής έκφρασης στα όργανα και την ιεραρχία του κόμματος. Επομένως, η προσήλωση σε ένα πλαίσιο κανόνων εσωκομματικής δημοκρατίας αποτελούσε προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία του πολιτικού συστήματος και για τη δυνατότητα της πολιτικής ηγεσίας να εκφράζει τη συνάρτηση προτιμήσεων της κοινωνίας συνολικά.

Παρ' όλα αυτά, η εσωκομματική δημοκρατία ήταν σε γενικές γραμμές εξαιρετικά ανεπαρκής, οπότε οι αναγκαίες οριακές έστω προσαρμογές έτειναν να ελαχιστοποιούνται και οι κοινωνικές δυσaréσκειες να συσσωρεύονται. Πέρα από τον τρόπο λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, όμως, η κοινωνική πίεση για αλλαγές¹¹⁴ ήταν αποτέλεσμα και της ίδιας της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, η οποία από ένα σημείο και πέρα δεν μπορούσε να προχωρήσει χωρίς μεταμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Αυτή την κοινωνική πίεση, τα δύσκαμπτα πολιτικά συστήματα δυσκολεύονται να την απορροφήσουν, ακόμη κι αν

¹¹⁴ Βλ. Davis, H. & Scase, R. (1985) : ό.π., σελ. 150-152.

ενισχύονται από πλέγματα θεσμών φυσικής και ιδεολογικής καταπίεσης. Έτσι, ως μοναδική διαδικασία προώθησης διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων στο πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό πεδίο αναδείχτηκε η περιοδική εκδήλωση κάποιας ανοιχτής ή καλυμμένης πολιτικής κρίσης: τα οικονομικά προβλήματα και η κοινωνική δυσaréσκεια συσσωρεύονταν, με αποτέλεσμα την αργή, σταδιακή και εν πολλοίς αυθόρμητη συγκρότηση λαϊκών κοινωνικών κινήματων, που ως πρωταρχικό στόχο τους είχαν τη μεταβολή των προτεραιοτήτων του κεντρικού σχεδιασμού.

Ο χρόνος, ο τόπος και ο τρόπος εκδήλωσης των πολιτικών κρίσεων ήταν συνάρτηση: α) της αποτελεσματικότητας του ακολουθούμενου εκτατικού μοντέλου ανάπτυξης, δηλ. της ικανότητάς του να βελτιώνει το βιοτικό επίπεδο παρά τα προβλήματα εφαρμογής του κεντρικού σχεδιασμού, και β) της αποτελεσματικότητας του πολιτικού συστήματος στο να απορροφά, να εκφράζει, αλλά και να ελέγχει τα διάφορα κοινωνικά αιτήματα. Για τους λόγους αυτούς, η ίδια η Σοβιετική Ένωση κατά κανόνα δεν αποτέλεσε προνομιακό πεδίο ανοιχτής εκδήλωσης τέτοιων κρίσεων. Η γεωγραφική έκταση, ο φυσικός πλούτος και η σχετική οικονομική καθυστέρηση προσέφεραν τεράστια περιθώρια στη χρονική διάρκεια εφαρμογής οποιουδήποτε μοντέλου εκτατικής ανάπτυξης, ενώ το πολιτικό σύστημα, όντας γηγενές, ήταν εκεί αποτελεσματικότερο από οπουδήποτε αλλού. Οι ανοιχτές κρίσεις, λοιπόν, έτειναν να εκδηλώνονται στις άλλες οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού και μάλιστα σ' εκείνες που για κάποιους λόγους εμφάνιζαν πρώτες σημάδια οικονομικής αποτελμάτωσης και πολιτικής αρρυθμίας. Η εκδήλωση και επίλυση της κρίσης στις οικονομίες αυτές οδηγούσε στην υιοθέτηση αντίστοιχων μεταρρυθμίσεων και στις υπόλοιπες¹¹⁵.

Παρ' όλο που η εμφάνιση των κρίσεων και οι διαρθρωτικές μεταβολές που επέφεραν δεν είχαν κυκλικό χαρακτήρα, οι Davis & Scase¹¹⁶ παρατηρούν ότι τέτοια

¹¹⁵ Βλ. Davis, H. & Scase, R. (1985) : ό.π., σελ. 158.

¹¹⁶ Βλ. Davis, H. & Scase, R. (1985) : ό.π., σελ. 163-164.

φαινόμενα εντοπίζονται ανάμεσα σε διαδοχικές φάσεις εξέλιξης των οικονομιών κεντρικού σχεδιασμού και διακρίνουν τρεις (3) διαφορετικούς "τύπους κρίσης": α) την κρίση του μοντέλου συσσώρευσης, που βασίστηκε στην απόσπαση του μέγιστου δυνατού πλεονάσματος από τους αγρότες και την εργατική τάξη, για την πραγματοποίηση επενδύσεων σε κλάδους της βαριάς βιομηχανίας (κυρίως κατά την δεκαετία του 1950), β) την κρίση του μοντέλου διαχείρισης, σε μια ωριμότερη βιομηχανική φάση, λόγω των εντεινόμενων ανεπαρκειών του κεντρικού σχεδιασμού (κυρίως κατά τη δεκαετία του 1960), και γ) την κρίση διεθνούς ανταγωνιστικότητας, λόγω της αυξανόμενης έκθεσης των οικονομιών αυτών στις ανταγωνιστικές πιέσεις της παγκόσμιας οικονομίας, όπου κυριαρχούν οι ισχυρές καπιταλιστικές χώρες (τέλη δεκαετίας 1970, αρχές δεκαετίας 1980).

Παρ' όλο που η διάκριση των Davis & Scase είναι βάσιμη, θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν φαίνεται να επαληθεύεται σε κάθε περίπτωση. Για μια σειρά από ιστορικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς και άλλους λόγους, η εκδήλωση των ανοιχτών κρίσεων και η υιοθέτηση των πιο τολμηρών μεταρρυθμίσεων ουσιαστικά περιορίστηκε σε έναν στενό κύκλο χωρών (Πολωνία, Τσεχοσλοβακία, Ουγγαρία). Μόνον ο τελευταίος τύπος κρίσης φαίνεται να έπληξε και την ίδια τη Σοβιετική Ένωση, για να εξελιχθεί όμως γρήγορα σε κρίση του μοντέλου της εκτατικής ανάπτυξης και κατόπιν του ίδιου του συστήματος συνολικά.

7.1 Κρίση και μεταρρύθμιση του μοντέλου συσσώρευσης¹¹⁷

Το μοντέλο της ταχείας συσσώρευσης εφαρμόστηκε στα πρώτα χρόνια του Ψυχρού Πολέμου και πάνω σ' αυτό στηρίχθηκε ουσιαστικά η μεταπολεμική ανασυγκρότηση των χωρών που πέρασαν στη σφαίρα επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης. Παρά την αποτελεσματικότητά του ως προς τον πρωταρχικό στόχο που

¹¹⁷ Βλ. Davis, H. & Scase, R. (1985) : ό.π., σελ. 153-154.

είχε τεθεί, δηλ. την ταχύτατη ανασυγκρότηση και ανάπτυξη του δευτερογενούς τομέα της οικονομίας, είχε ως αποτέλεσμα την μεγάλη συμπίεση του βιοτικού επιπέδου για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Μεταξύ 1949 και 1953, παρά την τεράστια αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής, το μέσο πραγματικό εισόδημα μειώθηκε θεαματικά σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο (1937)¹¹⁸, λόγω αυθαίρετης καθήλωσης των μισθών στο κατώτερο δυνατό επίπεδο. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε ανοιχτές κρίσεις στην Ανατολική Γερμανία (Ιούνιος 1953), στην Πολωνία (Πόζναν, 1956) και στην Ουγγαρία (1956).

Τα γεγονότα της Ουγγαρίας παρουσιάζουν σίγουρα το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, γιατί δεν αποτέλεσαν απλώς εκδήλωση διαμαρτυρίας των λαϊκών στρωμάτων για την επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου τους, αλλά αποτέλεσμα μιας διάχυτης έντονης δυσαρέσκειας σε όλα τα κοινωνικά στρώματα (μέλη του κόμματος, διανοούμενοι, φοιτητές, εργάτες). Με κύριο άξονα μια δέσμη αιτημάτων, που περιλάμβαναν την ανεξαρτητοποίηση της χώρας από την ΕΣΣΔ, την άμεση λαϊκή συμμετοχή στην κοινωνική και την οικονομική διαχείριση, καθώς και ποικίλες μεταβολές στην πολιτική ηγεσία, διαμορφώθηκε ένα πανεθνικό επαναστατικό κίνημα που όταν εκδηλώθηκε η σοβιετική εισβολή προέβαλε και ένοπλη αντίσταση.

Παρά την καταστολή τους, τα γεγονότα της Ουγγαρίας, της Πολωνίας και της Ανατολικής Γερμανίας σημαδεύουν το τέλος της σταλινικής περιόδου και την έναρξη της μετασταλινικής. Νέες πολιτικές ηγεσίες εξελέγησαν και οι προτεραιότητες της οικονομικής πολιτικής άλλαξαν: το βιοτικό επίπεδο άρχισε αργά αλλά σταθερά να ανέρχεται, ενώ οι ρυθμοί ανάπτυξης του δευτερογενούς τομέα επιβραδύνθηκαν.

¹¹⁸ Ουγγαρία: -10%, Τσεχοσλοβακία: -16%, Ανατολική Γερμανία: -11%, Πολωνία: -28%!

7.2 Κρίση και μεταρρύθμιση του μοντέλου διαχείρισης

Από το 1953 μέχρι τις αρχές περίπου της δεκαετίας του 1960, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού στηριζόταν στους ιδιαίτερα ικανοποιητικούς ρυθμούς ανάπτυξης της οικονομίας συνολικά. Στη συνέχεια, όμως, για τους λόγους που αναφέραμε κυρίως στις ενότητες 5 και 6, οι οικονομικές επιδόσεις των περισσότερων χωρών άρχισαν να παρουσιάζουν σημάδια αποτελμάτωσης. Τα οικονομικά προβλήματα συσσωρεύτηκαν και οξύνθηκαν, με τελικό αποτέλεσμα την εκδήλωση μιας μεγάλης πολιτικής κρίσης στην Τσεχοσλοβακία (Άνοιξη της Πράγας, 1968), την εφαρμογή εθνικών οικονομικών πολιτικών στην Ουγγαρία (1968) και την Πολωνία (1971), αλλά και την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων στην ίδια τη Σοβιετική Ένωση (1965).

Η λεγόμενη Άνοιξη της Πράγας¹¹⁹ αποτέλεσε την κατάληξη μιας παρατεταμένης περιόδου οικονομικής στασιμότητας (από το 1963) που συνδυάστηκε με την εμφάνιση ποικίλων διαφωνιών στο εσωτερικό του κόμματος και του γραφειοκρατικού μηχανισμού. Οι διαφωνίες περιστρέφονταν γύρω από την αναγκαιότητα λήψης μέτρων εκδημοκρατισμού για το ξεπέρασμα της οικονομικής κρίσης: ορισμένοι οικονομολόγοι και κεντρικοί σχεδιαστές πίστευαν ότι οι μετασταλινικές οικονομικές μεταρρυθμίσεις θα έμεναν ημιτελείς χωρίς αντίστοιχες πολιτικές μεταβολές σε τμήματα του κόμματος και της διοίκησης υπήρχε η αίσθηση ότι η λαϊκή δυσαρέσκεια για ζητήματα όπως η στέγαση μπορούσε να οδηγήσει σε ανοιχτή κοινωνική ρήξη· το ίδιο το κόμμα είχε διχαστεί στους σκληροπυρηνικούς και στους μετριοπαθείς που δεν ήταν αντίθετοι σε κάποιες δημοκρατικές μεταρρυθμίσεις.

Τον Μάρτιο του 1968, οι μετριοπαθείς επικράτησαν, εκλέγοντας τον Α. Ντούμπσεκ στην ηγεσία του κόμματος. Η χαλάρωση πολλών μέτρων περιορισμού

¹¹⁹ Βλ. κυρίως Davis, H. & Scase, R. (1985) : ό.π., σελ. 155-158.

που ακολούθησε και η επίδειξη ανοχής από την πλευρά της κρατικής εξουσίας οδήγησαν σε μια πρωτοφανή πολιτιστική δραστηριότητα, στην άνθιση του κριτικού πολιτικού λόγου και του αδέσμευτου πολιτικού προβληματισμού, αλλά και στην ίδρυση ανεξάρτητων πολιτικών οργανώσεων. Με λίγα λόγια, είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ένα διογκούμενο μεταρρυθμιστικό κίνημα, που σύντομα αποδείχτηκε ότι το σπαρασσόμενο κομμουνιστικό κόμμα αδυνατούσε να ελέγξει. Τον Αύγουστο του 1968, η εισβολή στρατευμάτων του Συμφώνου της Βαρσοβίας έθεσε οριστικό τέρμα στην κρίση. Ο αντίκτυπος από την Άνοιξη της Πράγας, αλλά και από τη στρατιωτική καταστολή της, ήταν σημαντικός και ουσιαστικά οδήγησε τη σοβιετική εξωτερική πολιτική σε ανεκτικότερη αντιμετώπιση μελλοντικών πειραματισμών, στο οικονομικό τουλάχιστον πεδίο. Δύο τέτοιου είδους πειραματισμοί επιχειρήθηκαν στην Ουγγαρία και στην Πολωνία.

Σύμφωνα με τον Griffin¹²⁰, ο "νέος οικονομικός μηχανισμός" που άρχισε, διστακτικά στην αρχή, να εφαρμόζεται στην Ουγγαρία το 1968 έθεσε τέρμα στον υποχρεωτικό κεντρικό σχεδιασμό, αποκέντρωσε σε κάποιο βαθμό την λειτουργία της οικονομίας δίνοντας ευρύτερες αρμοδιότητες στους διευθυντές των εργοστασίων σε θέματα παραγωγής και επενδύσεων, επέτρεψε την ίδρυση μικρών ιδιωτικών επιχειρήσεων (π.χ. καταστήματα), κατήργησε τους ελέγχους των τιμών και επέτρεψε στο μηχανισμό της αγοράς σε κάποιο βαθμό να λειτουργήσει. Οι πολωνικές μεταρρυθμίσεις του 1971-1975, από την άλλη πλευρά, ήταν λιγότερο τολμηρές, παρ' όλο που άρχισαν να εφαρμόζονται μετά από μια σχετικά σύντομη αλλά ανοιχτή πολιτική κρίση: η αποτελμάτωση της οικονομίας καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, σε συνδυασμό με μεγάλες αυξήσεις στις τιμές των τροφίμων το χειμώνα του 1970, οδηγούν σε εργατικές απεργίες, διαδηλώσεις και βίαιες συγκρούσεις με την αστυνομία, αλλά η γενίκευση της κρίσης αποσοβείται με την αλλαγή της

¹²⁰ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., σελ. 202.

κομματικής ηγεσίας. Στη συνέχεια τίθεται σε εφαρμογή η νέα οικονομική πολιτική, η οποία στηρίχθηκε¹²¹: α) στη θεαματική αύξηση των επενδύσεων, μέσω μαζικών εισαγωγών κεφαλαιουχικού εξοπλισμού από τη Δύση (μεταξύ 1971 και 1975, οι εισαγωγές σε σκληρό νόμισμα αυξάνονταν κατά 45% ετησίως), β) στην ταχύρρυθμη αύξηση των πραγματικών μισθών με ταυτόχρονη καθήλωση των τιμών των καταναλωτικών αγαθών (ώστε να τονωθεί η ζήτηση), και γ) στην εισαγωγή ορισμένων μέτρων που απέβλεπαν σε αποκέντρωση της οικονομικής διαχείρισης και μεγαλύτερη ευελιξία του κεντρικού σχεδιασμού.

Οι σοβιετικές οικονομικές μεταρρυθμίσεις του 1965 αποσκοπούσαν σε συνολικές βελτιώσεις του συστήματος, με την εισαγωγή στον κεντρικό σχεδιασμό κάποιων ιδιαίτερα άτολμων στοιχείων ευελιξίας και αποκέντρωσης, όπως ήταν η εφαρμογή δεικτών κέρδους, η χρήση διοικητικά καθορισμένων τιμών και η θεσμοθέτηση ορισμένων κονδυλίων που οι επιχειρήσεις μπορούσαν να διαθέτουν κατά βούληση¹²². Από όλα τα παραπάνω είναι προφανές ότι οι μεταρρυθμίσεις στις οποίες οδήγησε η κρίση του μοντέλου διαχείρισης δεν φαίνεται να είχαν κάποια ομοιογένεια, αλλά θα πρέπει να σημειωθεί ότι ουσιαστικά δεν τόλμησαν να αμφισβητήσουν τον κεντρικό σχεδιασμό. Η Ουγγαρία δύσκολα θα μπορούσε να θεωρηθεί εξαίρεση, γιατί ο κεντρικός σχεδιασμός δεν ήταν υποχρεωτικός αλλά υπήρχε, ενώ δεν είχαν ληφθεί μέτρα πραγματικής αποδέσμευσης των επιχειρήσεων από τον γραφειοκρατικό μηχανισμό (οι διευθυντές, στους οποίους μετατέθηκαν αρμοδιότητες, αποτελούσαν μάλλον τμήμα του ή είχαν κοινά συμφέροντα με αυτόν).

¹²¹ Βλ. Lavigne, M. (1985) : ό.π., σελ. 46-47.

¹²² Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τις μεταρρυθμίσεις του 1965 και τους λόγους που αυτές δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα, βλ. Καφούρος, Β. (1989) : ό.π., σελ. 64-65.

7.3 Κρίση διεθνούς ανταγωνιστικότητας

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, οι οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού άρχισαν να συμμετέχουν ολοένα και περισσότερο στο παγκόσμιο εμπόριο. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρέχει ο Griffin¹²³, ο ρυθμός διεύρυνσης του εξωτερικού εμπορίου τους ήταν, μεταξύ 1973 - 1984, σταθερά υψηλότερος από τον παγκόσμιο μέσο όρο, ενώ όλες σχεδόν οι οικονομίες αυτές (με μοναδική εξαίρεση τη Ρουμανία) παρουσίαζαν ρυθμούς αύξησης των εξαγωγών κατά κανόνα σημαντικά υψηλότερους από τους ρυθμούς ανόδου του εγχώριου προϊόντος. Το φαινόμενο της αυξανόμενης ενσωμάτωσης στην παγκόσμια οικονομία οφείλεται έμμεσα στην κρίση του μοντέλου διαχείρισης, η οποία άγγιζε την καρδιά του συστήματος, δηλ. τον ίδιο τον κεντρικό σχεδιασμό. Η αποτελεσματική αντιμετώπιση της κρίσης αυτής απαιτούσε μεταρρυθμίσεις ριζικές, στις οποίες οι πολιτικές ηγεσίες της εποχής δεν ήταν διατεθειμένες να προχωρήσουν. Η στροφή, λοιπόν, προς το παγκόσμιο εμπόριο έμοιαζε ικανοποιητική εναλλακτική λύση: οι καπιταλιστικές οικονομίες γνώριζαν μια εξαιρετικά παρατεταμένη περίοδο οικονομικής άνθισης, η συνεχής διεύρυνση των αγορών τους ευνοούσε τη διαμόρφωση μιας επιθετικής εξαγωγικής πολιτικής, οι εισαγωγές κεφαλαιουχικού εξοπλισμού αναβάθμιζαν την τεχνολογία παραγωγής και αύξαναν με γρήγορους ρυθμούς την παραγωγικότητα της οικονομίας, ενώ η χάραξη εξωστρεφούς εθνικής οικονομικής πολιτικής ικανοποιούσε σε πολλές χώρες το εθνικό αίσθημα. Όλα αυτά, μάλιστα, φάνταζαν εφικτά χωρίς καμιά επώδυνη και δυνάμει επικίνδυνη μεταρρυθμιστική διαδικασία.

Η καπιταλιστική κρίση της δεκαετίας του 1970 βρήκε, λοιπόν, τις οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού περισσότερο ευάλωτες στις εξωτερικές επιδράσεις από ποτέ πριν. Σύμφωνα με τη Lavigne¹²⁴, η οικονομική κρίση των καπιταλιστικών χωρών,

¹²³ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., σελ. 221-222.

¹²⁴ Βλ. Lavigne, M. (1985) : ό.π., σελ. 40-42.

που άσκησε απότομα τεράστιες ανταγωνιστικές πιέσεις στις οικονομίες αυτές, τις επηρέασε με τους ακόλουθους τρόπους: α) ώθησε ανοδικά τις εγχώριες τιμές, λόγω της ανόδου των τιμών παγκοσμίως, β) επιδείνωσε τους όρους εμπορίου (π.χ. κατά 17%, μεταξύ 1975-1979, για την Ουγγαρία¹²⁵), με εξαίρεση τη Σοβιετική Ένωση που τη δεκαετία αυτή εξελίχθηκε σε μεγάλο παγκόσμιο εξαγωγέα ενεργειακών πόρων, γ) δυσχέρανε σημαντικά την προσπάθεια αύξησης των εξαγωγών, λόγω της κρίσης στις καπιταλιστικές αγορές, δ) οδήγησε σε μεγάλη αύξηση του εξωτερικού χρέους, λόγω της επιδείνωσης του ισοζυγίου εμπορικών συναλλαγών σε σκληρό νόμισμα, και ε) τις ανάγκασε να πάρουν σκληρά μέτρα προσαρμογής, όπως ήταν ο περιορισμός των εισαγωγών. Η κρίση της διεθνούς ανταγωνιστικότητας έπληξε σφοδρότερα απ' όλες την πολωνική οικονομία, ενώ όταν άρχισε να επηρεάζει καθοριστικά την ίδια τη Σοβιετική Ένωση, με την κατάρρευση των παγκόσμιων τιμών του πετρελαίου στα μέσα της δεκαετίας του 1980, έθεσε σε κίνηση μια μείζονος κλίμακας μεταρρυθμιστική διαδικασία που δεν ολοκληρώθηκε ποτέ, την *περεστρόικα*.

7.3.1 Πολωνική κρίση

Η εξωστρεφής οικονομική πολιτική που εγκαινιάστηκε στην Πολωνία το 1971 προσέκρουσε σε μια σειρά από διαρθρωτικά και συγκυριακά προβλήματα, όπως ήταν¹²⁶: α) η παρατεταμένη στασιμότητα της πολωνικής γεωργίας (κυριαρχούσε η μικρή ατομική γεωργική ιδιοκτησία, αλλά είχε ελάχιστα εκσυγχρονιστεί), β) η αδυναμία της πολωνικής οικονομίας να απορροφήσει έγκαιρα και αποδοτικά τις μαζικές επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1971 και 1975, γ) η αδυναμία επέκτασης των εξαγωγών, κυρίως λόγω της ύφεσης των Δυτικών αγορών στις οποίες προσέβλεπε, δ) η ραγδαία επιδείνωση του εμπορικού ισοζυγίου, που

¹²⁵ Βλ. Griffin, K. (1989) : ό.π., σελ. 203.

¹²⁶ Βλ. κυρίως Lavigne, M. (1985) : ό.π., σελ. 46-47.

οδήγησε στη συσσώρευση ενός τεράστιου δημόσιου χρέους σε σκληρό νόμισμα (από 1,9 δις \$ το 1973, σε 6,9 δις \$ το 1975 και 23 δις \$ στο τέλος του 1980), και ε) το πάγωμα και η αντιστροφή των μεταρρυθμιστικών μέτρων του 1973-74, που αποσκοπούσαν στην αποκέντρωση της οικονομικής διαχείρισης και σε μεγαλύτερη ευελιξία του σχεδιασμού.

Το 1976, όταν άρχισε να διαφαίνεται η μερική τουλάχιστον αποτυχία της πολιτικής που ακολουθήθηκε την προηγούμενη πενταετία, έγινε μια προσπάθεια λήψης ορισμένων διορθωτικών μέτρων, όπως ήταν η άνοδος των τιμών των τροφίμων που παρέμεναν καθηλωμένες για μεγάλο χρονικό διάστημα. Αυτό, όμως, ξεσήκωσε κύμα διαμαρτυρίας και, μολονότι η πολιτική ηγεσία ανακάλεσε τα μέτρα αμέσως, δημιουργήθηκε τα επόμενα χρόνια μια ατμόσφαιρα ζυμώσεων, ίδρυσης ανεπίσημων ομάδων, έκδοσης παράνομων εντύπων κ.λπ. Όταν λοιπόν η οικονομική κρίση ξέσπασε με σφοδρότητα (μείωση του ΑΕΠ κατά 2% το 1979, 4% το 1980, 12 % το 1981 και 8% το 1982), οι λαϊκές αντιδράσεις ήταν άμεσες. Το καλοκαίρι του 1980 άρχισε να διογκώνεται στα λιμάνια της Βαλτικής ένα απεργιακό κύμα που γρήγορα επεκτάθηκε σ' ολόκληρη τη χώρα· τα αιτήματα των απεργών ήταν στην αρχή οικονομικά, αλλά κατόπιν έγιναν και πολιτικά (δικαίωμα ίδρυσης ανεξάρτητων συνδικάτων, μεγαλύτερη πρόσβαση στα μέσα ενημέρωσης κ.ά.).

Η ίδρυση και προσπάθεια αναγνώρισης από τις πολιτικές αρχές του ανεξάρτητου εργατικού συνδικάτου *Αλληλεγγύη*¹²⁷ αποτέλεσε τον άξονα γύρω από τον οποίο αρθρώθηκε ένα πλατύ, ισχυρό και αρκετά καλά οργανωμένο κίνημα αντιπολίτευσης στο κόμμα που φαινόταν ανίκανο να αντιδράσει. Η *Αλληλεγγύη*, όμως, ακολούθησε μια πολιτική "αυτοσυγκράτησης", καθώς δεν επεδίωκε πραγματικά την ανατροπή του καθεστώτος, κι αυτό για τους εξής λόγους: 1) από το φόβο ενδεχόμενης σοβιετικής εισβολής, 2) επειδή η κρατική εξουσία και οι μηχανισμοί της

¹²⁷ Βλ. Davis, H. & Scase, R. (1985) : ό.π., σελ. 159-161.

εξακολουθούσαν να βρίσκονται στα χέρια της γραφειοκρατίας, του στρατού και της αστυνομίας, 3) η καθολική εκκλησία, που επηρέαζε την *Αλληλεγγύη*, είχε βρει ένα *modus vivendi* με το καθεστώς και ταυτόχρονα θεωρούσε τον εαυτό της θεματοφύλακα της ταυτότητας και της επιβίωσης του έθνους, οπότε ωθούσε προς μετριοπαθείς θέσεις, και 4) η ένταση της οικονομικής κρίσης περιόριζε το εύρος των ρεαλιστικών αιτημάτων.

Παρ' όλα αυτά, η προφανής αδυναμία του κόμματος να ασκήσει πραγματική εξουσία και η "αυτοσυγκράτηση" της *Αλληλεγγύης* δημιουργούσαν ένα πολιτικό κενό, το οποίο καλύφθηκε με το στρατιωτικό πραξικόπημα που έλαβε χώρα τον Δεκέμβριο του 1981. Μετά το πραξικόπημα, οι περισσότεροι ανώτεροι αξιωματούχοι του κομμουνιστικού κόμματος και του γραφειοκρατικού μηχανισμού αντικαταστάθηκαν από στρατιωτικούς. Εκείνο που έχει μεγαλύτερη σημασία, όμως, είναι ότι η προσφυγή στην αποκάλυπτη στρατιωτική βία σήμαινε ταυτόχρονα και την ουσιαστική παραίτηση του κόμματος από το δικαίωμά του να μιλά για λογαριασμό της κοινωνίας συνολικά, οπότε οποιαδήποτε μελλοντική διαδικασία εξομάλυνσης της πολιτικής κατάστασης θα έπρεπε υποχρεωτικά να συμπεριλαμβάνει και την αντιπολίτευση.

7.4 Περεστρόικα

Τον Μάρτιο του 1985, το Κομμουνιστικό Κόμμα της Σοβιετικής Ένωσης εξέλεξε ως νέο γενικό γραμματέα του τον Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, ο οποίος σε σύντομο χρονικό διάστημα έθεσε σε κίνηση μια μεταρρυθμιστική διαδικασία, που έγινε συνολικά γνωστή με την ονομασία *περεστρόικα* (ανασυγκρότηση). Η περεστρόικα δεν ήταν ένα απλό πρόγραμμα οικονομικών μεταρρυθμίσεων, καθώς στους στόχους της συγκαταλέγονταν ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας του σοσιαλισμού και της δημοκρατίας για τη σοβιετική κοινωνία, η αναμόρφωση των αντιλήψεων και του

τρόπου σκέψης των πολιτών, αλλά και η αναδιάρθρωση και ο εκσυγχρονισμός της σοβιετικής κοινωνικής, οικονομικής, πολιτιστικής και πολιτικής ζωής ώστε να ανταποκρίνεται στις ανάγκες, τις απαιτήσεις και τις ευαισθησίες μιας μεταβιομηχανικής κοινωνίας¹²⁸. Έτσι, όπως εύστοχα παρατηρούν οι Condee & Padunov¹²⁹, το να περιορίζεται η περεστρόικα στην οικονομική πλευρά της και μόνο σημαίνει ότι υπεραπλουστεύεται μια εξαιρετικά πολύπλευρη ιστορική διαδικασία. Παρ' όλα αυτά, στο οικονομικό πεδίο ήταν που κρίθηκε ουσιαστικά η έκβαση ολόκληρης της γκορμπατσοφικής μεταρρυθμιστικής προσπάθειας.

Αυτό που θα πρέπει κατ' αρχήν να επισημάνουμε είναι ότι ο Γκορμπατσόφ είχε διαμορφώσει σαφείς αντιλήψεις για το αναγκαίο εύρος των μεταρρυθμίσεων και την κατεύθυνση των επιθυμητών αλλαγών στην κοινωνική και πολιτική ζωή ήδη πριν από την εκλογή του στην ηγεσία του κόμματος και για το λόγο αυτό μάλλον μπόρεσε να τις προωθήσει χωρίς αμφιταλαντεύσεις, παρά την πάγια δική του πολιτική τακτική της ισορροπίας ανάμεσα σε "συντηρητικούς" και ακραίους μεταρρυθμιστές¹³⁰. Οι αντιλήψεις του για την οικονομία, όμως, είναι φανερό ότι στο χρονικό διάστημα που άσκησε την εξουσία ακολούθησαν μια αξιοσημείωτη διαδικασία εξέλιξης, που σχηματικά θα μπορούσε να αποκληθεί: *από τον ισόρροπο κεντρικό σχεδιασμό στη σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς*.

Οι αρχικές αντιλήψεις του δεν ξέφευγαν από τη λογική της βελτίωσης της σχεδιαστικής φιλοσοφίας και της αλλαγής προτεραιοτήτων στον κεντρικό σχεδιασμό¹³¹: κατάρτιση αρμονικών και ισόρροπων πλάνων και υιοθέτηση ενός

¹²⁸ Βλ. Dowlah, A.F. & Elliott, J.E. (1991) : "Gorbachev's Critique and Vision of Soviet Socialism", *International Journal of Social Economics*, 1991, 18 (5/6/7), σελ. 153.

¹²⁹ Βλ. Condee, N. & Padunov, V. (1991) : "Perestroika Suicide: Not By Bred Alone", *New Left Review* 189, σελ. 67.

¹³⁰ Βλ. Kaiser, R.G. (1991) : "Gorbachev: Triumph and Failure", *Foreign Affairs*, Spring 1991, 70 (2), σελ. 167.

¹³¹ Βλ. Χατσατούροφ, Τ. (1986) : "Η οικονομική και κοινωνική στρατηγική του ΚΚΣΕ", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 4/1986, σελ. 6-18.

μοντέλου εντατικής ανάπτυξης, που θα διασφάλιζαν την τεχνολογική ανασυγκρότηση της παραγωγικής διαδικασίας, την αύξηση της παραγωγικότητας, την εξοικονόμηση υλικών, τη βελτίωση της ποιότητας και της αξιοπιστίας των προϊόντων, την καλλιέργεια ενός αισθήματος ευθύνης των εργαζομένων, την προστασία του περιβάλλοντος κ.λπ. Στη συνέχεια, όμως, οι δυσκαμψίες του κεντρικού σχεδιασμού κατεύθυναν την πολιτική του στη λογική της εισαγωγής στοιχείων της αγοράς στη λειτουργία της οικονομίας, με βάση την άποψη ότι η αγορά αποτελεί πανάρχαιο προκαπιταλιστικό φαινόμενο που αξιοποιήθηκε στο έπακρο αλλά δεν ταυτίζεται με το καπιταλιστικό σύστημα¹³². Αποτέλεσμα αυτής της εξελικτικής διαδικασίας, ίσως αναπόφευκτης στο πλαίσιο των ριζικών και ιδιαίτερα αποτελεσματικών μεταρρυθμίσεων στους τομείς της κοινωνικής και πολιτικής ζωής, ήταν η αστάθεια και η ρευστότητα στην οικοδόμηση των απαραίτητων συμμαχιών με τμήματα του γραφειοκρατικού και κομματικού μηχανισμού, γεγονός που έδωσε λαβή σε σχόλια για περιορισμένη ικανότητα αντίληψης των οικονομικών προβλημάτων¹³³ και αποδείχτηκε μοιραία για την έκβαση του όλου μεταρρυθμιστικού εγχειρήματος.

Πέρα από τις δυσλειτουργίες του κεντρικού σχεδιασμού, τη μακροχρόνια οικονομική επιβράδυνση, τους φθίνοντες ρυθμούς αύξησης της παραγωγικότητας και την κατάρρευση των διεθνών τιμών των ενεργειακών πόρων, η εφαρμογή μεγάλης κλίμακας μεταρρυθμίσεων στη Σοβιετική Ένωση ήταν απαραίτητη και για μια σειρά από πρόσθετους λόγους¹³⁴, όπως ήταν η αυξανόμενη απόκλιση ανάμεσα στις παραγωγικές δυνατότητες της οικονομίας της και στην (πολύ χαμηλή) κατά κεφαλήν κατανάλωση, η σχετική δημογραφική στασιμότητα που περιόριζε δραστικά

¹³² Βλ. Aganbegyan, A. (1988) : *The Economic Challenge of Perestroika*, Indiana University Press, Bloomington, 1988, σελ. 125.

¹³³ Βλ. Kaiser, R.G. (1991) : ό.π., σελ. 169-173.

¹³⁴ Βλ. Elliott, J.E. & Dowlah, A.F. (1994a) : "Gorbachev, Perestroika and Democratizing Socialism: Origins, Institutions and Policies", *International Journal of Social Economics*, 1994, 21 (10/11/12), σελ. 75-92.

του χρονικούς ορίζοντες εφαρμογής του ακολουθούμενου μοντέλου εκτατικής ανάπτυξης, αλλά και ποικίλοι κοινωνικοπολιτικοί παράγοντες. Η αστικοποίηση, η εκβιομηχάνιση και η μεγάλη άνοδος του μορφωτικού επιπέδου του πληθυσμού είχε δημιουργήσει ένα άρτια καταρτισμένο (για τις ανάγκες της συγκεκριμένης οικονομίας) εργατικό δυναμικό¹³⁵ και ένα μεγάλο ενδιάμεσο κοινωνικό στρώμα, αποτελούμενο από επιστήμονες, τεχνικούς κ.λπ., που δεν είχε προσβάσεις ούτε στην πολιτική ιεραρχία ούτε στα προνόμιά της. Υπήρχαν, λοιπόν, δυσανεσσημένες κοινωνικές δυνάμεις, οι οποίες τουλάχιστον στην αρχή στήριξαν τους νέους μεταρρυθμιστικούς θεσμούς και πολιτικές.

7.4.1 Νέοι θεσμοί και πολιτικές

Η μεταρρυθμιστική διαδικασία κινήθηκε ταυτόχρονα προς διάφορες κατευθύνσεις, γεγονός που υπαγορευόταν από το εύρος και την εμβέλεια των στόχων της. Οι νέες στρατηγικές αντιλήψεις για την οικονομία, την πολιτική και την κοινωνία υιοθετήθηκαν με τέτοια αποφασιστικότητα, ώστε τα εμπόδια που κατά καιρούς ανέκυπταν, αντιμετωπίζονταν συνήθως με τη διαμόρφωση νέων, περισσότερο νεωτερικών θεσμών και με την εφαρμογή ριζοσπαστικότερων πολιτικών, χωρίς τακτικές υπαναχωρήσεις. Οι νέοι θεσμοί και πολιτικές κινήθηκαν κυρίως γύρω από τους παρακάτω άξονες¹³⁶:

- Ριζική αναδιάρθρωση της εθνικής οικονομίας. Αρχικά με την αναμόρφωση του κεντρικού σχεδιασμού και αργότερα με τη σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς (βλ. παρακάτω), επιχειρήθηκαν η εφαρμογή ενός μοντέλου εντατικής ανάπτυξης, που θα ενσωμάτωνε στοιχεία επιστημονικής και τεχνολογικής πρωτοπορίας, και η εμπέδωση του ορθολογισμού στις οικονομικές αποφάσεις (αγγλ. economic

¹³⁵ Σύμφωνα με τους Boerl & Keese [1992], μεγάλο μέρος της κατάρτισης αυτής έχει απαξιωθεί σε μια ανεπτυγμένη οικονομία της αγοράς.

¹³⁶ Βλ. κυρίως Elliott, J.E. & Dowlah, A.F. (1994a) : ό.π., σελ. 92-110.

methods), στη θέση της άμεσης ρύθμισης. Ο κύριος όγκος των επενδύσεων κατευθύνθηκε στην αναμόρφωση και τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό προϋπαρχόντων μονάδων και όχι στην ανέγερση νέων. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην αναβάθμιση της ποιότητας και στην ενσωμάτωση νέας τεχνολογίας στον παραγόμενο κεφαλαιουχικό εξοπλισμό. Τα μέτρα αυτά εκτιμήθηκε ότι θα μπορούσαν να έχουν άμεση απόδοση και για το λόγο αυτό ως στόχοι της οικονομικής πολιτικής ορίστηκαν, η *επιτάχυνση*, η *εντατικοποίηση* και η *ανασυγκρότηση*.

- Μεταρρυθμίσεις στη λειτουργία των κρατικών επιχειρήσεων. Επιχειρήθηκε η ριζική αποκέντρωση της παραγωγικής διαδικασίας, με τη μεταφορά των αρμοδιοτήτων για την παραγωγή και, σε μικρότερο βαθμό, για τις επενδύσεις από τα κλαδικά υπουργεία και τις άλλες ενδιαμέσες βαθμίδες της θεσμικής ιεραρχίας στις ίδιες τις επιχειρήσεις. Οι κρατικές παραγγελίες άρχισαν να καλύπτουν ποσοστό της παραγωγής χαμηλότερο από 100%, το οποίο προβλεπόταν διαχρονικά να μειώνεται. Το πλεόνασμά τους μπορούσαν οι επιχειρήσεις να το διαθέτουν άμεσα σε ενδιαφερόμενους πελάτες, με αποτέλεσμα το σχηματισμό τιμών που θα αντανakλούσαν σχετικές σπανιότητες, προτιμήσεις κ.λπ., αλλά και τον προσπορισμό κερδών που με τη σειρά τους θα ενεργοποιούσαν έναν μηχανισμό αυτοχρηματοδότησης. Τη σχετική χρηματοδοτική “ανεξαρτητοποίηση” των επιχειρήσεων από το κράτος θα ενίσχυε νέα μείωση του ποσοστού κάλυψης της παραγωγής από τις κρατικές παραγγελίες, το νέο αυξημένο πλεόνασμα θα διεύρυνε την αυτοχρηματοδότηση κ.λπ.
- Εργατική συμμετοχή στη διαχείριση των επιχειρήσεων. Θεσμοθετήθηκε το δικαίωμα των εργαζομένων να εκλέγουν εργατικά συμβούλια, τα οποία είχαν ως κύριο έργο τους να επιβλέπουν την καθημερινή διαχείριση, την αποδοτικότητα των διοικητικών στελεχών και τη συνολική λειτουργία της επιχείρησης, να

ελέγχουν την κατανομή των κονδυλίων που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την επίτευξη των μακροπρόθεσμων στόχων της (επενδύσεις, έρευνα και ανάπτυξη νέων προϊόντων) και να αποφασίζουν για ζητήματα όπως οι συνθήκες στέγασης του εργατικού δυναμικού κ.λπ. Τα ανώτατα διοικητικά στελέχη της επιχείρησης θα εκλέγονταν κάθε πέντε (5) χρόνια από τη γενική συνέλευση των εργαζομένων, μεταξύ πολλών υποψηφίων.

- Μεταρρυθμίσεις στον κεντρικό σχεδιασμό και τη διοίκηση. Το εύρος και ο βαθμός λεπτομέρειας των κεντρικών πλάνων μειώθηκαν δραστικά και τέθηκε σε κίνηση μια διαδικασία σταδιακού περάσματος από την άμεση στην έμμεση ρύθμιση, που περιλάμβανε την εγκατάληψη των δεσμευτικών δεικτών, την στροφή προς συνολικούς μακροοικονομικούς δείκτες, τον στρατηγικό σχεδιασμό κ.ά. Σταδιακά, ο υποχρεωτικός κεντρικός σχεδιασμός θα περιοριζόταν στους τομείς της εθνικής άμυνας, των μεγάλων επενδυτικών προγραμμάτων και της κοινωνικής πρόνοιας. Η διοίκηση αποκεντρώθηκε αποφασιστικά: η “οικονομική γραφειοκρατία” μειώθηκε κατά 33,5% μεταξύ 1985 και 1988, τα πανσοβιετικά υπουργεία περιορίστηκαν από 50 σε 32 μέχρι το 1990, ενώ πολλές ομοσπονδιακές δραστηριότητες και ελεγκτικοί μηχανισμοί πέρασαν στην αρμοδιότητα των δημοκρατιών.
- Μεταρρυθμίσεις στη λειτουργία της αγοράς και των τιμών¹³⁷. Κεντρική επιδίωξη, αν και όχι από την αρχή, αποτέλεσε η δημιουργία της “σοσιαλιστικής αγοράς”, η οποία θα ανταποκρινόταν στη συνάρτηση προτιμήσεων της κοινωνίας συνολικά και όχι μόνο των καταναλωτών. Αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί με έναν συνδυασμό κρατικών ρυθμίσεων και κεντρικού σχεδιασμού. Με λίγα λόγια, η λειτουργία της αγοράς προβλεπόταν επιλεκτική, περισσότερο διευρυμένη στους τομείς των καταναλωτικών αγαθών και του χρηματοπιστωτικού συστήματος και

¹³⁷ Βλ. επίσης Dowlah, A.F. & Elliott, J.E. (1991) : ό.π., σελ. 157-158.

λιγότερο στους τομείς των φυσικών πόρων, των κεφαλαιουχικών αγαθών και της εργασίας. Η λειτουργία του μηχανισμού των τιμών θα έπρεπε σταδιακά (για την αποφυγή πληθωριστικών φαινομένων) να προσεγγίσει την αντίστοιχη σε μια οικονομία της αγοράς, αντικαθιστώντας έτσι τα "σήματα" της άμεσης ρύθμισης. Το 1991, οι τιμές του 30% περίπου των αγαθών του λειανικού εμπορίου δεν καθορίζονταν από τις κεντρικές υπηρεσίες, αλλά διαμορφώνονταν στην αγορά.

- Μεταρρυθμίσεις στο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Ο αριθμός των κρατικών τραπεζών πολλαπλασιάστηκε (το 1987 ιδρύθηκαν έξη) και επιδιώχθηκε η λειτουργία τους με εμπορικά κριτήρια, δηλ. να προχωρούν σε δανειοδοτήσεις με την δέουσα προσοχή, να προσφέρουν ανταγωνιστικά επιτόκια και να διαμορφώνουν ιδιαίτερες αγορές κεφαλαίου· οι κρατικές επιχειρήσεις, από την άλλη πλευρά, αφέθηκαν ελεύθερες να επιλέγουν την τράπεζα της αρεσκείας τους. Καταβλήθηκαν, επίσης, ανεπιτυχείς προσπάθειες να μειωθεί η προσφορά χρήματος, που στη σοβιετική οικονομία ήταν παραδοσιακά υψηλότερη από το ρυθμό αύξησης του εθνικού εισοδήματος, και να ενισχυθεί η αγοραστική δύναμη και η μετατρεψιμότητα του ρουβλιού.
- Μορφές ιδιοκτησίας και ελέγχου. Βασική επιδίωξη στον τομέα αυτό ήταν η ανάπτυξη μεγάλου αριθμού διαφορετικών μορφών ιδιοκτησίας και ελέγχου της παραγωγικής διαδικασίας, όπως ήταν οι μικρές ατομικές και οικογενειακές επιχειρήσεις, οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις άνω των τριών ατόμων, οι μικρές καπιταλιστικές επιχειρήσεις με περιορισμένο αριθμό μισθωτών απασχολούμενων, οι ιδιωτικές καλλιέργειες σε κήπους, η εκμίσθωση εγκαταστάσεων και εξοπλισμού από τις κρατικές επιχειρήσεις, οι κοινοπραξίες κρατικών και ιδιωτικών (κυρίως ξένων) εταιρειών και οι πολυμετοχικές επιχειρήσεις. Την μεγαλύτερη ανάπτυξη απ' όλες αυτές τις μορφές έλαβαν οι συνεταιριστικές επιχειρήσεις: το 1991 λειτουργούσαν 245.000 περίπου συνεταιρισμοί, που απασχολούσαν τουλάχιστον

6 εκατομμύρια άτομα και δραστηριοποιούνταν κυρίως στους τομείς των οικιακών υπηρεσιών, της εστίασης, των καταναλωτικών αγαθών και των κατασκευών. Το ίδιο έτος, η συνολική απασχόληση στον μη κρατικό τομέα της οικονομίας έφθασε τα 20,6 εκατομμύρια άτομα (15,2% του εργατικού δυναμικού).

- Διαφάνεια (γκλάσνοστ) και εκδημοκρατισμός. Η διαφάνεια και ο εκδημοκρατισμός ανήκαν τόσο στα μέσα όσο και στους σκοπούς της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας, αποτελώντας επιθυμητά χαρακτηριστικά μιας ώριμης σοσιαλιστικής κοινωνίας, αλλά και εργαλεία για τη διασφάλιση της επιτυχίας των μεταρρυθμίσεων, στον οικονομικό κυρίως τομέα. Ο Γκορμπατσόφ ήταν εξ αρχής πεπεισμένος ότι κανένα μεταρρυθμιστικό εγχείρημα του εύρους της περεστρόικα δεν ήταν δυνατό να ολοκληρωθεί χωρίς τη μαζική λαϊκή υποστήριξη κι αυτή ήταν αδύνατο να εξασφαλιστεί χωρίς τη διαμόρφωση μιας “νέας συνείδησης”. Η λαϊκή υποστήριξη ήταν απαραίτητη για την εξουδετέρωση της μεσαίας και ανώτερης κομματικής και γραφειοκρατικής ιεραρχίας, τα συμφέροντα της οποίας απειλούνταν σοβαρά από τις μεταρρυθμίσεις. Η διαφάνεια και ο εκδημοκρατισμός περιλάμβαναν μέτρα θεσμικού χαρακτήρα (αποκέντρωση, εκ νέου ανάδειξη των σοβιέτ σε όργανα πολιτικής ισχύος και θεμέλια της σοσιαλιστικής δημοκρατίας, εκδημοκρατισμός του κόμματος, ελεύθερες εκλογές με περισσότερους από έναν κομματικούς υποψηφίους, εργατικά συμβούλια, άμεση εκλογή ανώτατης διοίκησης επιχειρήσεων, διευρυμένος ρόλος εργατικών συνδικάτων), αλλά ήταν και αποτέλεσμα καθημερινής πολιτικής πρακτικής (ελευθερία του τύπου και γενικά των μέσων ενημέρωσης, τακτική και ειλικρινής ενημέρωση της κοινής γνώμης, ανοχή στη διατύπωση και διάδοση αντίθετων απόψεων). Όπως παρατηρούν οι Condee & Padunov¹³⁸, “η επιτυχία της περεστρόικα.....έγκειται στο γεγονός ότι οι αποτυχίες της μπορούσαν να συζητηθούν δημοσίως τη στιγμή που συνέβαιναν”.

¹³⁸ Βλ Condee, N. & Padunov, V. (1991) : ό.π., σελ. 85.

- Μείωση στρατιωτικών δαπανών. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, οι σοβιετικές στρατιωτικές δαπάνες ως ποσοστό του ΑΕΠ είχαν ανέλθει στο 15%-17%, λόγω του παρατεταμένου ανταγωνισμού με τις Ηνωμένες Πολιτείες. Την απορρόφηση τόσο υψηλού ποσοστού των εγχώριων πόρων δεν μπορεί μακροπρόθεσμα να αντέξει καμιά οικονομία. Ο Γκορμπατσόφ, τόσο για την εξοικονόμηση πόρων όσο ίσως και για λόγους αρχής, με μια σειρά από εντυπωσιακές χειρονομίες έθεσε τέρμα στον μεταπολεμικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα δύο συστήματα, εγκαινιάζοντας μια περίοδο ύφεσης που κατέληξε στη λήξη του "Ψυχρού Πολέμου". Με την περικοπή των στρατιωτικών δαπανών άρχισαν να τίθενται σε εφαρμογή και προγράμματα μετατροπής στρατιωτικών εργοστασίων σε μονάδες παραγωγής μη στρατιωτικού υλικού.

7.4.2 Αποτελέσματα και αξιολόγηση

Όλο αυτό το τεράστιο πλέγμα από νέους θεσμούς και πολιτικές αποδείχτηκε ελάχιστα αποτελεσματικό για την επιτυχή κατάληξη των μεταρρυθμίσεων. Ελάχιστοι θεσμοί λειτούργησαν σύμφωνα με τη λογική που σχεδιάστηκαν και λίγες πολιτικές απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Η αναποτελεσματικότητα αυτή μπορεί συνοπτικά να αποδοθεί: α) στην ίδια τη φύση μιας μείζονος μεταρρυθμιστικής διαδικασίας, όπως ήταν η περεστρόικα, β) στις αντιστάσεις ισχυρών ομάδων συμφερόντων, και γ) σε συμπεριφορές που παγιώθηκαν στην προμεταρρυθμιστική περίοδο. Η όλη κατάσταση περιπλέχτηκε, μάλιστα, με την καλλιέργεια προσδοκιών για τη δυνατότητα συνδυασμού των μεταρρυθμίσεων με ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη, που δεν είχε καμιά ρεαλιστική βάση¹³⁹.

¹³⁹ Βλ. Elliott, J.E & Dowlah, A.F. (1994b) : "Gorbachev, Perestroika and Democratizing Socialism: Consequences and Contradictions", *International Journal of Social Economics*, 1994, 21 (10/11/12), σελ. 173.

Όπως προαναφέρθηκε, αλλά και όπως ήταν αναπόφευκτο λόγω του εύρους της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας, οι αντιλήψεις του Γκορμπατσόφ για τα ζητήματα της οικονομικής πολιτικής εξελίσσονταν καθ' όλη τη διάρκεια της ηγεσίας του, με αποτέλεσμα οι αναγκαίες στρατηγικές συμμαχίες με τμήματα του κομματικού και του γραφειοκρατικού μηχανισμού να χαρακτηρίζονται από ρευστότητα. Ανάλογη ρευστότητα δημιουργούσε η ανάγκη για τακτικές κινήσεις στο πλαίσιο της εφαρμογής ποικίλων μεταρρυθμιστικών μέτρων. Όλα αυτά οδηγούσαν πολύ συχνά σε ασάφειες και αντιφάσεις όσον αφορά στους επιδιωκόμενους στόχους, με σημαντικότερο παράδειγμα τον τομέα της γεωργίας¹⁴⁰. Ταυτόχρονα, η πολιτική ηγεσία έδειχνε πολλές φορές αναποφάσιστη, ιδιαίτερα όταν είχε να αντιμετωπίσει την αρνητική στάση μεγάλου μέρους του κομματικού και του γραφειοκρατικού μηχανισμού, που ήταν υπεύθυνοι και για την εφαρμογή των νέων θεσμών και πολιτικών στην πράξη.

Τα εμπόδια που τέθηκαν από ισχυρές ομάδες συμφερόντων στην απρόσκοπτη λειτουργία των νέων θεσμών γίνονται εμφανή από τις αντιδράσεις που ξεσήκωσε η διάδοση των συνεταιριστικών επιχειρήσεων, ένας από τους ελάχιστους πραγματικά επιτυχημένους θεσμούς της γκορμπατσοφικής οικονομικής πολιτικής¹⁴¹: άρχισε να αναπτύσσεται και να διογκώνεται ένας περίτεχνος ιδεολογικός προβληματισμός για το κατά πόσον οι συνεταιρισμοί αποτελούσαν ή όχι στροφή προς τον καπιταλισμό (!) και να τονίζεται το γεγονός των υψηλότερων αποδοχών των συνεταιριστών από τους εργαζόμενους στις κρατικές επιχειρήσεις· το γεγονός αυτό προκάλεσε δυσαρέσκειες σε μια κοινή γνώμη που αντιμετώπιζε οξυμένα οικονομικά προβλήματα, με αποτέλεσμα την πρόσκαιρη επιβολή ιδιαίτερα υψηλής φορολογίας στα εισοδήματα από συνεταιριστικές δραστηριότητες, η οποία προοδευτικά έφθανε στο 90%!

¹⁴⁰ Βλ. Elliott, J.E & Dowlah, A.F. (1994b) : ό.π., σελ. 163.

¹⁴¹ Βλ. Elliott, J.E & Dowlah, A.F. (1994b) : ό.π., σελ. 162-163.

Ένα άλλο πρόβλημα αποτελεσματικότητας που είχε να αντιμετωπίσει η μεταρρυθμιστική διαδικασία ήταν οι παγιωμένες αντιλήψεις από συνήθειες δεκαετιών. Η κατάργηση παλιών θεσμών και η εισαγωγή νέων γινόταν με ταχείς ρυθμούς, αλλά όχι πάντοτε συντονισμένα, ενώ η συχνά στρεβλή εφαρμογή τους και η προσκόληση σε ξεπερασμένες συμπεριφορές δημιουργούσαν ένα πραγματικό θεσμικό και λειτουργικό κενό, που οδήγησε σε μια χαώδη κατάσταση. Για παράδειγμα¹⁴², η αποδέσμευση των κρατικών επιχειρήσεων από τον υποχρεωτικό συντονισμό τους με τα "σήματα" της άμεσης ρύθμισης, χωρίς να έχουν προηγουμένως εμπεδωθεί είτε νέα σαφή σήματα είτε ο μηχανισμός της αγοράς, κατέληξε σε μεγάλες αυξήσεις των τιμών και ακόμη μεγαλύτερες των αποδοχών, σε αλλαγή της ποικιλίας και της ποσότητας των παραγόμενων προϊόντων (με μοναδικό κριτήριο την ελαχιστοποίηση της αστάθειας των εισροών τους), και γενικά σε επιδείνωση του επιπέδου λειτουργίας ολόκληρης της οικονομίας. Οι επιχειρήσεις προτίμησαν να εκμεταλλευτούν την μονοπωλιακή τους δύναμη, παρά να βελτιώσουν την αποτελεσματικότητά τους, ενώ η συνεχής υπερβάλλουσα ρευστότητα τις οδηγούσε στο να επιδιώκουν εμπράγματα ανταλλαγές με άλλες επιχειρήσεις που παρήγαγαν δυσεύρετα υλικά και προϊόντα, παρά τη μεγιστοποίηση των κερδών τους, μια και τα εισοδήματα τόσο της διοίκησης όσο και των εργαζομένων διασφαλίζονταν έναντι του πληθωρισμού, μέσω των αυξήσεων τιμών και αποδοχών που προαναφέραμε.

Όσο κι αν φαίνεται παράξενο, όμως, οι μεγαλύτερες ίσως δυσχέρειες για την εδραίωση και επιτυχία των μεταρρυθμίσεων προκλήθηκαν από την αταλάντευτη πολιτική της διαφάνειας και του εκδημοκρατισμού. Για τον ίδιο τον Γκορμπασόφ, η βασική επιλογή του σοβιετικού λαού, που εκφράστηκε με την Οκτωβριανή Επανάσταση, δηλ. η δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας, ήταν δεδομένη και το

¹⁴² Βλ. Elliott, J.E & Dowlah, A.F. (1994b) : ό.π., σελ. 174-175.

πρόβλημα των εθνοτήτων είχε στην μετεπαναστατική περίοδο λυθεί οριστικά¹⁴³. Τόσο από τα γραπτά του όσο και από κατ' ιδίαν συζητήσεις¹⁴⁴, ήταν σαφές ότι ο ίδιος θεωρούσε τον εαυτό του μεταρρυθμιστή κομμουνιστή και ότι φιλοδοξούσε να οδηγήσει τη χώρα του στην πραγμάτωση αυτών που θεωρούσε μακροπρόθεσμους στρατηγικούς στόχους της. Η διαφάνεια και ο εκδημοκρατισμός, λοιπόν, μόνο θετικό ρόλο θα μπορούσαν να παίξουν. Το εύρος και οι δυσκολίες των μεταρρυθμίσεων, όμως, όξυναν τις εθνοτικές διαφορές, που στην πραγματικότητα υπέβοσκαν, ενώ η γραφειοκρατία και το κομμουνιστικό κόμμα, οι κύριοι συνεκτικοί μηχανισμοί σε πανεθνικό επίπεδο, όχι μόνον απορρυθμίστηκαν, αλλά μεγάλο τμήμα τους στην περιφέρεια που ήταν αντίθετο στις μεταρρυθμίσεις άρχισε να καλλιεργεί τις αποσχιστικές τάσεις ως μέσο διασφάλισης των προνομίων του. Την ίδια στιγμή και για ποικίλους λόγους φαίνεται ότι στο κέντρο ωρίμαζε σταδιακά σε ορισμένους κοινωνικούς χώρους η ιδέα της ανασυγκρότησης της σοβιετικής κοινωνίας πάνω σε καπιταλιστικά και όχι σοσιαλιστικά πρότυπα. Όλα αυτά (δυσχέρειες εφαρμογής των μεταρρυθμίσεων, παράλυση του κομματικού και του γραφειοκρατικού μηχανισμού, φυγόκεντρες τάσεις στην περιφέρεια, συνολική απόρριψη του σοσιαλιστικού ιδεώδους σε ορισμένους κοινωνικούς χώρους κ.λπ.) μεγενθύνονταν μέσα στις νέες, πρωτόγνωρες συνθήκες ελευθερίας της έκφρασης, ροκανίζοντας την αρχική ευρύτατη λαϊκή αποδοχή των μεταρρυθμίσεων.

Σύμφωνα με τον R.W. Davies [1990], ο Γκορμπατσόφ επεδίωξε να συνδέσει τη σοβιετική εκδοχή του σοσιαλισμού με την προσοβιετική σοσιαλιστική παράδοση, κλείνοντας τη σταλινική και μετασταλινική παρένθεση. Η "εκ των άνω" εκκίνηση της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας, μάλιστα, αποτελούσε συνηθισμένο φαινόμενο στη

¹⁴³ Βλ. Kaiser, R.G. (1991) : ό.π., σελ. 169.

¹⁴⁴ Βλ. Kaiser, R.G. (1991) : ό.π., σελ. 164-165, αλλά και πάρα πολλές περικοπές από το βιβλίο του Γκορμπατσόφ, Μ. (1987) : *Περεστρόικα (Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο)*, ελλ. μετ. Α. Βερυκοκάκη-Αρτέμη, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1987.

διάρκεια της ρωσικής ιστορίας (π.χ. Μέγας Πέτρος, Λένιν). Οι φιλοδοξίες του Γκορμπατσόφ, όμως, συντρίφτηκαν στα πραγματικά δεδομένα μιας κοινωνίας υπερβολικά εξελιγμένης πια, ώστε να χρειάζεται πραγματικά ιστορικές φυσιογνωμίες τέτοιου διαμετρήματος. Μπορούμε, λοιπόν, βάσιμα να πούμε ότι το οικονομικό σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού, όπως τουλάχιστον εφαρμόστηκε στη Σοβιετική Ένωση, οδηγεί γρήγορα και ίσως αναπότρεπτα στη δημιουργία μιας σύνθετης βιομηχανικής κοινωνίας. Το αν μπορεί να οδηγήσει και στη δημιουργία μιας κοινωνίας πραγματικά δημοκρατικής και σοσιαλιστικής μένει να αποδειχτεί στο μέλλον.

Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

1. Έναρξη οικονομικού μετασχηματισμού

Η βαθιά και παρατεταμένη συστημική κρίση στις χώρες του "υπαρκτού σοσιαλισμού" ξεκίνησε από το χώρο της οικονομίας και εξαπλώθηκε σε κάθε τομέα της πολιτικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Η τελική αποτυχία των ολοένα και τολμηρότερων οικονομικών μεταρρυθμίσεων που επιχειρήθηκαν σε ορισμένες από τις χώρες αυτές (π.χ. Πολωνία, Ουγγαρία, ΕΣΣΔ) αποτέλεσε το σημείο καμπής που έστρεψε τις τοπικές κοινωνίες στην αναζήτηση συνολικότερων λύσεων στη σφαίρα του οικονομικού μετασχηματισμού, με βάση την αποκεντρωμένη οικονομία της αγοράς¹⁴⁵. Η εφαρμογή της συγκεκριμένης στρατηγικής επιλογής, που συνοδεύεται από την υιοθέτηση κάποιας μορφής πολυκομματικού πολιτικού συστήματος και ενός νέου προσανατολισμού στις διεθνείς σχέσεις κάθε χώρας, είναι μια διαδικασία που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη.

Η διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού (economic transformation), ή της οικονομικής μετάβασης (economic transition), από τον κεντρικό σχεδιασμό στη ρύθμιση της αποκεντρωμένης αγοράς αποτελεί διεθνές φαινόμενο χωρίς ιστορικό προηγούμενο. Για την επιτυχή προσέγγιση και κατανόησή του απαιτείται να έχουμε πάντοτε υπ' όψη μας τρεις (3) ομάδες παραμέτρων:

1. Τον ιδιαίτερα μεγάλο αριθμό διαφορετικών παραγόντων που επηρεάζουν την όλη διαδικασία¹⁴⁶, όπως είναι οι οικονομικοί, οι ιδεολογικοί¹⁴⁷, οι εθνολογικοί, οι

¹⁴⁵ Για πληρέστερη οριοθέτηση μεταξύ οικονομικής μεταρρύθμισης και οικονομικού μετασχηματισμού, βλ. Bryson, P.J. (1991) : "The Economics of German Reunification: A Review of the Literature", *Journal of Comparative Economics*, March 1992, 16 (1), σελ. 119.

¹⁴⁶ Βλ. Van Winden, F. & De Wit, G. (1991) : "Nomenklatura, State Monopoly, and Private Enterprise", *Public Choice*, November 1993, 77 (3), σελ. 573.

ιστορικοί και οι κοινωνικοί/ψυχολογικοί. Πολλοί από τους παράγοντες αυτούς είναι αλληλοσυγκρουόμενοι, τουλάχιστον συγκυριακά, γεγονός που παραπέμπει σε μια διαδικασία αργή, επίπονη και επώδυνη, η οποία προσλαμβάνει έναν χαρακτήρα πολιτικό μάλλον παρά τεχνοκρατικά οικονομολογικό¹⁴⁸.

2. Την απουσία αδιαμφισβήτητου θεωρητικού πλαισίου. Αυτό αφορά κυρίως στην ίδια τη διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού από το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και επισημαίνεται από πάρα πολλούς ερευνητές¹⁴⁹, αλλά αφορά επίσης στις θεωρητικές αντιθέσεις σχετικά με τη μεθοδολογία διαμόρφωσης των θεσμών που είναι απαραίτητοι για την επιτυχημένη λειτουργία μιας καπιταλιστικής οικονομίας¹⁵⁰ (όπως φαίνεται και από την πλουσιότατη βιβλιογραφία με θέμα την οικονομική ανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου).
3. Τις εθνικές ιδιαιτερότητες, ως προς τη χρονική διάρκεια της οικονομικής κρίσης που προηγήθηκε της έναρξης της διαδικασίας οικονομικού μετασχηματισμού, την αποφασιστικότητα της στροφής προς την οικονομία της αγοράς και την ένταση

¹⁴⁷ Για την ιδιαίτερη επίδραση της ιδεολογίας στην διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού, βλ. Radaev, V. (1995) : "Russia's Economic System Through the Prism of Ideological Systems", *Voprosy ekonomiki*, 1995, no. 2, σελ. 30-39 [αγγλ. μετ., *Problems of Economic Transition*, November 1995, 38 (7), σελ. 50-63] και Gowan, P. (1995) : "Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe", *New Left Review*, 213/1995, σελ. 53.

¹⁴⁸ Βλ. σχετικά, Wyplosz, C. (1993) : "After the Honeymoon: On the Economics and Politics of Economic Transformation", *European Economic Review*, April 1993, 37 (2-3), σελ. 379-380.

¹⁴⁹ Βλ. ενδεικτικά, Williams, M. & Reuten, G. (1993) : "After the Rectifying Revolution: the contradictions of the mixed economy?", *Capital & Class*, No. 49, Spring 1993, σελ. 81/ Ellman, M. (1994) : "Transformation, Depression, and Economics: Some Lessons", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), σελ. 19/ Szanyi, M. (1994) : "A Transitional Assessment", Institute for World Economics - Hungarian Academy of Sciences, *Working Papers* No. 42 (November 1994), σελ. 4.

¹⁵⁰ Βλ. Murrell, P. (1991a) : "Symposium on Economic Transition in Soviet Union and Eastern Europe", *Journal of Economic Perspectives*, Fall 1991, 5 (4), σελ. 5.

της κοινωνικο-οικονομικής κρίσης που την συνόδευσε¹⁵¹. Η ομάδα των εθνικών παραμέτρων φαίνεται ότι, εν μέρει τουλάχιστον, διαμορφώνεται με βάση τις ακόλουθες συσχετίσεις : α) όσο περισσότερες ή ουσιαστικότερες προσπάθειες μεταρρύθμισης του κυρίαρχου οικονομικού μοντέλου είχαν επιχειρηθεί σε μία χώρα, τόσο πιο επίπονη και αργή υπήρξε η οικονομική της κατάρρευση (πρβλ. Ουγγαρία-Ρουμανία)· β) όσο λιγότερο ανεπτυγμένη και με πιο ακέραιο το μηχανισμό του κεντρικού σχεδιασμού της άρχισε μια οικονομία τη διαδικασία του μετασχηματισμού, τόσο διστακτικότερες υπήρξαν οι μεταρρυθμίσεις, αλλά και τόσο μικρότερη αρχικά η κοινωνική αναταραχή (πρβλ. Πολωνία - Βουλγαρία)· γ) όσο πιο ανεπτυγμένη ήταν μια οικονομία κεντρικού σχεδιασμού, τόσο αποφασιστικότερα και ριζοσπαστικότερα στράφηκε προς την υιοθέτηση του μηχανισμού της αγοράς (πρβλ. Τσεχοσλοβακία/Τσεχία - Δημοκρατίες Κεντρικής Ασίας)· και δ) όσο πιο αποφασιστικά άρχισε η διαδικασία μετασχηματισμού μιας οικονομίας, τόσο πιο πιστά ακολουθήθηκαν οι επιταγές του ιδεολογικά κυρίαρχου στη Δύση οικονομικού φιλελευθερισμού (πρβλ. Βαλτικές χώρες- Ουκρανία).

Εύκολα θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, ότι ο συνδυασμός των παραπάνω παραμέτρων, η σοβαρότητα και το εύρος του όλου εγχειρήματος και η σημασία της επιτυχούς έκβασής του για την ευημερία εκατοντάδων εκατομμυρίων ανθρώπων θα οδηγούσαν στη διαμόρφωση ενός μεγάλου αριθμού εναλλακτικών προτάσεων για τη μεθόδευση και τους τελικούς στόχους του οικονομικού μετασχηματισμού και σε έντονο προβληματισμό για τα αναγκαία μέτρα οικονομικής πολιτικής και τα πιθανά βραχυπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα αποτελέσματά τους. Το διεθνές περιβάλλον, όμως, δεν ευνόησε ούτε τον θεωρητικό προβληματισμό, ούτε την περίσκεψη ως προς τα μέτρα οικονομικής πολιτικής, ούτε την επίδειξη κοινωνικής ευαισθησίας.

¹⁵¹ Βλ. ενδεικτικά, Rodlauer, M. (1994) : "The Experience with IMF-Supported Reform Programs in Central and Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, February 1995, 20 (1), σελ. 96-97.

1.1 Το διεθνές περιβάλλον

Η έναρξη της διαδικασίας του οικονομικού μετασχηματισμού τοποθετείται χρονικά στα τέλη της δεκαετίας του 1980 με αρχές της δεκαετίας του 1990. Την εποχή εκείνη, οι ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες βρίσκονταν στο υψηλότερο σημείο ενός επιχειρηματικού κύκλου, η διάρκεια και ο δυναμισμός του οποίου είχαν αποδοθεί αφ' ενός στην (περισσότερο ρητορική παρά ουσιαστική) απομάκρυνση από την κεϋνσιανή μακροοικονομική ρύθμιση που είχαν ακολουθήσει μεταπολεμικά, με την υιοθέτηση μέτρων απορρύθμισης των οικονομιών τους, και αφ' ετέρου στην μαζική ενσωμάτωση της νέας ηλεκτρονικής τεχνολογίας στην παραγωγική διαδικασία. Κυρίαρχα οικονομικά ζητήματα της εποχής ήταν (και σε μεγάλο βαθμό εξακολουθούν να είναι) οι "νεοφιλελεύθερες" μακροοικονομικές πολιτικές (περιορισμός του ρόλου του κράτους, χαλάρωση των μέτρων ελέγχου της οικονομίας κ.λπ.), οι τάσεις ενοποίησης ορισμένων οικονομικών λειτουργιών σε παγκόσμιο επίπεδο (η περίφημη *παγκοσμιοποίηση*), η τεχνολογική αναδιάρθρωση σε επίπεδο επιχείρησης, οι νέες μέθοδοι οργάνωσης της παραγωγής (*just-in-time* κ.ά.) και τα εναλλακτικά υποδείγματα κλαδικής συγκρότησης (*ευέλικτη εξειδίκευση*).

Οι συγκεκριμένες τάσεις και προβληματισμοί ενσωματώθηκαν στις πολιτικές των διεθνών οικονομικών οργανισμών (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα κ.ά.) και σε συνδυασμό με την τρέχουσα οικονομική αρθρογραφία διαμόρφωσαν ένα ιδεατό οικονομικό πρότυπο, σύμφωνα με το οποίο ο ρόλος του κράτους είναι στοιχειώδης (ισοσκελισμένος προϋπολογισμός, απουσία κοινωνικών εγγυήσεων, διασφάλιση λειτουργίας ανταγωνισμού και νομισματικής ισορροπίας, πλήρης αποχή από παραγωγικές δραστηριότητες), κανένας προστατευτισμός δεν υπάρχει, ενώ οι αγορές εργασίας, προϊόντων και υπηρεσιών είναι πλήρως ελαστικές (οι τιμές εκκαθάρισής τους κινούνται με την ίδια ευκολία προς τα πάνω και προς τα

κάτω). Παρά τις πρόσκαιρες προσπάθειες κάποιων αγγλοσαξωνικών χωρών (κυρίως της Μεγάλης Βρετανίας) να προσεγγίσουν το νεοφιλελεύθερο πρότυπο, στα τέλη της δεκαετίας του 1980 καμιά ευημερούσα οικονομία στον κόσμο δεν το είχε υιοθετήσει συνολικά. Η δυνατότητα πλήρους εφαρμογής του φαινόταν σαφώς περιορισμένη.

Παρ' όλα αυτά, τόσο οι διεθνείς οικονομικοί οργανισμοί όσο και οι Δυτικές κυβερνήσεις και υπηρεσίες αυτό το πρότυπο θεώρησαν ότι έπρεπε να υιοθετήσουν οι "αναδυόμενες οικονομίες της αγοράς" (emerging market economies) στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη και, λόγω του αναβαθμισμένου ρόλου τους¹⁵², είχαν την ευχέρεια να το επιβάλουν. Καμία άλλη εναλλακτική δομή οικονομίας της αγοράς δεν ελήφθη ουσιαστικά υπ' όψη, ακόμη κι αν υπήρχαν επαρκείς ιστορικές ή διαρθρωτικές αιτίες για κάτι τέτοιο. Οι πλούσιες εμπειρίες από την εξαιρετικά επιτυχή οικονομική και κοινωνική ανασυγκρότηση της μεταπολεμικής Δυτικής Γερμανίας¹⁵³ αγνοήθηκαν, τα πλεονεκτήματα του τρόπου λειτουργίας των σκανδιναβικών οικονομιών¹⁵⁴ θεωρήθηκαν ίσως ξεπερασμένα, ενώ εντύπωση προκαλεί ότι το άκρως ανταγωνιστικό ιαπωνικό βιομηχανικό σύστημα, που την ίδια χρονική περίοδο κυριαρχούσε, δεν αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση¹⁵⁵. Θα πρέπει επίσης να

¹⁵² Σύμφωνα με τον P. Gowan [1995, σ. 12], η τεράστια διαπραγματευτική ισχύς των Δυτικών κυβερνήσεων οφείλεται στη διακριτική τους ευχέρεια να ανοίγουν ή όχι τις αγορές τους στα ανατολικοευρωπαϊκά προϊόντα, να αποφασίζουν για τους όρους αποπληρωμής του εξωτερικού χρέους των πρώην σοσιαλιστικών χωρών, για την παροχή δωρεάν βοήθειας και δανείων, για την μεταφορά τεχνολογίας, για την είσοδο σε διεθνείς οργανισμούς, για την απορρόφηση οικονομικών μεταναστών κ.ά.

¹⁵³ Βλ. Glasman, M. (1994) : "The Great Deformation: Polanyi, Poland and the Terrors of Planned Spontaneity", *New Left Review*, 205/1994, σελ. 59-60.

¹⁵⁴ Για τη σημασία τους σε σχέση με τις μετασχηματιζόμενες οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού, βλ. Angresano, J. (1994) : "An Alternative Scenario for Central and East European Transformation", *Journal of Economic Studies*, 1994, 21 (3), σελ. 22-36.

¹⁵⁵ Βλ. Green, E.J. (1993) : "Privatization, the Entrepreneurial Sector, and Growth in Post-Comecon Economies", *Journal of Comparative Economics*, June 1993, 17 (2), σελ. 410-412.

υπογραμμιστεί ότι στο χώρο της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, ίσως όχι τυχαία, αναπτύχθηκε αξιόλογος προβληματισμός τόσο αναφορικά με την κατά περίπτωση αξιοποίηση των ιδιομορφιών του παλαιότερου συστήματος όσο και σε σχέση με τη διαμόρφωση ενός ιδιαίτερου μεταβιομηχανικού υποδείγματος ως βάσης για τον οικονομικό μετασχηματισμό¹⁵⁶.

1.2 Διαμόρφωση της Δυτικής πολιτικής

Οι θεμελιώδεις πολιτικές αλλαγές στην κεντρική και ανατολική Ευρώπη έθεσαν τις μεγάλες Δυτικές χώρες μπροστά στο δίλημμα της ακολουθητέας πολιτικής. Οι δύο προσεγγίσεις που αρχικά διατυπώθηκαν ήταν αποτέλεσμα γεωπολιτικών προβληματισμών μάλλον, παρά οικονομικής ιδεολογίας. Οι προσεγγίσεις αυτές ήταν¹⁵⁷:

1. η γαλλική, που επεδίωκε να εξυπηρετήσει, αλλά και να ενισχύσει, το στόχο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Σύμφωνα με αυτήν: α) οι άλλοτε χώρες-μέλη της ΚΟΜΕΚΟΝ και της ΕΣΣΔ θα έπρεπε να ενθαρρυνθούν ώστε να διατηρήσουν τους στενούς οικονομικούς δεσμούς τους β) η δυναμική των νέων κοινωνικο-οικονομικών δυνάμεων που εμφανίστηκαν θα έπρεπε να μείνει ανεπηρέαστη από τις όποιες Δυτικές προτιμήσεις σχετικά με το μελλοντικό σύστημα οικονομίας της αγοράς που θα διαμορφωνόταν σε κάθε χώρα γ) σημείο αιχμής της Δυτικής

¹⁵⁶ Βλ. ενδεικτικά, Abalkin, L. (1993) : "Economic Theory on the Path to a New Paradigm", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 1, pp. 4-14 [αγγλ. μετ., *Problems of Economic Transition*, September 1994, 37 (5), pp. 3-18]/ Buzgalin, A. (1993) : "Economic Theory in Russia", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 1, pp. 42-52 [αγγλ. μετ., *Problems of Economic Transition*, September 1994, 37 (5), pp. 19-34] / Ivanchenko, V. (1993) : "Toward a New Paradigm of State Regulation and Planology", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 11, pp. 72-79 [αγγλ. μετ., *Problems of Economic transition*, October 1994, 37 (6), pp. 82-95]/ Popov, G. (1994) : "The Third Model", *Voprosy ekonomiki*, 1994, no. 2, pp. 44-53 [αγγλ. μετ., *Problems of Economic Transition*, December 1994, 37 (8), pp. 81-96].

¹⁵⁷ Βλ. Gowan, P. (1995) : ό.π., σελ. 6-8.

πολιτικής όφειλε να είναι η οικονομική αναζωογόνηση ολόκληρης της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης, μέσω της δημιουργίας των κατάλληλων θεσμών (π.χ. ίδρυση περιφερειακής αναπτυξιακής τράπεζας κ.ά.) και δ) βραχυπρόθεσμη ή μεσοπρόθεσμη προοπτική των πρώην κομμουνιστικών χωρών δεν θα έπρεπε να είναι η είσοδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση (τότε ΕΟΚ), αλλά η συμμετοχή σε μια πανευρωπαϊκή συνομοσπονδία από τον Ατλαντικό μέχρι πέρα από τα Ουράλια.

2. η αμερικανική, που επεδίωκε να διατηρήσει ισχυρή την παρουσία των ΗΠΑ στην ευρωπαϊκή ήπειρο και μετά τις επερχόμενες γεωπολιτικές ανακατατάξεις. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή: α) ο οικονομικός χώρος της ΚΟΜΕΚΟΝ θα έπρεπε να κατακερματιστεί και, κυρίως, να διαρρηχθεί η οικονομική εξάρτηση των χωρών της κεντρο-ανατολικής Ευρώπης από την τότε ΕΣΣΔ· β) η πλήρης προσαρμογή κάθε χώρας σε ένα συγκεκριμένο μοντέλο θεσμικής καπιταλιστικής οργάνωσης θα έπρεπε να αποτελέσει προϋπόθεση για την εξομάλυνση των σχέσεων της με τον Δυτικό κόσμο· γ) η δυνατότητα πραγματικών διμερών σχέσεων σε επίπεδο κρατών θα έπρεπε να αποκλειστεί και κάθε Δυτική χώρα όφειλε να εκπροσωπεί ένα άτυπο Δυτικό κέντρο αποφάσεων, που επίσης θα συντόνιζε και θα είχε υπό τον έλεγχό του τις σχέσεις ανάμεσα στις πρώην κομμουνιστικές χώρες· δ) ο οικονομικός μετασχηματισμός θα έπρεπε να ξεκινήσει πρώτα από τις χώρες με τις πιο φιλοδυτικές κυβερνήσεις και να ελέγχεται άμεσα από τη Δύση μέσω των διεθνών οικονομικών οργανισμών· ε) θα έπρεπε να διαμορφωθεί ένα πλέγμα κινήτρων και αντικινήτρων έναντι των συνεργάσιμων και μη συνεργάσιμων κυβερνήσεων, αντίστοιχα· στ) η αναζωογόνηση της οικονομικής δραστηριότητας στις φιλικές χώρες θα έπρεπε να στηριχτεί στην ανάπτυξη του εξαγωγικού εμπορίου τους προς τη Δυτική Ευρώπη· και ζ) στις φιλικές χώρες θα έπρεπε να προσφέρονται πλήρης πρόσβαση στις δυτικοευρωπαϊκές αγορές (ακόμα κι αν κάτι τέτοιο θα απαιτούσε ριζική αναμόρφωση αρκετών κοινοτικών

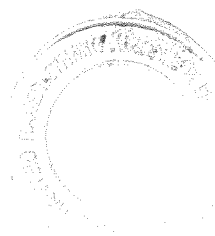
πολιτικών), σημαντική οικονομική βοήθεια και η προοπτική της γρήγορης εισόδου σε μια σημαντικά διευρυμένη (αλλά και αποδυναμωμένη) ΕΟΚ.

Καίρια σημασία και στις δύο προσεγγίσεις είχε ο ρόλος που επεφύλασαν για τη Γερμανία: της οικονομικής ατμομηχανής της ενοποιούμενης Ευρώπης και του πλέον ωφελημένου κράτους από τον κατακερματισμό του ανατολικού συνασπισμού (γερμανική ενοποίηση, ταχύτατη δημιουργία σφαίρας αποκλειστικής επιρροής στα ανατολικά σύνορα), αντίστοιχα. Οι γερμανικές επιλογές (άμεση ενοποίηση των δύο Γερμανιών με κάθε τίμημα, αλλά και εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης) ήταν που ουσιαστικά οδήγησαν στον αδέξιο συγκερασμό των δύο προσεγγίσεων και στη σημερινή ασάφεια και αντιφατικότητα της Δυτικής πολιτικής έναντι των χωρών αυτών. Ορισμένες σταθερές της πολιτικής αυτής, που σπάνια εμφανίζεται ως ενιαία, είναι¹⁵⁸: α) η εγκατάλειψη της ιδέας μιας πανευρωπαϊκής συνομοσπονδίας και η υποκατάστασή της από την προς ανατολάς διεύρυνση του ΝΑΤΟ, δηλ. της αμερικανικής επικυριαρχίας· β) η ενθάρρυνση και πολιτική στήριξη όσων τοπικών κυβερνήσεων υιοθέτησαν το νεοφιλελεύθερο πρότυπο· γ) η προνομιακή πρόσβαση των ευρωπαϊκών εταιρειών στις μετασχηματιζόμενες οικονομίες· δ) ο έμμεσος έλεγχος της όλης διαδικασίας του μετασχηματισμού από τις εμπορικές πολιτικές και τον επιχειρηματικό κύκλο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ)· ε) η σταδιακή υπογραφή συμφωνιών σύνδεσης με την ΕΕ από όλα τα κράτη· και στ) η άτυπη λειτουργία ενός προθαλάμου για την κατά ομάδες είσοδο στην ΕΕ, μεσοπρόθεσμα, για όσες χώρες υιοθέτησαν με περισσότερη επιτυχία τις νεοφιλελεύθερες συνταγές.

2. Θεωρητικές προτάσεις για τον οικονομικό μετασχηματισμό

Η δημιουργία μιας Δυτικού τύπου καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς αποτελεί τον σαφή και απερίφραστο στόχο του οικονομικού μετασχηματισμού που συντελείται

¹⁵⁸ Βλ. Gowan, P. (1995) : ό.π., σελ. 58-60.

στις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης¹⁵⁹. Οι προσπάθειες διαμόρφωσης ορισμένων μεταβιομηχανικών παραγωγικών υποδειγμάτων από κάποιους Ρώσους οικονομολόγους, οι οποίες προαναφέρθηκαν, παραμένουν χωρίς πρακτική σημασία, ενώ η αδιερεύνητη προοπτική μιας σοσιαλιστικής οικονομίας της αγοράς¹⁶⁰ δεν φαίνεται να συγκινεί κανέναν. Με δεδομένη την επιθυμητή κατάληξη του οικονομικού μετασχηματισμού, τόσο από τις τοπικές κοινωνίες όσο και από τον Δυτικό κόσμο, άρχισαν να διατυπώνονται ποικίλες προτάσεις για τη δέσμη των μεταρρυθμιστικών μέτρων που θα έπρεπε να τεθούν σε ισχύ. Οι προτάσεις αυτές¹⁶¹, σε γενικές γραμμές, αποκρυσταλλώνονται γύρω από δύο αντιλήψεις: της κατά το δυνατόν άμεσης μετάβασης σε ένα περιβάλλον ελεύθερης λειτουργίας των αγορών και της σταδιακής μετάβασης σε ένα τέτοιο περιβάλλον.

2.1 Η άμεση μετάβαση

Η άμεση μετάβαση (big-bang) σε ένα περιβάλλον ελεύθερης λειτουργίας των αγορών υπήρξε η αντίληψη που εξέφραζε πληρέστερα την κυρίαρχη στη Δύση νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Διατυπώθηκε από πολύ νωρίς¹⁶², ενισχύθηκε με πλούσια αρθρογραφία και υιοθετήθηκε χωρίς χρονοτριβή από τους μεγάλους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς. Για όλους αυτούς τους λόγους, αλλά και επειδή εναρμονιζόταν τόσο με τους στόχους της αμερικανικής πολιτικής όσο και με τις επιδιώξεις των ευρωπαϊκών και άλλων εταιρειών στην περιοχή, αναδείχτηκε σε κυρίαρχη.

¹⁵⁹ Βλ. Williams, M. & Reuten, G. (1993) : ό.π., σελ. 77 & 105 και Szanyi, M. (1994) : ό.π., σελ. 5.

¹⁶⁰ Για την επικαιρικότητα μιας τέτοιας πρότασης στη σύγχρονη εποχή, βλ. Rothschild, K.W. (1992) : "The End of History?", *Kyklos*, 1992, 45 (4), σελ. 556-559.

¹⁶¹ Για μια ιδιαίτερα εμπειριστικώς καταγεγραφή και ομαδοποίησή τους, βλ. Kiss, K. [1993].

¹⁶² Με ένα άρθρο του J. Sachs στο περιοδικό *Economist*, στις 13 Ιανουαρίου 1990.

Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, οι οικονομίες (και οι κοινωνίες) του υπαρκτού σοσιαλισμού υπέφεραν από την ασφυκτική παρουσία και την παντοδυναμία του κράτους: μοναδική θεραπεία που θα μπορούσε να υπάρξει τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό πεδίο είναι η άμεσα εξυγιαντική ελεύθερη λειτουργία των αγορών (προϊόντων, υπηρεσιών και παραγωγικών συντελεστών) και ο οριστικός τερματισμός της ευρύτατης κρατικής παρέμβασης. Έτσι, τα προτεινόμενα μέτρα πολιτικής αποτελούσαν ένα είδος γρήγορης και ριζικής θεραπείας, που ονομάστηκε *θεραπεία-σοκ* (shock therapy). Στα συγκεκριμένα μέτρα συγκαταλέγονταν¹⁶³:

1. η μακροοικονομική σταθεροποίηση (επιδίωξη ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, αυστηρός έλεγχος πιστώσεων, χαμηλός πληθωρισμός, εξισορρόπηση ισοζυγίου εξωτερικών συναλλαγών)
2. η πλήρης απελευθέρωση του εσωτερικού και του εξωτερικού εμπορίου (ελαχιστοποίηση ποσοστώσεων και αδειών, κατάργηση ή επιβολή ιδιαίτερα χαμηλών δασμών)
3. η απελευθέρωση των τιμών στα περισσότερα αγαθά και υπηρεσίες, ώστε να διαμορφώνονται μόνον από την προσφορά και τη ζήτηση
4. η διεθνής μετατρεψιμότητα του νομίσματος, ώστε να εναρμονιστούν οι εγχώριες και οι διεθνείς σχετικές τιμές
5. η ιδιωτικοποίηση των κρατικών επιχειρήσεων, με τη μετατροπή των μεγαλύτερων από αυτές σε Ανώνυμες Εταιρείες
6. η δημιουργία του κατάλληλου θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των αγορών, έτσι ώστε η ατομική ιδιοκτησία να αναδειχτεί στον κύριο μοχλό της οικονομικής

¹⁶³ Βλ. Fischer, S. & Frenkel, J. (1992) : "Macroeconomic Issues of Soviet Reform", *The American Economic Review*, May 1992, 82 (2), σελ. 37/ Gowan, P. (1995) : ό.π., σελ. 9/ Murrell, P. (1995) : "The Transition According to Cambridge, Mass.", *Journal of Economic Literature*, March 1995, Vol. XXXIII, σελ. 164/ Rodlauer, M. (1994) : ό.π., σελ. 96-99.

ανάπτυξης (καθορισμός και εγγύηση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και συμβολαίων, νομοθετικό πλαίσιο επίλυσης διαφορών κ.ά.)

7. η δημιουργία Δυτικού τύπου υπηρεσιών κοινωνικής πρόνοιας

8. η προσέλκυση ξένων επενδύσεων και

9. η προσχώρηση στους μεγάλους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς (Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Παγκόσμια Τράπεζα κ.λπ.).

Τα παραπάνω μέτρα οικονομικής πολιτικής συγκρότησαν, με τη συνδρομή και των διεθνών οικονομικών οργανισμών¹⁶⁴, το τυπικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα (standard reform package) που αργά ή γρήγορα και με μεγαλύτερη ή μικρότερη προθυμία υιοθέτησαν οι περισσότερες από τις χώρες της περιοχής. Τα μέτρα αυτά, πάντως, δεν είχαν όλα την ίδια βαρύτητα και ιεράρχηση, αλλά εντάσσονταν στην θεωρητική προσέγγιση που ακολουθεί¹⁶⁵:

- Το τυπικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα εφαρμόζεται χωρίς τοπικές παραλλαγές και από την κορυφή προς τα κάτω (top-down), έτσι ώστε οι κατά περίπτωση αναγκαίες θεσμικές ρυθμίσεις να πραγματοποιούνται απρόσκοπτα και οι συχνά απρόβλεπτες αντιδράσεις της παλιάς ελίτ που είναι εθισμένη στον προσπορισμό

¹⁶⁴ Για μια λεπτομερή περιγραφή της επίσημης πολιτικής, αλλά και του ουσιαστικού ρόλου τους, βλ. Adam, J. (1994) : "The Transition to a Market Economy in Poland", *Cambridge Journal of Economics*, December 1994, 18 (6), σελ. 607/ Belova, L. (1994) : "Economic War: Myth or Reality?", *Voprosy ekonomiki*, 1994, no. 5, pp. 38-42 [αγγλ. μετ., *Problems of Economic Transition*, March 1995, 37 (11), σελ. 88]/ Brada, J.C. & Schoenfeld, R. & Slay, B. [1994]/ Ellman, M. (1994) : ό.π., σελ. 2-3/ Glasman, M. (1994) : ό.π., σελ. 82/ Wallich, C. [1994]/ Winiecki, J. (1994) : "The Applicability of Standard Reform Packages to Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, June 1995, 20 (3), σελ. 347-348/ Zecchini, S. [1994].

¹⁶⁵ Βλ. Aslund, A. (1994) : "Lessons of the First Four Years of Systemic Change in Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), σελ. 37/ Murrell, P. (1995): ό.π., σελ. 173/ Rodlauer, M. (1994) : ό.π., σελ. 98-99/ Yavlinski, G. & Braguinski, S. (1994) : "The Inefficiency of *Laissez-Faire* in Russia: Hysteresis Effects and the Need for a Policy-Led Transformation", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), σελ. 89.

θεσμικής προέλευσης προσόδων να εξουδετερώνονται έγκαιρα. Τα πρώτα μέτρα που πρέπει να ληφθούν αφορούν στην άμεση απελευθέρωση της οικονομίας [2, 3 & 4], έτσι ώστε το χρήμα και οι τιμές να αποκτήσουν ενεργό ρόλο, μεταδίδοντας απαραμόρφωτα σήματα σε καταναλωτές και παραγωγούς· η απελευθέρωση των τιμών οδηγεί στην ταχύτατη εξάλειψη του υπερβάλλουσας ρευστότητας, ενώ οι ελεύθερες διεθνείς εμπορικές ανταλλαγές εγκαινιάζουν την πραγματική αναδιάρθρωση της εθνικής οικονομίας με βάση τις σχετικές τιμές που επικρατούν σε παγκόσμιο επίπεδο και, ταυτόχρονα, περιορίζουν τα υπερκέρδη των εγχώριων κρατικών επιχειρήσεων που λειτουργούν μονοπωλιακά. Απαραίτητο συμπλήρωμα, όμως, των μέτρων απελευθέρωσης της οικονομίας είναι η αυστηρή μακροοικονομική σταθεροποίηση [1], ώστε οι ευεργετικές επιπτώσεις της απελευθέρωσης να προλάβουν να εκδηλωθούν, αλλά και για να προληφθούν ανεπιθύμητες παρενέργειες στο μέτωπο του πληθωρισμού. Στη συνέχεια, θα πρέπει να διασφαλιστούν οι προοπτικές της οικονομικής αναδιάρθρωσης και της μακροοικονομικής σταθεροποίησης· αυτό μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την μεγάλης κλίμακας ιδιωτικοποίηση των παλιών κρατικών επιχειρήσεων [5], την προσέλκυση ξένων επενδύσεων [8] και την προσχώρηση στους μεγάλους διεθνείς οικονομικούς οργανισμούς [9], που θα βελτιώσουν θεαματικά την πιστοληπτική ικανότητα της χώρας και τις δυνατότητες άντλησης κεφαλαίων από τις διεθνείς χρηματαγορές. Με την ολοκλήρωση όλων των παραπάνω, είναι πιθανό να εμφανιστούν περιπτώσεις *αποτυχίας της αγοράς*, κυρίως σε ζητήματα θεσμικού ή κοινωνικού χαρακτήρα, οπότε το κράτος θα πρέπει να συμπληρώσει τις αναγκαίες νομοθεσίες [6] και να μεριμνήσει, στο πλαίσιο πάντα ενός ισοσκελισμένου προϋπολογισμού, για την ενίσχυση των ασθενέστερων κοινωνικών στρωμάτων [7].

2.2 Η σταδιακή μετάβαση

Σε αντίθεση με την αντίληψη της άμεσης μετάβασης, που προηγήθηκε χρονικά, απέκτησε κάποια συνοχή και άρχισε γρήγορα να μεταφράζεται σε συγκεκριμένα μέτρα πολιτικής, η αντίληψη της σταδιακής μετάβασης (gradualism) στο καθεστώς της οικονομίας της αγοράς διαμορφώθηκε αργότερα, κυρίως ως αντίδραση στη φιλοσοφία και την οικονομική πολιτική του big-bang. Έτσι, ο ιδεολογικός λόγος που αναπτύχθηκε και τα μέτρα πολιτικής που προτάθηκαν δεν χαρακτηρίζονται από συνεκτικότητα, μια και υιοθετούν ποικίλες οπτικές γωνίες (σοσιαλιστική οικονομία της αγοράς, νεοκεϋνσιανισμός κ.ά.)¹⁶⁶. Στην ίδια αντίληψη θα μπορούσαμε επίσης να εντάξουμε όσους προτείνουν τον εμπλουτισμό της θεραπείας-σοκ με μέτρα ενεργού κρατικής πολιτικής, κυρίως στον τομέα της βιομηχανίας¹⁶⁷, ή τους οπαδούς του *δυσισμού*¹⁶⁸, δηλ. του διαφορετικού καθεστώτος λειτουργίας για τον ιδιωτικό και τον κρατικό τομέα της οικονομίας, αντίστοιχα. Η ένταξη και των απόψεων αυτών στη φιλοσοφία της σταδιακής μετάβασης φαίνεται σκόπιμη, μια και σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό απομακρύνονται από τη λογική της ανεπιφύλακτης αποδοχής του νεοφιλελεύθερου προτύπου που αποτελεί τον κοινό τόπο σε όλες τις απόψεις που συνηγορούν υπέρ της θεραπείας-σοκ.

Τα μέτρα πολιτικής που προτείνονται από όσους έχουμε εντάξει στην αντίληψη της σταδιακής μετάβασης αποδέχονται ή προϋποθέτουν τον ενεργό ρόλο του κράτους, αλλά ταυτόχρονα παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλομορφία, ακριβώς επειδή ξεκινούν από πολύ διαφορετικές θεωρητικές αφετηρίες. Για τον λόγο αυτό, η όποια ομαδοποίησή τους είναι δυνατό να γίνει μόνο με βάση πολύ γενικά κριτήρια, όπως είναι:

¹⁶⁶ Βλ. Kiss, K. (1993) : ό.π., σελ. 8-15.

¹⁶⁷ Βλ. Kiss, K. (1993) : ό.π., σελ. 15-19.

¹⁶⁸ Βλ. Kiss, K. (1993) : ό.π., σελ. 19-21.

1. ο χρονικός ορίζοντας της κρατικής παρέμβασης: α) προτείνεται ως μόνιμη, με περισσότερες ή λιγότερες μελλοντικές προσαρμογές, β) προβλέπεται μόνο για τη φάση του οικονομικού μετασχηματισμού.
2. το εύρος της κρατικής παρέμβασης: α) αφορά σε κάποιον συγκεκριμένο κλάδο ή τομέα της οικονομίας (π.χ. ενεργειακή βιομηχανία, μεταποίηση), β) αναφέρεται στις περισσότερες οικονομικές λειτουργίες (π.χ. βιομηχανία, χρηματοπιστωτικό σύστημα, ιδιοκτησιακό καθεστώς, θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας επιχειρήσεων κ.λπ.), αλλά και στις επιπτώσεις τους εκτός οικονομικού πεδίου (καταπολέμιση ανεργίας, στήριξη ασθενέστερων εισοδημάτων κ.λπ.).

Είναι προφανές ότι και μόνο τα παραπάνω πολύ γενικά κριτήρια αρκούν για να προσδιορίσουν μια δέσμη ποικιλόμορφων και, συχνά, αντιφατικών μέτρων. Έτσι, η αντίληψη της σταδιακής μετάβασης ποτέ δεν μεταφράστηκε σε συγκεκριμένη, θεωρητικά συνεκτική και ρεαλιστικά εφαρμόσιμη οικονομική πολιτική, αλλά χρησιμοποιήθηκε μάλλον για να δικαιολογήσει την διστακτικότητα ή την έλλειψη αποφασιστικότητας της πολιτικής ηγεσίας ορισμένων χωρών ως προς την υιοθέτηση του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Θα πρέπει, όμως, να σημειώσουμε, ότι σύμφωνα με τον Karoly Kiss [1993, σελ. 21] η μεγάλη πλειονότητα των παλιών σοβιετολόγων, που γνωρίζουν ίσως καλύτερα και σφαιρικότερα την κατάσταση στις χώρες της περιοχής, έχει υιοθετήσει την αντίληψη της σταδιακής μετάβασης, σε αντίθεση με όσους έστρεψαν το ενδιαφέρον τους προς αυτές μετά τις ιστορικές πολιτικές αλλαγές.

2.3 Κριτική αποτίμηση

Ο κριτικός λόγος που αναπτύχθηκε σε σχέση με τις δύο αντιλήψεις για τον οικονομικό μετασχηματισμό εμφανίζει, συνολικά θεωρούμενος, τις παρακάτω ιδιομορφίες: α) ανισομέρεια (η αρθρογραφία που συνδέεται με τη θετική ή αρνητική

αποτίμηση της άμεσης μετάβασης είναι πολύ πλουσιότερη από την αντίστοιχη για την σταδιακή μετάβαση), β) διαφοροποίηση στο πέρασμα του χρόνου (η αρθρογραφία για την άμεση μετάβαση ασχολείται αρχικά περισσότερο με τη θεωρητική βάση της, στη συνέχεια με όλο και πιο εξειδικευμένα μέτρα πολιτικής, και τέλος με τα πρώτα αδιαμφισβήτητα αποτελέσματα από την εφαρμογή της θεραπείας-σοκ, ενώ η αρθρογραφία για τη σταδιακή μετάβαση διαφοροποιείται ανάλογα, αλλά με λιγότερη σαφήνεια), και γ) αντιθετικότητα (οι θετικές κρίσεις για την άμεση μετάβαση αποτελούν συχνά αρνητικές κρίσεις για την σταδιακή και το αντίστροφο· όσο η αρθρογραφία για την άμεση μετάβαση αποκτά λιγότερο θεωρητικό χαρακτήρα, τόσο η θεωρητική θεμελίωση των διαφόρων προσεγγίσεων της σταδιακής μετάβασης γίνεται σφαιρικότερη και πιο πειστική). Είναι περιπτώ να υπογραμμίσουμε τόσο ότι οι παραπάνω ιδιομορφίες αποτελούν γενικεύσεις όσο και ότι συνυπάρχουν: π.χ. όσο περνάει ο καιρός τα άρθρα που αποτιμούν αρνητικά τη θεραπεία-σοκ πολλαπλασιάζονται, η θεωρητική αφετηρία τους γίνεται ευρύτερη και τα μέτρα εναλλακτικής οικονομικής πολιτικής που προτείνουν ρεαλιστικότερα και λεπτομερέστερα ταυτόχρονα, οι προσπάθειες χρήσης οικονομετρικών μοντέλων ελαχιστοποιούνται.

Παρακάτω επιχειρείται μια συνολική κριτική αποτίμηση των δύο θεωρητικών αντιλήψεων για τον οικονομικό μετασχηματισμό των χωρών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Πρέπει να σημειώσουμε ότι στις κριτικές παρατηρήσεις για την άμεση μετάβαση καταβλήθηκε προσπάθεια να περιληφθούν μόνον εκείνες που αναφέρονται στη θεωρητική της προσέγγιση (βλ. ενότητα 2.1) και όχι όσες αφορούν στα αποτελέσματα που είχε η εφαρμογή της θεραπείας-σοκ στις διάφορες χώρες¹⁶⁹. Υπέρ της άμεσης μετάβασης έχουν διατυπωθεί, λοιπόν, τα ακόλουθα:

1. Δεν υπάρχει, ουσιαστικά, κάποια ολοκληρωμένη εναλλακτική προσέγγιση¹⁷⁰.

¹⁶⁹ Αναπτύσσονται στην ενότητα 3.

¹⁷⁰ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 36.

2. Περιορίζει δραστικά τα περιθώρια αντιδράσεων της παλιάς ελίτ στον οικονομικό μετασχηματισμό, αλλά και το μέγεθος των πλουτοπαραγωγικών πηγών κάθε χώρας που τελικά αυτή θα οικειοποιηθεί¹⁷¹.
3. Στα πρώτα στάδια του μετασχηματισμού είναι πολύ πιθανό να συνυπάρχουν οι παλιές ελλείψεις με φαινομενικού χαρακτήρα ενδείξεις αποτυχίας της οικονομικής πολιτικής (άνοδος τιμών, ανεργία, πτώση παραγωγής)· είναι, λοιπόν, βέβαιο ότι οι κυβερνήσεις που εφαρμόζουν τη θεραπεία-σοκ θα δεχτούν πιέσεις και θα μπουν στον πειρασμό να την αμβλύνουν ή να την εγκαταλείψουν· η άμεση μετάβαση καθιστά την μεταρρυθμιστική διαδικασία μη αναστρέψιμη¹⁷².
4. Το πραγματικό πρόβλημα με τις οικονομίες του κεντρικού σχεδιασμού βρισκόταν στη λανθασμένη θεμελίωσή τους· κανένα μεταρρυθμιστικό μέτρο δεν θα αποβεί αποτελεσματικό, αν η οικονομία δεν τεθεί σε υγιείς βάσεις, κάτι που μπορεί να επιτευχθεί μόνο με την άμεση μετάβαση¹⁷³.
5. Η άμεση απελευθέρωση της οικονομίας θα οδηγήσει σε ταχύτατο και εξαιρετικά δραστικό περιορισμό της μαύρης αγοράς, με αποτέλεσμα την μαζική μετακίνηση των παραγωγικών συντελεστών που αυτή απασχολούσε στον παραγωγικό τομέα της οικονομίας¹⁷⁴.
6. Η άμεση μετάβαση ελαχιστοποιεί το αναγκαίο κοινωνικό κόστος του οικονομικού μετασχηματισμού, γιατί σταματά την αναδιανομή του κοινωνικού προϊόντος υπέρ των κρατικών επιχειρήσεων και καταργεί τις μεγάλες προσόδους που απολάμβανε η παλιά νομενκλατούρα¹⁷⁵.

¹⁷¹ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 37.

¹⁷² Βλ. Van Wijnbergen, S. (1992) : "Intertemporal Speculation, Shortages and the Political Economy of Price Reform", *The Economic Journal*, November 1992, 102 (415), σελ. 1395.

¹⁷³ Σύμφωνα με τον A. Aslund [1994, σ.37], "όταν το σπίτι καίγεται, δεν λέμε στους πυροσβέστες να ρίχνουν νερό με το σταγονόμετρο".

¹⁷⁴ Βλ. Dinopoulos, E. & Lane, T.D. (1992) : "Market Liberalization Policies in a Reforming Socialist Economy", *IMF Staff Papers*, September 1992, 39 (3), σελ. 489-490.

¹⁷⁵ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 36.

7. Η μικρότερη ή μεγαλύτερη άνοδος των τιμών που θα σημειωθεί αμέσως μετά την απελευθέρωσή τους, θα έχει ως αποτέλεσμα τόσο την άμεση απορρόφηση της υπερβάλλουσας ρευστότητας¹⁷⁶, όσο και την άμεση άνοδο της κοινωνικής ευημερίας, λόγω της συρρίκνωσης του αναγκαίου χρόνου αναμονής για την αγορά αγαθών (non-price rationing)¹⁷⁷.
8. Η αξιοσημείωτη άνοδος της ανεργίας, που αποτελεί το αναγκαίο τίμημα για την οικονομική ανασυγκρότηση, την τεχνολογική αναβάθμιση και τον εξορθολογισμό της λειτουργίας των επιχειρήσεων, επιταχύνει τον οικονομικό μετασχηματισμό, γιατί εξασθενίζει τη διαπραγματευτική ισχύ των εργαζομένων, δρα ως “μέσο πειθαρχίας” και περιορίζει την άνοδο των πραγματικών μισθών, συμβάλλοντας σημαντικά στη δημιουργία πραγματικά ελαστικών αγορών εργασίας¹⁷⁸.

Η κριτική που έχει ασκηθεί ενάντια στη συνολική αντίληψη ή σε ορισμένες πλευρές της άμεσης μετάβασης περιλαμβάνει τα ακόλουθα:

1. Η άμεση μετάβαση προσεγγίζει τον οικονομικό μετασχηματισμό μηχανιστικά και απλουστευμένα, θεωρώντας ως δεδομένη την καθολική ισχύ του νόμου του Say και την προοπτική του να ξεπηδήσουν από την “καταστροφή” των παλιών κρατικών επιχειρήσεων σουμπετεριανού τύπου επιχειρηματίες¹⁷⁹.
2. Χαρακτηρίζεται από δογματισμό: εξιδανικεύει τον ρόλο της αγοράς¹⁸⁰ και θεωρεί ότι μεταξύ των δύο οικονομικών συστημάτων υπάρχει μία και μόνη, γραμμικού τύπου, πορεία μετάβασης, δηλ. μόνο μία και μόνη οικονομική συνταγή¹⁸¹.

¹⁷⁶ Θεωρείται δεδομένη σε όλες τις προσεγγίσεις που συνδέονται με την άμεση μετάβαση.

¹⁷⁷ Βλ. Boycko, M. (1992) : ό.π., σελ. 919.

¹⁷⁸ Βλ. Kajzer, A. (1994) : “The Real-Wage/Employment Relationship and Unemployment in Transitional Economies: The Case Of Slovenia and Hungary”, Institute for World Economics - Hungarian Academy of Sciences, *Working Papers* No. 35 (July 1994), σελ. 4.

¹⁷⁹ Βλ. Angresano, J. (1994) : ό.π., σελ. 26, και Szanyi, M. (1994) : ό.π., σελ. 2.

¹⁸⁰ Βλ. Ellman, M. (1994) : ό.π., σελ. 15.

¹⁸¹ Βλ. Angresano, J. (1994) : ό.π., σελ. 26, και Murrell, P. (1995) : ό.π., σελ. 177.

3. Παραγνωρίζει τα ιστορικά δεδομένα, τόσο στο επίπεδο της συνολικής θεώρησης όσο και στο επίπεδο των προτεινόμενων μέτρων πολιτικής: οι κοινωνίες των χωρών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης αντιμετωπίζονται ως ένα είδος άγραφου χάρτη (*tabula rasa*), όπου μπορεί να σχεδιαστεί μια νέα, εξιδανικευμένη μορφή κοινωνίας¹⁸². παραβλέπεται ο ρόλος του κράτους στην μεταπολεμική ανασυγκρότηση ολόκληρης της Ευρώπης και στην αναπτυξιακή απογείωση χωρών όπως η Κίνα, η Ιαπωνία, η Γαλλία, η Αυστρία, η Γερμανία και η Ιταλία¹⁸³.
4. Η επιτυχής εφαρμογή της θεραπείας-σοκ προϋποθέτει την ύπαρξη ισχυρής κεντρικής εξουσίας, η οποία στη σημερινή πραγματικότητα των χωρών που μας ενδιαφέρουν δεν υπάρχει¹⁸⁴. ταυτόχρονα, η αναγκαιότητα ενός ισχυρού κράτους σημαίνει ότι η διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού ελέγχεται και κατευθύνεται κεντρικά το πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, όμως, είναι κατά τον Χάγιεκ αποτέλεσμα των διμερών συμφωνιών (συμβολαίων) που συνάπτονται εθελοντικά από τα κοινωνικά υποκείμενα, και τις οποίες το κράτος μπορεί μόνο να “επικυρώσει” νομοθετικά εκ των υστέρων και όχι να υπαγορεύσει εκ των προτέρων¹⁸⁵.
5. Η αντίληψη της άμεσης μετάβασης προβλέπει την γρήγορη αντίδραση των παραγωγών στα απαραμόρφωτα πλέον σήματα που μεταδίδουν οι τιμές: κάτι τέτοιο, όμως, δεν είναι δυνατό για δύο λόγους: α) όλα τα κοινωνικοοικονομικά συστήματα παρουσιάζουν ιδιαίτερα μεγάλη αδράνεια, άρα η προσαρμογή της προσφοράς προσλαμβάνει αναγκαστικά αργούς ρυθμούς¹⁸⁶, και β) η διάρθρωση

¹⁸² Βλ. Murrell, P. (1995) : ό.π., σελ. 168.

¹⁸³ Βλ. Angresano, J. (1994) : ό.π., σελ. 27-29, και Murrell, P. (1995) : ό.π., σελ. 173.

¹⁸⁴ Βλ. Popov, G, (1994) : ό.π., σελ. 84.

¹⁸⁵ Βλ. McKinnon, R.I. (1992) : “Spontaneous Order on the Road Back from Socialism: An Asian Perspective”, *The American Economic Review, Papers & Proceedings*, May 1992, σελ. 33.

¹⁸⁶ Βλ. Buzgalin, A. (1993) : ό.π., σελ. 21.

της προσφοράς και οι συναρτήσεις παραγωγής των διαφόρων κλάδων είναι αποτέλεσμα οικονομικής εξέλιξης δεκαετιών, άρα οι δυνατότητες προσαρμογής της προσφοράς σε πολύ μεγάλες και απότομες μεταβολές στον όγκο και τη διάρθρωση της ζήτησης είναι μικρές και περιορίζονται ακόμη περισσότερο όταν ταυτόχρονα απαιτείται τεχνολογική μεταβολή, η οικονομία είναι διαρθρωμένη μονοπωλιακά και τα αποτελέσματα μιας μαζικής έστω ιδιωτικοποίησης έχουν τουλάχιστον μεσοπρόθεσμο χρονικό ορίζοντα¹⁸⁷.

6. Οι ατέλειες στην πληροφόρηση, που παρατηρούνται ακόμη και στις πιο στέρεες καπιταλιστικές οικονομίες, θα αποκτήσουν τεράστιες διαστάσεις στη φάση του μετασχηματισμού, όταν οι φορείς που θα πρέπει είτε να αξιοποιήσουν είτε απλώς να διαχειριστούν τις πληροφορίες αυτές μόλις που θα έχουν αρχίσει να αντιλαμβάνονται τον οικονομικό ρόλο τους¹⁸⁸.
7. Η γρήγορη μακροοικονομική σταθεροποίηση (ένας από τους σημαντικότερους στόχους του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος) είναι αδύνατη, γιατί χωρίς αμφιβολία θα εμφανιστούν φαινόμενα υστέρησης θεσμικών και διαρθρωτικών χαρακτηριστικών του προηγούμενου συστήματος¹⁸⁹.
8. Η τεχνολογική βάση των οικονομιών κεντρικού σχεδιασμού είναι σε τέτοιο βαθμό ετερογενής και ιδιόμορφη (συνύπαρξη προβιομηχανικών, βιομηχανικών και μεταβιομηχανικών τεχνολογιών σε ένα ιδιαίτερα συνεκτικό σύστημα), ώστε δεν προβλέπεται ούτε στα νεοκλασικά υποδείγματα ούτε στις θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Βλ. Vintrova, R. (1992) : "The General Recession and the Structural Adaptation Crisis", *Política ekonomie*, 1992, no. 1, pp. 39-49 [αγγλ. μετ., *Eastern European Economics*, Spring 1993, 31 (3), σελ. 89].

¹⁸⁸ Murrell, P. (1991b) : "Can Neoclassical Economics Underpin the Reform of Centrally Planned Economies?", *Journal of Economic Perspectives*, Fall 1991, 5 (4), σελ. 62.

¹⁸⁹ Βλ. Yavlinski, G. & Braguinski, S. (1994) : ό.π., σελ. 90 & 98.

¹⁹⁰ Βλ. Buzgalin, A. (1993) : ό.π., σελ. 21.

9. Η χρεωκοπία των μη κερδοφόρων επιχειρήσεων και η υψηλή ανεργία στην μεταποίηση, που αποτελούν το αναπόφευκτο τίμημα της απελευθέρωσης των αγορών και από ορισμένους ερευνητές θεωρούνται ως πλεονέκτημα της άμεσης μετάβασης (βλ. παραπάνω), μπορεί να γίνονται ανεκτές στις αναπτυσσόμενες οικονομίες, όπου το ποσοστό της βιομηχανικής απασχόλησης κυμαίνεται γύρω στο 10% της συνολικής, αλλά θα δημιουργήσουν τεράστιους οικονομικούς και κοινωνικούς κραδασμούς στις μετασχηματιζόμενες οικονομίες, όπου το ποσοστό της βιομηχανικής απασχόλησης μπορεί να φθάνει και το 70%¹⁹¹.
10. Η ακλόνητη πεποίθηση ότι η προώθηση των εισαγωγών θα δημιουργήσει άμεσα συνθήκες ανταγωνισμού, με ταχύτατα ευεργετικά αποτελέσματα στις οικονομικές επιδόσεις, είναι τουλάχιστον λανθασμένη¹⁹².
11. Η άμεση και πλήρης απελευθέρωση των χρηματαγορών είναι πολύ πιθανό να διαμορφώσει συνθήκες που θα εξουδετερώνουν πλήρως την ακολουθούμενη νομισματική πολιτική, καθώς τα εργαλεία εφαρμογής της είναι σχετικά λίγα και αδοκίμαστα¹⁹³.
12. Το εξαιρετικά ασταθές περιβάλλον που δημιουργούν η άμεση απελευθέρωση όλων των αγορών και όλων των τιμών, σε συνδυασμό με την απαραίτητη για τη μακροοικονομική σταθεροποίηση αυστηρή δημοσιονομική και νομισματική πολιτική, ελαχιστοποιεί την επενδυτική δραστηριότητα, που όμως είναι απόλυτα αναγκαία για την τεχνολογική ανανέωση και την ιδιωτικοποίηση των επιχειρήσεων¹⁹⁴.

¹⁹¹ Βλ. Popov, G, (1994) : ό.π., σελ. 83.

¹⁹² Βλ. Angresano, J. (1994) : ό.π., σελ. 27, και Vintrova, R. (1992) : ό.π., σελ. 89.

¹⁹³ Βλ. Checchi, D. (1992) : "Creation of Financial Markets in (Previously) Centrally Planned Economies", *Journal of Banking and Finance*, September 1993, 17 (5), σελ. 846.

¹⁹⁴ Βλ. Kiss, K. (1993) : ό.π., σελ. 22.

Στις κριτικές παρατηρήσεις που συνηγορούν υπέρ της σταδιακής μετάβασης συγκαταλέγονται πολλές από εκείνες που αντιτίθενται στην άμεση μετάβαση, κυρίως οι [2], [3], [5], [7], [10], [11] και [12], αλλά και οι ακόλουθες:

1. Η διαμόρφωση και η εμπέδωση του θεσμικού πλαισίου λειτουργίας των αγορών είναι μια διαδικασία που απαιτεί χρόνο¹⁹⁵.
2. Οι παλιές κρατικές επιχειρήσεις και δομές διαθέτουν έναν όγκο πληροφοριών για την οικονομία και την κοινωνία, που τουλάχιστον εν μέρει εξακολουθεί να είναι χρήσιμος· επομένως, θα πρέπει να τους δοθεί ο αναγκαίος χρόνος προσαρμογής στις νέες συνθήκες¹⁹⁶.
3. Η σταδιακή και ελεγχόμενη απελευθέρωση των τιμών, των μισθών και της συναλλαγματικής ισοτιμίας του νομίσματος είναι απολύτως αναγκαία στις περιπτώσεις πληθωρισμού κόστους, που είναι αναπόφευκτο να εμφανιστεί με την εξομοίωση τουλάχιστον των ενεργειακών τιμών με τις διεθνείς¹⁹⁷.
4. Η απελευθέρωση των τιμών στους κλάδους και τις επιχειρήσεις με έντονα φθίνουσες αποδόσεις κλίμακας (στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες παρατηρούνται ακόμη και περιπτώσεις αρνητικών αποδόσεων κλίμακας) πρέπει να γίνεται σταδιακά¹⁹⁸.

Κατά της σταδιακής μετάβασης συνηγορούν αρκετές από τις κριτικές παρατηρήσεις υπέρ της άμεσης μετάβασης, κυρίως οι [2], [3], [4], [6] και [7], αλλά και οι ακόλουθες:

1. Ο χρόνος που παρεμβάλλεται τόσο ανάμεσα στα διάφορα μέτρα μιας οικονομικής πολιτικής σταδιακής μετάβασης, όσο και ανάμεσα στην αναγγελία και στη λήψη

¹⁹⁵ Βλ. Kiss, K. (1993) : ό.π., σελ. 1.

¹⁹⁶ Βλ. Kiss, K. (1993) : ό.π., σελ. 1-2 & 15.

¹⁹⁷ Βλ. Kiss, K. (1993) : ό.π., σελ. 11.

¹⁹⁸ Βλ. Feltenstein, A. (1994) : "The Uncertainty of Economic Success When Economic Regimes Are Uncertain: A Study of Transition Periods", *Journal of Comparative Economics*, October 1994, 19 (2), σελ. 219-220.

ενός συγκεκριμένου μέτρου, επιτρέπει την πρόβλεψη και την εξουδετέρωση των επιπτώσεών τους μέσω του μηχανισμού των ορθολογικών προσδοκιών¹⁹⁹.

2. Η συνύπαρξη κεντρικού σχεδιασμού και περιορισμένης λειτουργίας των αγορών μπορεί να οδηγήσει στην μερική ή πλήρη αλληλοεξουδετέρωσή τους ως ρυθμιστικών μηχανισμών, αλλά και σε φαινόμενα εκτεταμένης διαφθοράς, επειδή οι επιχειρήσεις θα έχουν κάθε λόγο να επιδιώκουν την ευνοϊκή προσαρμογή των πλάνων, ώστε να μεγιστοποιούν τα οφέλη που προσκομίζουν από τη λειτουργία της αγοράς²⁰⁰.

Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η στρατηγική της άμεσης μετάβασης έχει συνεκτικότητα και σαφήνεια, που σε μεγάλο βαθμό οφείλονται στην πεποίθηση για την απόλυτη ορθότητα του νεοκλασικού υποδείγματος, αλλά και σε μια σειρά από απλουστεύσεις (η συμπεριφορά των οικονομικών και κοινωνικών φορέων νοείται πάντοτε γραμμική, συνεχής και μονοσήμαντη) ταυτόχρονα, όμως, εμπεριέχει και μια θεμελιώδη αντίφαση: αφετηρία και φορέας ελέγχου της διαδικασίας απελευθέρωσης της οικονομίας από τον ασφυκτικό κρατικό παρεμβατισμό είναι η ίδια η κεντρική εξουσία²⁰¹. Από την άλλη πλευρά, η στρατηγική της σταδιακής μετάβασης όχι μόνο στερείται συνεκτικότητας και σαφήνειας, αλλά δεν είναι καν ενιαία: οι θεωρητικές αφετηρίες από τις οποίες εκκινεί συχνά δεν έχουν καμία συγγένεια. Παρ' όλα αυτά, η ίδια η ποικιλομορφία της θεωρητικής της βάσης φανερώνει έναν ευρύτερο και βαθύτερο προβληματισμό για την πραγματική λειτουργία της οικονομίας και τις επιδράσεις που δέχεται από μια δέσμη κοινωνικών, ιστορικών και θεσμικών παραμέτρων.

¹⁹⁹ Βλ. Checchi, D. (1992) : ό.π., σελ. 846.

²⁰⁰ Βλ. Zhou, H. (1992b) : "Planning, Plan-Influencing, and Market Fine-Tuning: Implications for Economies in Transition", *Journal of Comparative Economics*, September 1993, 17 (3), σελ. 578 & 563.

²⁰¹ Έτσι, οι Williams & Reuten [1993, σελ.80] εύστοχα αναφέρονται σε μετάβαση κεντρικού σχεδιασμού (centrally planned transition).

3. Κρίση/ύφεση μετασχηματισμού

Ανεξάρτητα από την πειστικότητα ή την αρτιότητα της οικονομικής πολιτικής που πρότεινε η αντίληψη της άμεσης μετάβασης, η επαρκής συνεκτικότητά της, η προώθησή της από Δυτικές κυβερνήσεις και οργανισμούς και, κυρίως, η απουσία αξιόπιστης εναλλακτικής πρότασης οδήγησαν ουσιαστικά τις νέες πολιτικές ηγεσίες μπροστά στο δίλημμα είτε να την υιοθετήσουν συνολικά είτε υπό το πρόσχημα μιας σταδιακής μετάβασης να επιλέξουν την απραξία (π.χ. Ουκρανία²⁰²). Η επιλογή της απραξίας, όμως, σήμαινε ότι εξακολουθούσαν να παραμένουν σε ένα καθεστώς που ισοδυναμούσε με την απουσία και κεντρικού σχεδιασμού και αγοράς, μια κατάσταση που ήταν αποτέλεσμα των τεράστιων πολιτικών αλλαγών²⁰³. Το κόστος της παρατεταμένης ακινησίας σε συνθήκες ανυπαρξίας οποιουδήποτε οικονομικού ρυθμιστικού μηχανισμού υπήρξε μεγάλο²⁰⁴, αλλά διαφορετικό από χώρα σε χώρα.

Από την άλλη πλευρά, οι χώρες που υιοθέτησαν και εφάρμοσαν πιστά το τυπικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα βρέθηκαν στον κυκεώνα μιας βαθιάς οικονομικής κρίσης/ύφεσης, η οποία διαφέρει ουσιαστικά από τη φάση της ύφεσης στις θεωρίες των οικονομικών κύκλων²⁰⁵ και για το λόγο αυτό ονομάστηκε κρίση/ύφεση μετασχηματισμού (αγγλ. transformational recession ή transitional recession ή transitional crisis). Κύριες εκδηλώσεις της είναι:

1. η μεγάλη πτώση του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος (ΑΕΠ),
2. ο πολύ υψηλός πληθωρισμός, και
3. η εκτεταμένη ανεργία.

²⁰² Βλ. Kaufmann [1994] και Borisov & Clarke [1994].

²⁰³ Βλ. Borensztein, E. & Demekas, D.G. & Ostry, J.D. (1993) : "An Empirical Analysis of the Output Declines in Three Eastern European Countries", *IMF Staff Papers*, March 1993, 40 (1), σελ. 2.

²⁰⁴ Βλ. Ellman, M. (1994) : ό.π., σελ. 15-16, και Sundakov & Ossowski & Lane [1994].

²⁰⁵ Βλ. Kornai, J. (1994) : "Transformational Recession: The Main Causes", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), σελ. 39-40.

3.1 Πτώση του ΑΕΠ

Η πτώση της εγχώριας παραγωγής που συνόδεψε την εφαρμογή του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος υπήρξε πρωτοφανής για χώρες σε περίοδο ειρήνης, έλαβε εντελώς απρόβλεπτες διαστάσεις²⁰⁶ και, το κυριότερο, είναι αδύνατο να ερμηνευτεί με βάση τη νεοκλασική οικονομική θεωρία²⁰⁷, το θεωρητικό υπόβαθρο του εφαρμοζόμενου προγράμματος. Συγκεκριμένα, η πτώση του ΑΕΠ κυμάνθηκε²⁰⁸ το 1990 από 1,2% (Τσεχία) ως 11,6% (Πολωνία), το 1991 από 7,6% (Πολωνία) ως 23% (Βουλγαρία) και το 1992 από 4,5% (Ουγγαρία) ως 37,7% (Λιθουανία). Το 1992 η πτώση στην Πολωνία τερματίστηκε, αλλά σε αρκετές χώρες συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

Για την ερμηνεία της μεγάλης συρρίκνωσης της εγχώριας παραγωγής έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις, συνήθως σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες, στις οποίες συγκαταλέγονται οι ακόλουθες:

1. Η πτώση είναι εν μέρει στατιστική, όχι πραγματική: στο σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού η παραγωγή των επιχειρήσεων εμφανιζόταν τεχνητά διογκωμένη, με στόχο την υπερκάλυψη των πλάνων, ενώ τώρα δεν υπάρχει λόγος για κάτι τέτοιο και, ταυτόχρονα, με την χαλάρωση των ελέγχων τμήμα της παραγωγής έχει μετατοπιστεί στην παράλληλη οικονομία²⁰⁹.

²⁰⁶ Βλ. Bleaney, M.F. (1994) : "Economic Liberalisation in Eastern Europe: Problems and Prospects", *World Economy*, July 1994, 17 (4), σελ. 500/ Ellman, M. (1994) : ό.π., σελ. 13/ Taylor, L. (1994) : "The Market Met Its Match: Lessons for the Future from the Transition's Initial Years", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), σελ. 70.

²⁰⁷ Βλ. Schmieding, H. (1993) : "From Plan to Market: On the Nature of the Transformation Crisis", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1993, 129 (2), σελ. 219-226 & 247.

²⁰⁸ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 25, και Bleaney, M.F. (1994) : ό.π., σελ. 501.

²⁰⁹ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 31/ Bleaney, M.F. (1994) : ό.π., σελ. 501-501/ Winiecki, J. (1994) : ό.π., σελ. 349.

2. Οφείλεται στη δραστική μείωση της συνολικής ζήτησης²¹⁰: από το εσωτερικό λόγω της σφιχτής πιστωτικής και δημοσιονομικής πολιτικής (με στόχο την πτώση του πληθωρισμού και την στήριξη της συναλλαγματικής ισοτιμίας του νομίσματος) και λόγω του περιορισμού των επενδύσεων και από το εξωτερικό, λόγω της κατάρρευσης της KOMEKON, αλλά και της επιδείνωσης των όρων εμπορίου (με εξαίρεση τη Ρωσία)²¹¹. Όσον αφορά στο εσωτερικό, πρόκειται για διαδικασία αυτοτροφοδοτούμενη: η μείωση της ζήτησης οδηγεί σε συρρίκνωση ή εξάλειψη των επιχειρηματικών κερδών, δηλ. σε μείωση των δημοσίων εσόδων, γεγονός που επιβάλλει ακόμα πιο αυστηρή πιστωτική πολιτική κ.λπ. Ως προς την εξωτερική ζήτηση, φαίνεται ότι όσο περισσότερο προσανατολισμένο προς τα κράτη-μέλη της KOMEKON ήταν το εμπόριο μιας χώρας, τόσο μεγαλύτερη πτώση στο ΑΕΠ σημειώθηκε.

3. Ο μετασχηματισμός της πραγματικής δομής της οικονομίας: η διάρθρωση της ζήτησης μεταβλήθηκε, με αποτέλεσμα τη διακοπή ή το δραστικό περιορισμό της παραγωγής “ανεπιθύμητων” προϊόντων (δηλ. εκείνων που η απελευθέρωση επέφερε μεγάλη πτώση της τιμής τους) και όπλων²¹². η προσφορά, από την άλλη πλευρά, ήταν ανελαστική, λόγω απουσίας επιχειρηματικής παράδοσης και νοοτροπίας, μεταβολών στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, μονοπωλιακής δομής της οικονομίας και διατάραξης των παραδοσιακών σχέσεων με άλλες επιχειρήσεις²¹³.

²¹⁰ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 32/ Bleaney, M.F. (1994) : ό.π., σελ. 500/ Borensztein, E. & Demekas, D.G. & Ostry, J.D. (1993) : ό.π., σελ. 23/ Fischer, S. & Frenkel, J. (1992) : ό.π., σελ. 41/ Gowan, P. (1995) : ό.π., σελ. 17/ Taylor, L. (1994) : ό.π., σελ. 66.

²¹¹ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 32 και Bleaney, M.F. (1994) : ό.π., σελ. 501.

²¹² Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 31/ Fischer, S. & Frenkel, J. (1992) : ό.π., σελ. 41/ Kornai, J. (1994) : ό.π., σελ. 45/ Winiecki, J. (1994) : ό.π., σελ. 349 & 353.

²¹³ Bruno, M. (1992) : “Stabilization and Reform in Eastern Europe: A Preliminary Evaluation”, International Monetary Fund, *Working Paper* 92/30, Washington D.C. 1992, σελ. 15/ Kornai, J. (1994) : ό.π., σελ. 45-46/ Taylor, L. (1994) : ό.π., σελ. 68-69.

4. Ο μετασχηματισμός μιας αγοράς πωλητών σε αγορά καταναλωτών²¹⁴: σε συνθήκες αγοράς πωλητών, το ποσοστό δυναμικότητας των επιχειρήσεων που αξιοποιείται μπορεί να πλησιάζει το 100%, εφόσον η προμήθεια εισροών πραγματοποιείται απρόσκοπτα σε συνθήκες αγοράς καταναλωτών, όμως, το ποσοστό αυτό είναι πολύ μικρότερο, γιατί όταν ξεπεράσει κάποιο όριο οι επιχειρήσεις προχωρούν σε επενδύσεις.
5. Η σφιχτή νομισματική πολιτική²¹⁵, ο οποία οδήγησε σε μείωση των πραγματικών τραπεζικών πιστώσεων και σε πολύ υψηλά επιτόκια δανεισμού για κεφάλαια κινήσεως, που σε συνδυασμό με τη συρρίκνωση των επιχειρηματικών κερδών περιόρισαν σημαντικά τη διαθέσιμη ρευστότητα των επιχειρήσεων και τις ανάγκασαν να μειώσουν την παραγωγή τους.
6. Η επαναφορά του ύψους των αποθεματοποιούμενων εισροών των επιχειρήσεων σε φυσιολογικά επίπεδα²¹⁶, γιατί με την απελευθέρωση των τιμών εξαφανίστηκαν οι ελλείψεις, αλλά και γιατί αυξήθηκαν τα κίνητρα για την εξοικονόμηση πρώτων υλών, ενδιάμεσων αγαθών, ακόμη και κεφαλαιουχικού εξοπλισμού.
7. Ο υπερδιογκωμένος βιομηχανικός τομέας των οικονομιών του κεντρικού σχεδιασμού (εκτιμάται κατά το 1/3-1/4 μεγαλύτερος απ'ότι στις καπιταλιστικές οικονομίες αντίστοιχου επιπέδου ανάπτυξης) ήταν αναπόφευκτο με την έναρξη του μετασχηματισμού να αρχίσει να περιορίζεται²¹⁷.
8. Η διαρθρωτική καθυστέρηση του χρηματοπιστωτικού τομέα δεν του επέτρεψε να παίξει τον καίριο ρόλο που παίζει στις βιομηχανικές καπιταλιστικές οικονομίες²¹⁸.

²¹⁴ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 32, και Kornai, J. (1994) : ό.π., σελ. 41-44.

²¹⁵ Calvo, G.A. & Coricelli, F. (1992) : "Output Collapse in Eastern Europe: The Role of Credit", *IMF Staff Papers*, March 1993, 40 (1), σελ. 33/ Gowan, P. (1995) : ό.π., σελ. 17/ Kornai, J. (1994) : ό.π., σελ. 49/ Taylor, L. (1994) : ό.π., σελ. 68.

²¹⁶ Βλ. Bleaney, M. (1994) : ό.π., σελ. 502, και Winiecki, J. (1994) : ό.π., σελ. 349-351.

²¹⁷ Βλ. Kornai, J. (1994) : ό.π., σελ. 45, και Winiecki, J. (1994) : ό.π., σελ. 352-353.

²¹⁸ Βλ. Gowan, P. (1995) : ό.π., σελ. 17, και Kornai, J. (1994) : ό.π., σελ. 50-52.

9. Η αντίστροφα προοδευτική αναδιανομή του εισοδήματος, που αν δεν οδηγήσει σε αύξηση των εξαγωγών ή των επενδύσεων καταλήγει σε περιορισμό της συνολικής ζήτησης²¹⁹.
10. Ο υπερπληθωρισμός, που δημιούργησε τεράστια κόστη συναλλαγών στο σύνολο της οικονομίας²²⁰.
11. Η επιδείνωση της ανταγωνιστικότητας των επιχειρήσεων, γιατί η μείωση των πραγματικών μισθών που σημειώθηκε υπερκαλύφθηκε από τις μεγάλες αυξήσεις στις τιμές της ενέργειας (λόγω προσαρμογής στις διεθνείς τιμές και περικοπής των εγχώριων επιδοτήσεων) και των άλλων εισροών και από την αύξηση των χρηματοοικονομικών εξόδων (λόγω διαμόρφωσης αυστηρότερων περιορισμών προϋπολογισμού)²²¹.
12. Στους κλάδους της βιομηχανίας τροφίμων και καταναλωτικών αγαθών, οι χρόνια χαμηλές επενδύσεις (στα πλαίσια του κεντρικού σχεδιασμού) υποβάθμισαν τις επιχειρήσεις τόσο πολύ, ώστε να μη μπορούν να ανταπεξέλθουν στον ανταγωνισμό της ξένης, της εγχώριας ιδιωτικής και, σε μερικές περιπτώσεις, ακόμα και της οικιακής παραγωγής²²².
13. Το μεγάλο εξωτερικό χρέος ορισμένων χωρών και οι δυσκολίες εξυπηρέτησής του οδήγησαν σε αδυναμία εξασφάλισης των απαραίτητων σε ορισμένους κλάδους εισαγόμενων εισροών²²³.
14. Οι πραγματικοί μισθοί δεν μειώθηκαν στο βαθμό που θα έπρεπε, δηλ. η αγορά εργασίας δεν απέκτησε την απαραίτητη ελαστικότητα²²⁴.

²¹⁹ Βλ. Taylor, L. (1994) : ό.π., σελ. 66-67.

²²⁰ Βλ. Wanniski, J. (1992) : "The Future of Russian Capitalism", *Foreign Affairs*, Spring 1992, 71 (2), σελ. 21.

²²¹ Borensztein, E. & Demekas, D.G. & Ostry, J.D. (1993) : ό.π., σελ. 23 & 29-30, και Taylor, L. (1994) : ό.π., σελ. 67-68.

²²² Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 32.

²²³ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 32.

²²⁴ Βλ. Gowan, P. (1995) : ό.π., σελ. 20.

15. Σε ορισμένες χώρες (π.χ. Αρμενία), οι στρατιωτικές συγκρούσεις και οι σφοδρές πολιτικές διαμάχες έπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στη μείωση της παραγωγής²²⁵.

Μια απλή ανάγνωση των παραπάνω απόψεων αρκεί για να γίνουν προφανείς οι ποικίλες και αντιτιθέμενες θεωρητικές αφετηρίες τους (νεοκλασική οικονομική, κεϋνσιανισμός κ.ά.): οι απόψεις [11] και [14], για παράδειγμα, αναιρούνται αμοιβαία. Ανεξάρτητα, πάντως, από το θεωρητικό πλαίσιο προσέγγισης, η εμβέλεια και το εύρος του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος (άμεση και εκ βάθρων μεταβολή του οικονομικού περιβάλλοντος) καθιστά ασφαλή την εκτίμηση ότι η μεγάλη πτώση του ΑΕΠ δεν αποτελεί μονοσήμαντο φαινόμενο, αλλά οφείλεται σε ένα σύνολο αλληλοσυμπληρούμενων παραγόντων. Από τις απόψεις που εκτίθενται παραπάνω μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι οι παράγοντες αυτοί θα πρέπει να σχετίζονται: α) με τις αλλαγές στη διάρθρωση της ζήτησης, β) με τον περιορισμό της συνολικής ζήτησης, και γ) με την ανελαστικότητα της προσφοράς.

3.2 Πληθωρισμός

Η δεύτερη σημαντική εκδήλωση της κρίσης/ύφεσης μετασχηματισμού στις χώρες που εφάρμοσαν τη θεραπεία-σοκ ήταν η έκρηξη του πληθωρισμού. Αν και μια μεγαλύτερη ή μικρότερη άνοδος των τιμών θεωρείτο ως δεδομένη, λόγω της υπερβάλλουσας ρευστότητας που προϋπήρχε, οι θεωρητικοί της άμεσης μετάβασης προέβλεπαν ότι οι πολιτικές της μακροοικονομικής σταθεροποίησης αρκούσαν για να αποκλείσουν την μετεξέλιξη της ανόδου των τιμών σε εμφάνιση κάθε είδους πληθωριστικών πιέσεων. Παρ'όλα αυτά, μετά από δύο χρόνια δρακόντιας αντιπληθωριστικής πολιτικής, ο αντίστοιχος δείκτης για την Ουγγαρία δεν είχε πέσει

²²⁵ Βλ. Ellman, M. (1994) : ό.π., σελ. 13.

κάτω από το 35% (1992)²²⁶. Το ίδιο έτος, ο πληθωρισμός είχε φτάσει το 93% στη Σλοβενία, το 199% στη Ρουμανία, το 953% στην Εσθονία και το 2730% στην Ουκρανία. Στην Πολωνία δεν υπερέβαινε το 44%, αλλά η χώρα αυτή, από τις πρώτες που προχώρησαν στην απελευθέρωση της οικονομίας τους, είχε γνωρίσει στα τέλη του 1989 *μηνιαίους* ρυθμούς πληθωρισμού της τάξης του 20-40%²²⁷.

Μολονότι το όριο μεταξύ ελεγχόμενου πληθωρισμού και υπερπληθωρισμού είναι αυθαίρετο (50%, 100% ή κάποιο άλλο), το βέβαιο είναι ότι όλες ουσιαστικά οι μετασχηματιζόμενες οικονομίες γνώρισαν κάποια φάση ανεξέλεγκτου πληθωρισμού. Σ' αυτές τις συνθήκες, οι απόλυτες τιμές είναι εξαιρετικά ασταθείς και απρόβλεπτες, ενώ οι σχετικές τιμές μεταβάλλονται ταχύτατα και αυθαίρετα²²⁸. Πρόκειται για ένα περιβάλλον καταστροφικό για όλες τις μακροπρόθεσμου χαρακτήρα ορθολογικές οικονομικές δραστηριότητες. Για την ερμηνεία του φαινομένου έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις, στις οποίες συγκαταλέγονται οι ακόλουθες:

1. Η αρχική αύξηση των τιμών συνδέεται με την απελευθέρωσή τους και δεν έχει μόνιμο χαρακτήρα (one-off), άρα η διατήρηση επίμονα υψηλών ποσοστών πληθωρισμού οφείλεται αναγκαστικά είτε σε χαλαρή νομισματική πολιτική²²⁹, είτε στην απουσία αποτελεσματικών μέτρων εφαρμογής μιας ορθής νομισματικής πολιτικής²³⁰, είτε σε ιδιαίτερα υψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα²³¹.

²²⁶ Βλ. Kornai, J. (1992) : "The Post-Socialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems", *The American Economic Review, Papers & Proceedings*, May 1992, σελ. 10.

²²⁷ Για τα στοιχεία σχετικά με τον πληθωρισμό, βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 24, και Bruno, M. (1992) : ό.π., σελ. 11.

²²⁸ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 25.

²²⁹ Βλ. Balcerowicz, L. (1994) : "Fallacies and Other Lessons", *Economic Policy*, Suppl. December 1994, 9 (19), σελ. 38-43.

²³⁰ Βλ. Ellman, M. (1994) : ό.π., σελ. 12.

²³¹ Βλ. Fischer, S. & Frenkel, J. (1992) : ό.π., σελ. 39.

2. Η απελευθέρωση των τιμών έγινε σε οικονομίες όπου δεν υπήρχαν ή δεν είχαν ακόμη διαμορφωθεί συνθήκες ανταγωνισμού²³². Λειτουργώντας μονοπωλιακά, οι μεγάλες εταιρείες καθορίζουν κατά βούληση τις τιμές των προϊόντων τους στην εσωτερική αγορά, ενώ αν έχουν πρόσθετες εξαγωγικές δραστηριότητες τείνουν να μονοπωλούν την προσφορά στις αβασίως εγχώριες αγορές συναλλάγματος, με αποτέλεσμα ακόμη και όταν λαμβάνονται τα τυπικά μέτρα συναλλαγματικής πολιτικής (υποτίμηση κ.λπ.) να προχωρούν σε αυξήσεις των τιμών και όχι της παραγωγής τους²³³.
3. Η απελευθέρωση των τιμών χωρίς να προηγηθούν μεταρρυθμίσεις διαρθρωτικού ή θεσμικού χαρακτήρα οδήγησε στον μετασχηματισμό της αγοράς πωλητών σε αγορά καταναλωτών, αλλά μόνο για τα τελικά προϊόντα· οι αγορές πρώτων υλών και ενδιάμεσων εισροών παρέμειναν αγορές πωλητών, με αποτέλεσμα τις μονοπωλιακές αυξήσεις των τιμών²³⁴.
4. Οι μεγάλες, συνήθως μονοπωλιακού χαρακτήρα, κρατικές εταιρείες συνεχίζουν να λειτουργούν υπό "χαλαρούς περιορισμούς προϋπολογισμού", επιτυγχάνοντας γενναιόδωρες επιδοτήσεις από την κεντρική εξουσία²³⁵. Ένας τρόπος με τον οποίο μπορεί αυτό να επιτευχθεί είναι με το να σταματήσουν να πληρώνουν τους προμηθευτές τους, είτε γιατί δεν έχουν κεφάλαια, είτε γιατί επωφελούνται από τον

²³² Βλ. Belova, L. (1994) : ό.π., σελ. 89-91/ Clarke, S. (1992) : "Privatization and the Development of Capitalism in Russia", *New Left Review*, 196/1992, σελ. 16/ Maevskii, V. & Amosov, A. & Volkova, N. & Smirnov, A. (1993) : "Scenarios for the Reorganization of the Economic Structure of Russia", *Svobodnaia mysl'*, 1993, no. 11, pp. 44-56 [αγγλ. μετ., *Problems of Economic Transition*, May 1994, 37 (1), σελ. 12].

²³³ Βλ. Goldberg, L.S. & Karimov, I. (1995) : "Policy Reforms, Currency Auctions, and Production Choices in Transition Economies", *Journal of Comparative Economics*, December 1995, 21 (3), σελ.284-285.

²³⁴ Βλ. Yavlinski, G. & Braguinski, S. (1994) : ό.π., σελ. 99.

²³⁵ Βλ. Leijonhufvud, A. (1993) : " The Nature of the Depression in the Former Soviet Union", *New Left Review*, 199/1993, σελ. 123, και Lin, S. (1993) : " A Monetary Model of a Shortage Economy", *IMF Staff Papers*, June 1993, 40 (2), σελ.369 & 392.

πολύ υψηλό πληθωρισμό και τα σχετικά χαμηλά πρόστιμα· σύντομα τα χρέη συσσωρεύονται και οι επιχειρήσεις αυτές στρέφονται προς την κυβέρνηση για πρόσθετες πιστώσεις που αργά ή γρήγορα θα τους χορηγηθούν, λόγω του κινδύνου αλυσιδωτών αντιδράσεων σε ολόκληρο τον βιομηχανικό τομέα²³⁶.

5. Η κατάργηση του κεντρικού σχεδιασμού δημιούργησε μια σειρά από αβεβαιότητες όσον αφορά την πληροφόρηση των επιχειρήσεων και τις πηγές άντλησής της (informational uncertainties), που οδήγησαν σε αποσυντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας και σε κατακόρυφη αύξηση των φαινομένων αποτυχίας της αγοράς· έτσι διαμορφώθηκε ένα περιβάλλον που ευνοούσε την αύξηση των τιμών ως τρόπου διασφάλισης από τις αβεβαιότητες στην πληροφόρηση²³⁷.
6. Η επιδίωξη υψηλών προσόδων από τα μέλη της παλιάς νομενκλατούρας, υπό τη μορφή της παραχώρησης πιστώσεων ή άμεσων επιδοτήσεων και αποκλειστικών αδειών για την πραγματοποίηση εξαγωγών ή εισαγωγών σε προϊόντα που υπόκεινται σε ποσοστώσεις²³⁸.
7. Η βαθμιαία, διοικητικά καθοριζόμενη αύξηση των τιμών σε ορισμένα προϊόντα ή υπηρεσίες (π.χ. ηλεκτρική ενέργεια), σε συνδυασμό με την κατά τα άλλα γενική απελευθέρωση των τιμών, συνετέλεσαν στην επικράτηση μιας πληθωριστικής ψυχολογίας, δηλ. της πεποίθησης ότι ο υψηλός πληθωρισμός θα διαρκέσει αρκετά χρόνια και όχι μόνο λίγους μήνες²³⁹.

Σε αντίθεση με την ποικιλομορφία των αιτιών στις οποίες αποδόθηκε η μεγάλη πτώση του ΑΕΠ, οι περισσότερες ερμηνείες για την εμφάνιση και διατήρηση των ιδιαίτερα υψηλών επιπέδων πληθωρισμού φαίνεται ότι ουσιαστικά συμπίπτουν, παραπέμποντας σε μια σειρά από διαρθρωτικά αίτια. Τα αίτια αυτά εντοπίζονται σε

²³⁶ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 27.

²³⁷ Βλ. Charemza, W.W. (1992) : "Market Failure and Stagflation: Some Aspects of Privatisation in Poland", *Economics of Planning*, 1992, Vol. 25, σελ. 21-24.

²³⁸ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 26.

²³⁹ Βλ. Winiecki, J. (1994) : ό.π., σελ. 354.

μικρο- επίπεδο (απόψεις [4] και [5]), σε κλαδικό επίπεδο (απόψεις [2] και [3]) και σε μάκρο- επίπεδο (απόψεις [2], [3], [5] και [7]). Ακόμη και η άποψη [6] θα μπορούσε να ενταχθεί στις διαρθρωτικές αιτίες, παρ' όλο που συνδέεται στενά και με την πολιτική διαδικασία.

Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η άποψη [1], η μόνη προταθείσα συνεπής με την ποσοτική θεωρία του χρήματος ερμηνεία για τον πληθωρισμό. Η δημοσιονομική και νομισματική χαλαρότητα, όμως, δεν ερμηνεύουν ικανοποιητικά το συγκεκριμένο φαινόμενο, γιατί υψηλό πληθωρισμό γνώρισαν για αρκετά χρόνια και όσες από τις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης ακολουθούσαν το ίδιο χρονικό διάστημα εξαιρετικά περιοριστική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική. Στις χώρες, βέβαια, που η νομισματική επέκταση και τα δημόσια ελλείμματα βρίσκονταν εκτός ελέγχου σημειώθηκαν τριψήφια και τετραψήφια ποσοστά πληθωρισμού. Επομένως, οι συνεχείς αυξήσεις τιμών στις οικονομίες με υγιείς δημοσιονομικούς και νομισματικούς δείκτες²⁴⁰ θα πρέπει να αποδοθούν σε διαρθρωτικά αίτια.

3.3 Ανεργία

Τρίτη σημαντική εκδήλωση της κρίσης/ύφεσης μετασχηματισμού ήταν η εμφάνιση υψηλής ανεργίας, φαινόμενο ιδιαίτερα επώδυνο για κοινωνίες που επί δεκαετίες θεωρούσαν δεδομένη την πλήρη απασχόληση. Η ανοιχτή ανεργία εκδηλωνόταν με την έναρξη του οικονομικού μετασχηματισμού, ακόμη και στην περίπτωση που δεν ακολουθείτο η θεραπεία-σοκ, αλλά κάποιο ιδιαίτερα συντηρητικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Στα πρώτα στάδια, και με ελάχιστες εξαιρέσεις, ο ρυθμός της μηνιαίας ανόδου της έφθανε τη μισή ποσοστιαία μονάδα²⁴¹ και ήταν αποτέλεσμα μειώσεων

²⁴⁰ Σε πολλές περιπτώσεις τα σχετικά μεγέθη (δημόσια ελλείμματα, νομισματική επέκταση κ.λπ.) είναι καλύτερα από τα αντίστοιχα πολλών δυτικοευρωπαϊκών χωρών.

²⁴¹ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 33.

στις θέσεις εργασίας²⁴². Απώλειες θέσεων εργασίας σημειώθηκαν σε όλους τους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας, ακόμα και στον τριτογενή, περισσότερο στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις παρά στις μικρότερες, ενώ η ανεργία έπληξε κυρίως τις γυναίκες, τους νέους, τους λιγότερους μορφωμένους και ορισμένους με υψηλή κατάρτιση σε κάποιες ειδικότητες τεχνολογικά ξεπερασμένες²⁴³. Στη συνέχεια, συνήθως μετά από παρέλευση δύο-τριών ετών, ο ρυθμός ανόδου της ανεργίας άρχιζε να επιβραδύνεται και να σταθεροποιείται ανάμεσα στο 10-20%, πιθανότατα λόγω της σταδιακής αύξησης της απασχόλησης στον ιδιωτικό τομέα της οικονομίας.

Παρ' όλο που ένα τέτοιο ποσοστό ανεργίας θεωρείται σε κάθε περίπτωση πολύ υψηλό και είναι από κοινωνική άποψη ιδιαίτερα επώδυνο, οι εξελίξεις στον τομέα της απασχόλησης θα μπορούσαν ίσως να χαρακτηριστούν θετικές. Η συντριπτική πλειονότητα των αρχικών προβλέψεων για το ύψος της ανεργίας κατά τη διάρκεια του οικονομικού μετασχηματισμού ήταν εξαιρετικά δυσοίωνες²⁴⁴, αλλά σε όλες τις χώρες οι ρυθμοί μείωσης της παραγωγής υπήρξαν πολύ ταχύτεροι από τους ρυθμούς μείωσης των θέσεων εργασίας²⁴⁵. Σύμφωνα με τον M.F. Bleaney [1994, σελ. 503], το φαινόμενο αυτό είναι αποτέλεσμα της μεγάλης επιρροής που κατά κανόνα ασκούν οι εργαζόμενοι στους διευθυντές των κρατικών επιχειρήσεων²⁴⁶ και στη συγκεκριμένη περίπτωση οφείλεται²⁴⁷:

1. στο ότι κατά τις δεκαετίες που η οικονομία λειτουργούσε υπό το σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού δεν υπήρχε σύγκρουση αλλά σύμπτωση συμφερόντων

²⁴² Βλ. Boerl, T. & Keese, M. (1992) : ό.π., σελ. 150.

²⁴³ Για όλα τα παραπάνω στοιχεία, βλ. Boerl, T. & Keese, M. (1992) : ό.π., σελ. 145-150.

²⁴⁴ Βλ. Aslund, A. (1994) : ό.π., σελ. 34.

²⁴⁵ Βλ. Bleaney, M.F. (1994) : ό.π., σελ. 503, και Boerl, T. & Keese, M. (1992) : ό.π., σελ. 145.

²⁴⁶ Σύμφωνα με τον ίδιο, η θεωρία για τις αυτοδιαχειριζόμενες επιχειρήσεις προβλέπει ότι σε περίπτωση μείωσης των επιχειρηματικών εσόδων θα προτιμηθούν οι περικοπές στις αμοιβές και όχι στις θέσεις απασχόλησης.

²⁴⁷ Βλ. Bleaney, M.F. (1994) : ό.π., σελ. 503.

μεταξύ διεύθυνσης και εργατικού προσωπικού, άρα και μακρά παράδοση σχέσεων συνεργασίας και

2. στα Εργατικά Συμβούλια που είχαν ιδρυθεί σε όσες χώρες επιχείρησαν να εφαρμόσουν σοβαρές μεταρρυθμίσεις στο σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού και τα οποία με την κατάρρευση των κομματικών μηχανισμών απέκτησαν πραγματική εξουσία.

Παρ' όλο που η παραπάνω ερμηνεία έχει κάποια λογική βάση, το πιθανότερο είναι η πολιτική των κρατικών επιχειρήσεων ως προς τις θέσεις απασχόλησης να επηρεάστηκε από διαρθρωτικούς παράγοντες, αντίστοιχους ή ίδιους με εκείνους που τις οδήγησαν στο να περικόψουν την παραγωγή τους και να προχωρούν σε συχνές αυξήσεις τιμών στα προϊόντα τους.

4. Το ζήτημα της ιδιωτικοποίησης

Η μεγάλη πτώση του ΑΕΠ, ο ανεξέλεγκτος πληθωρισμός και η πολύ υψηλή ανεργία επαρκούν από μόνα τους για να θεμελιώσουν μια δέσμη βάσιμων αντιρρήσεων σχετικά με τη θεραπεία-σοκ, αλλά και την ίδια την αντίληψη της άμεσης μετάβασης. Παρ' όλα αυτά, θα μπορούσε κανείς να τα παραβλέψει, θεωρώντας τα ως ένα δυσάρεστο αλλά αναγκαίο τίμημα, αν συντελούσαν στην ταχύτερη και συνεπέστερη προσέγγιση του δεδηλωμένου στόχου του οικονομικού μετασχηματισμού, δηλ. στη δημιουργία μιας Δυτικού τύπου καπιταλιστικής οικονομίας (βλ. ενότητα 2). Κάτι τέτοιο σημαίνει: α) τη βαθμιαία διαμόρφωση ενός ανάλογου θεσμικού περιβάλλοντος, που χαρακτηρίζεται κυρίως από εγγυημένα δικαιώματα ιδιοκτησίας και ευρύτερη λειτουργία του ανταγωνισμού στο χώρο της οικονομίας, και β) την παραγωγική αναδιάρθρωση.

Με άλλα λόγια, η αναμόρφωση του θεσμικού περιβάλλοντος και η παραγωγική αναδιάρθρωση αποτελούν τους κύριους άξονες πάνω στους οποίους προωθείται ο

οικονομικός μετασχηματισμός. Από τη στιγμή που η θεωρητική προσέγγιση της άμεσης μετάβασης και οι πολιτικές της θεραπείας-σοκ απέκλειαν τον ενεργό ρόλο του κράτους, θεωρώντας τον εκ προοιμίου στρεβλωτικό, το μοναδικό αξιόπιστο μέσο ουσιαστικής προώθησης της όλης διαδικασίας που μπορούσε να προτάθει ήταν η *ιδιωτικοποίηση*.

Η ταχύτατη ιδιωτικοποίηση της οικονομίας διαθέτει μια σειρά από σοβαρά πλεονεκτήματα, καθώς επηρεάζει άμεσα την παραγωγική αναδιάρθρωση και τις συνθήκες ανταγωνισμού και κατοχυρώνει στην πράξη τα δικαιώματα ιδιοκτησίας. Ταυτόχρονα, εξυπηρετεί και άλλους, ελάσσονες αλλά σημαντικούς, στόχους του οικονομικού μετασχηματισμού, όπως είναι η δημιουργία εργοδοτικού στρώματος²⁴⁸, ο έλεγχος της παραγωγικής διαδικασίας²⁴⁹ κ.ά. Για όλους αυτούς τους λόγους, αποτελεί έναν πολύ ικανοποιητικό δείκτη μέτρησης της αποτελεσματικότητας του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Για να αξιολογήσουμε, λοιπόν, συνολικά την θεραπεία-σοκ, είναι απαραίτητο να εξετάσουμε λεπτομερέστερα τα προβλήματα κατάρτισης και εφαρμογής που αντιμετώπισαν οι πολιτικές για την ιδιωτικοποίηση, παρ' όλο που χωρίς ειδική διερεύνηση είναι εξαιρετικά δύσκολο να προσδιορίσουμε τις ακριβείς αλληλεπιδράσεις τους με προβλήματα αμιγώς θεσμικού χαρακτήρα²⁵⁰ ή με την εξέλιξη της παραγωγικής αναδιάρθρωσης²⁵¹.

²⁴⁸ Για τη σημασία αυτού του στόχου, βλ. Flanagan, R.J. (1992) : "Wages and Wage Policies in Market Economies: Lessons for Central and Eastern Europe", *OECD Economic Studies*, No. 18, Spring 1992, σελ. 115-116.

²⁴⁹ Βλ. Clarke, S. (1992) : ό.π., σελ. 26-27.

²⁵⁰ Βλ. ενδεικτικά Charemza [1992]/ Ellman, M. (1994) : ό.π., σελ. 14-15/ Pejovich [1994]/ Schmieding, H. (1993) : ό.π., σελ. 238-241/ Tittenbrun [1995]/ Vissi [1994].

²⁵¹ Για τις ποικίλες απόψεις ως προς το θέμα αυτό, βλ. ενδεικτικά Aghion, P. (1993) : "Economic Reform in Eastern Europe: Can Theory Help?", *European Economic Review*, April 1993, 37 (2-3), σελ. 530-531/ Berg, A. (1994) : "Does Macroeconomic Reform Cause Structural Adjustment? Lessons from Poland", *Journal of Comparative Economics*, June 1994, 18 (3), σελ. 400-401/ Clarke, S. (1992) : ό.π., σελ. 24-25/ Hughes & Hare [1992] και

4.1 Εννοιολογικός προσδιορισμός

Κατ' αρχήν θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η έννοια της ιδιωτικοποίησης, για τις άλλοτε οικονομίες κεντρικού σχεδιασμού, είναι διπλή²⁵²: α) υπάρχει η *ιδιωτικοποίηση υπό ευρεία έννοια* ("bottom-up" ή "from below"), δηλ. η σταδιακή αύξηση του αριθμού, του μεγέθους και του όγκου παραγωγής των νέων, νόμιμων ιδιωτικών επιχειρήσεων, μέχρι το σημείο που ο ιδιωτικός τομέας φθάσει να διαμορφώνει το μεγαλύτερο μέρος του ΑΕΠ, και β) υπάρχει η *ιδιωτικοποίηση υπό στενή έννοια* ("top-down" ή "from above"), δηλ. η μεταβίβαση των κρατικών επιχειρήσεων σε ιδιώτες επιχειρηματίες. Και οι δύο έννοιες της ιδιωτικοποίησης επηρεάζουν καθοριστικά την παραγωγική αναδιάρθρωση, τη διαμόρφωση συνθηκών ανταγωνισμού και την εμπέδωση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, ενώ ανάμεσά τους ασκούνται σημαντικές αλληλεπιδράσεις.

Γενικά, είναι προφανές ότι στις πρώτες φάσεις του οικονομικού μετασχηματισμού όσο ταχύτερα προωθείται η ιδιωτικοποίηση υπό στενή έννοια τόσο επιταχύνεται η αντίστοιχη υπό ευρεία έννοια, καθώς οι νεοϊδρυθείσες ιδιωτικές εταιρείες χρειάζονται χρόνο για να αναπτυχθούν. Στην ενότητα αυτή θα εξετάσουμε κυρίως την ιδιωτικοποίηση υπό στενή έννοια, κυρίως επειδή αρχικά καθόριζε το ρυθμό ιδιωτικοποίησης ολόκληρης της οικονομίας, αλλά και γιατί αποτελούσε ένα από τα σημαντικότερα μέτρα του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Έτσι στην υπόλοιπη ενότητα ο όρος νοείται πάντοτε υπό τη στενή του έννοια.

[1994]/ Iaremenko [1994]/ Maevskii, V. & Amosov, A. & Volkova, N. & Smirnov, A. [1993]/ Taylor, L. (1994) : ό.π., σελ. 74-80/ Vintrova, R. [1992].

²⁵² Βλ. Balcerowicz, L. (1994) : ό.π., σελ. 29-30/ Sachs, J.D. (1992) : "Privatization in Russia: Some Lessons from Eastern Europe", *The American Economic Review*, May 1992, 82 (2), σελ. 44/ Winiecki, J. (1991) : "Shaping the Institutional Infrastructure", *Economic Inquiry*, January 1994, 32 (1), σελ. 74.

4.2 Μορφές ιδιωτικοποίησης

Η έναρξη του οικονομικού μετασχηματισμού σηματοδότησε την εφαρμογή μιας μεγάλης ποικιλίας μεθόδων και πολιτικών ιδιωτικοποίησης σε κάθε χώρα²⁵³, κάτι που από ορισμένους ερευνητές θεωρήθηκε επιβεβλημένο, λόγω της πολυμορφίας των ηθικών, πολιτικών, οικονομικών και κοινωνικών παραγόντων που συνδέονται με αυτές²⁵⁴, ενώ από ορισμένους άλλους θεωρήθηκε ότι εγκυμονεί κινδύνους λήψης αντιφατικών μέτρων και μείωσης της αποτελεσματικότητάς της²⁵⁵. Φαίνεται, όμως, ότι δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά, μια και ο αριθμός των κρατικών επιχειρήσεων σε κάθε χώρα ήταν υπερβολικά μεγάλος (π.χ. 8.000 στην Πολωνία, 45.000 στην πρώην ΕΣΣΔ)²⁵⁶ και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους κάθε άλλο παρά ομοιόμορφα (π.χ. διαφοροποιήσεις κατά κλάδο, μέγεθος, τεχνολογία κ.λπ.). Οι κυριότερες μορφές ιδιωτικοποίησης που επεχειρήθηκε να εφαρμοστούν, λοιπόν, ήταν:

1. Η επιστροφή των επιχειρήσεων στους παλιούς ιδιοκτήτες ή τους κληρονόμους τους (natural restitution)²⁵⁷. Πρόκειται για εξαιρετικά χρονοβόρα και νομικά περίπλοκη διαδικασία, ιδιαίτερα στην περίπτωση που η αξία μιας συγκεκριμένης επιχείρησης έχει υποστεί σημαντικές μεταβολές κατά το παρατεταμένο χρονικό διάστημα που ακολούθησε την εθνικοποίησή της²⁵⁸ (π.χ. επέκταση μονάδων, διαφοροποίηση παραγωγής και εξοπλισμού κ.ά.). Για το λόγο αυτό εφαρμόστηκε σε μεμονωμένες περιπτώσεις ή καταβλήθηκαν προσπάθειες οι απαιτήσεις των

²⁵³ Βλ. Williams, M. & Reuten, G. (1993) : ό.π., σελ. 78-80.

²⁵⁴ Βλ. ενδεικτικά Bienkowski, W. (1992) : "The Bermuda Triangle: Why Self-Governed Firms Work for Their Own Destruction", *Journal of Comparative Economics*, December 1992, 16 (4), σελ. 750 & 760-762.

²⁵⁵ Βλ. Szanyi, M. (1994) : ό.π., σελ. 10.

²⁵⁶ Βλ. Sachs, J.D. (1992) : ό.π., σελ. 46.

²⁵⁷ Βλ. Demougin, D. & Sinn, H.-W. (1993) : "Privatization, Risk-Taking, and the Communist Firm", *Journal of Public Economics*, October 1994, 55 (2), σελ. 204.

²⁵⁸ Βλ. Bienkowski, W. (1992) : ό.π., σελ. 761.

παλιών ιδιοκτητών να παρακαμφθούν (π.χ. με την προνομιακή μεταχείρησή τους στα πλαίσια άλλων σχημάτων ιδιωτικοποίησης).

2. Η απ' ευθείας πώληση (cash sale) ή μακροχρόνια εκμίσθωση (lease) στους ενδιαφερόμενους αγοραστές²⁵⁹. Η μέθοδος αυτή προσφέρεται ιδιαίτερα για την ιδιωτικοποίηση μικρών επιχειρήσεων (π.χ. καταστήματα κ.λπ.) και εφαρμόστηκε σε τοπικό κυρίως επίπεδο υπό την ευθύνη της τοπικής αυτοδιοίκησης. Στα πλεονεκτήματά της συγκαταλέγονται: α) η ευκολία εφαρμογής (δεν απαιτούνται περίπλοκες νομικές διαδικασίες), β) η ταχύτατη διαμόρφωση μιας κατ' αρχήν αγοραίας τιμής για την αξία των επιχειρήσεων, γ) εφόσον η πώληση έγινε σε ανταγωνιστική τιμή, η ενθάρρυνση πρόσθετων δαπανών για την αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό τους, ώστε να γίνει γρήγορη απόσβεση του επενδυθέντος κεφαλαίου, και δ) το ότι σε μεγάλο βαθμό δυσχεραίνει την εκ των προτέρων προστασία ή την ευνοϊκή αντιμετώπιση συγκεκριμένων συμφερόντων. Έχουν επισημανθεί, όμως, και ορισμένα μειονεκτήματα, όπως είναι ότι: α) η κατανομή των επιχειρήσεων στους ενδιαφερόμενους επενδυτές γίνεται με αποκλειστικό κριτήριο το ύψος του διαθέσιμου αρχικού κεφαλαίου, χωρίς να λαμβάνονται καθόλου υπ' όψη η απαραίτητη για την μελλοντική πορεία της επιχείρησης εμπειρία και διαχειριστική ικανότητα, μια και οι πιστωτικές αγορές παραμένουν υπανάπτυκτες, και β) απορροφούν από τους νέους ιδιοκτήτες περιορισμένους χρηματικούς πόρους, που θα μπορούσαν να διατεθούν για την πολύ χρησιμότερη, σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, τεχνολογική αναβάθμισή τους. Παρά τις περιορισμένες αντιρρήσεις που διατυπώθηκαν, αυτή είναι η μοναδική μέθοδος ιδιωτικοποίησης που οδήγησε σε ικανοποιητικά αποτελέσματα, τουλάχιστον ως προς τον αριθμό των (πάντοτε μικρών) επιχειρήσεων που μεταβιβάστηκαν.

²⁵⁹ Βλ. Aghion, P. (1993) : ό.π., σελ. 529-530/ Demougin, D. & Sinn, H.-W. (1993) : ό.π., σελ. 204/ Sachs, J.D. (1992) : ό.π., σελ. 44.

3. Η πώληση των επιχειρήσεων όχι έναντι χρηματικής αμοιβής, αλλά έναντι ενός ποσοστού των μετοχών τους που θα παρέμενε στα χέρια του κράτους, χωρίς όμως δικαιώματα παρέμβασης στη διαχείρησή τους (participation models)²⁶⁰. Με τον τρόπο αυτό, δηλ. χωρίς την αναγκαστική καταβολή χρηματικού κεφαλαίου, οι νέοι ιδιοκτήτες ενθαρρύνονταν να επενδύσουν στον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό της επιχείρησης, ενώ το κράτος διασφάλιζε την χρηματική αμοιβή του από τα μελλοντικά μερίσματα. Παρ' όλο που φαίνεται απλή και λογική, η μέθοδος αυτή αποδείχτηκε ανεφάρμοστη στην πράξη, ίσως γιατί απαιτεί τον σαφή νομοθετικό προσδιορισμό των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας, αλλά και ένα αποτελεσματικό θεσμικό πλαίσιο για την εφαρμογή των συμβολαίων και τις κυρώσεις που αφορούν στη μη τήρησή τους.
4. Η παραχώρηση όλων των επιχειρήσεων χωρίς χρηματικά ανταλλάγματα (free distribution)²⁶¹. Η μέθοδος αυτή συνίσταται συνήθως είτε στη διανομή κουπονιών (voucher schemes), που αντιστοιχούν σε μετοχές του συνόλου ή ενός μεγάλου αριθμού επιχειρήσεων²⁶², είτε στην παραχώρηση των μετοχών όλων των επιχειρήσεων σε έναν αριθμό αμοιβαίων κεφαλαίων και την εν συνεχεία διανομή των μεριδίων τους σε κάθε πολίτη ή νοικοκυριό²⁶³. Η μέθοδος αυτή φαίνεται από πολλές πλευρές ως η δικαιότερη, αλλά δεν οδηγεί σε πραγματική μεταβίβαση και άσκηση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας και διαμορφώνει συνθήκες που ευνοούν τη διάχυση των ευθυνών και την εμφάνιση άτυπων μορφών διαχείρισης. Από την άλλη πλευρά, όμως, έχει προφανή πολιτικά πλεονεκτήματα.
5. Η ρευστοποίηση των επιχειρήσεων (liquidation)²⁶⁴, μέθοδος που εφαρμόστηκε για την ιδιωτικοποίηση μεσαίων και μεγάλων επιχειρήσεων. Σύμφωνα με αυτήν, η

²⁶⁰ Βλ. Demougin, D. & Sinn, H.-W. (1993) : ό.π., σελ. 204-205.

²⁶¹ Βλ. Szanyi, M. (1994) : ό.π., σελ. 9.

²⁶² Βλ. Demougin, D. & Sinn, H.-W. (1993) : ό.π., σελ. 204.

²⁶³ Βλ. Sachs, J.D. (1992) : ό.π., σελ. 45.

²⁶⁴ Βλ. Sachs, J.D. (1992) : ό.π., σελ. 44-45.

επιχείρηση αποκτά νομική μορφή ανώνυμης εταιρείας και όλα τα περιουσιακά στοιχεία της πωλούνται ή εκμισθώνονται σε μια ομάδα "επενδυτών", που περιλαμβάνει ανώτερους διοικητικούς υπαλλήλους και εργάτες από το προσωπικό της (συνήθως τους περισσότερους ή και όλους). Η "επενδυτική" ομάδα διατηρεί το δικαίωμα/υποχρέωση πλήρους εξαγοράς των περιουσιακών στοιχείων της επιχείρησης με τμηματική καταβολή του ανάλογου τιμήματος. Η μέθοδος αυτή έχει χρησιμοποιηθεί σε αρκετά μεγάλο βαθμό και συνδέεται στενά με την άτυπη μέθοδο της λεγόμενης *αυθόρμητης* ιδιωτικοποίησης που θα εξετάσουμε παρακάτω.

6. Η αποκρατικοποίηση των επιχειρήσεων (commercialisation)²⁶⁵, μέθοδος που εφαρμόστηκε σχεδόν αποκλειστικά σε μεγάλες επιχειρήσεις. Η μέθοδος αυτή στηρίζεται στο προηγούμενο των βρετανικών ιδιωτικοποιήσεων, σύμφωνα με το οποίο κάθε επιχείρηση ξεχωριστά "προετοιμάζεται" για την αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της και μεταβιβάζεται κατά περίπτωση. Για την έγκριση του σχεδίου ιδιωτικοποίησης απαιτείται η σύμφωνη γνώμη της διοίκησης, του συμβουλίου των εργατών και της αρμόδιας κρατικής υπηρεσίας (συνήθως του Υπουργείου Βιομηχανίας). Όταν το σχέδιο εγκριθεί, η εταιρεία μετατρέπεται σε ανώνυμη και το Υπουργείο των Οικονομικών, στο οποίο ανήκει το σύνολο των μετοχών, τις διαθέτει προς πώληση με δημόσια εγγραφή ή κάποιο άλλο τρόπο. Το προσωπικό της επιχείρησης έχει δικαίωμα απόκτησης σημαντικού ποσοστού των μετοχών (μπορεί να φθάσει και το 20%) σε μειωμένες τιμές ή εντελώς δωρεάν. Η μέθοδος αυτή φαίνεται να εισάγει τις συναινετικές διαδικασίες στη διαδικασία των ιδιωτικοποιήσεων, αλλά δεν είχε σπουδαία αποτελέσματα, ενώ επίσης συνδέθηκε με την *αυθόρμητη* ιδιωτικοποίηση.

²⁶⁵ Βλ. Sachs, J.D. (1992) : ό.π., σελ. 44-45.

Το φαινόμενο της *αυθόρμητης* ιδιωτικοποίησης είναι αποτέλεσμα των συνθηκών που επικράτησαν από τις πρώτες φάσεις του οικονομικού μετασχηματισμού και συνίσταται στην ιδιοποίηση τμημάτων της κρατικής περιουσίας, συνήθως από αξιωματούχους του προηγούμενου καθεστώτος ή από μέλη της διοίκησης των κρατικών επιχειρήσεων. Αυτή η μορφή ιδιωτικοποίησης μπορεί να πάρει τρεις διαφορετικές μορφές²⁶⁶:

1. Ιδιοποίηση των περιουσιακών στοιχείων του Κομμουνιστικού Κόμματος και της Κομμουνιστικής Νεολαίας, κυρίως ακινήτων (γραφείων, διαμερισμάτων κ.λπ.) και μεγάλων χρηματικών ποσών.
2. Ίδρυση μικρών ιδιωτικών εταιρειών που ανήκουν σε στελέχη της ανώτερης διοίκησης των κρατικών επιχειρήσεων, οι οποίες συνεργάζονται μαζί τους και σταδιακά ιδιοποιούνται τις περισσότερες κερδοφόρες δραστηριότητες και τα πιο σημαντικά τμήματα της ακίνητης περιουσίας τους. Στη συνέχεια, τα στελέχη αυτά πρέπει να αποφασίσουν αν θα εγκαταλείψουν τις θέσεις τους και θα εργαστούν αποκλειστικά στον ιδιωτικό τομέα ως ανεξάρτητοι επιχειρηματίες.
3. Ίδρυση ιδιωτικών εταιρειών που ανήκουν σε στελέχη της ανώτερης διοίκησης των κρατικών επιχειρήσεων, οι οποίες εξειδικεύονται σε συμπληρωματικές δραστηριότητες (διακίνηση εισροών και τελικών προϊόντων, χρηματοπιστωτικές υπηρεσίες κ.λπ.). Οι εταιρείες αυτές δεν ιδιοποιούνται τις δραστηριότητες, αλλά συχνά το σύνολο των κερδών των κρατικών επιχειρήσεων.

Το φαινόμενο της *αυθόρμητης* ιδιωτικοποίησης σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα δημιούργησε στις κοινωνίες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης ένα στρώμα εξαιρετικά προνομιούχων πολιτών, η ευημερία των οποίων εξαρτάτο άμεσα από την καθυστέρηση ή την αναστολή των ιδιωτικοποιήσεων. Από την άλλη πλευρά, όμως,

²⁶⁶ Βλ. Clarke, S. (1992) : ό.π., σελ. 10-12.

αρκετοί ερευνητές υποστήριξαν ότι μόνον έτσι θα μπορούσε πραγματικά να εμπεδωθεί ο καπιταλισμός στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες.

4.3 Προβλήματα της ιδιωτικοποίησης

Τόσο το νομοθετικό πλαίσιο και οι άλλες προϋποθέσεις που απαιτούνται για την εφαρμογή και επιτυχή κατάληξη των επίσημων μεθόδων ιδιωτικοποίησης, όσο και η εμφάνιση άτυπων και συχνά παράνομων τέτοιων μεθόδων, μπορούν να θεωρηθούν ως προβλήματα που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνδέονται με το χαλαρό θεσμικό περιβάλλον της περιόδου του οικονομικού μετασχηματισμού. Παρ' όλα αυτά, δεν είναι τα μόνα εμπόδια στην πορεία των ιδιωτικοποιήσεων, οι οποίες αντιμετωπίζουν επίσης τα παρακάτω προβλήματα:

1. Αδυναμία ικανοποιητικής εκτίμησης της αξίας των επιχειρήσεων²⁶⁷. Αυτό αποτελεί ένα πρόβλημα που έχουν επισημάνει πολλοί ερευνητές και το οποίο αποδίδουν σε διάφορα αίτια: α) οι λογιστικές καταστάσεις των κρατικών επιχειρήσεων δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματική τους θέση, γιατί η ύπαρξη κερδών μπορεί να οφείλεται σε παραμορφώσεις της αγοράς που εξακολουθούν να υπάρχουν (π.χ. μονοπώλιο), ενώ η απουσία τους σε καθαρά εξωγενείς παράγοντες (π.χ. καθυστέρηση προσαρμογής στο νέο θεσμικό περιβάλλον)²⁶⁸. β) μόνο με την αναδιάρθρωση και τον διακανονισμό του χρέους των κρατικών επιχειρήσεων θα γίνουν φανερές οι πραγματικές μελλοντικές δυνατότητές τους, βάσει των οποίων και θα πρέπει να πωληθούν²⁶⁹. γ) δεν είναι σαφές ποιά είναι τα περιουσιακά στοιχεία (ενεργητικό) και ποιές οι υποχρώσεις (παθητικό) των κρατικών επιχειρήσεων, όπως π.χ. συμβαίνει στην περίπτωση που διαθέτουν μεγάλες

²⁶⁷ Βλ. Katz, B.G. & Owen, J. (1995) : " Designing an Optimal Privatization Plan for Restructuring Firms and Industries in transition", *Journal of Comparative Economics*, August 1995, 21 (1), σελ. 2.

²⁶⁸ Βλ. Hughes, G. & Hare, P. (1994) : ό.π., σελ. 200.

²⁶⁹ Βλ. McKinnon, R.I. (1992) : ό.π., σελ. 35.

οικιστικές, εκπαιδευτικές, αθλητικές, πολιτιστικές και ψυχαγωγικές εγκαταστάσεις, οι οποίες από "σοσιαλιστική" άποψη αποτελούν περιουσιακό στοιχείο, ενώ από "καπιταλιστική" μάλλον υποχρέωση²⁷⁰. και δ) τα κριτήρια υπολογισμού της αξίας μιας επιχείρησης που λειτουργεί σε περιβάλλον τεράστιων παραμορφώσεων (μονοπωλιακές αγορές, μεγάλες ανισότητες στην ανάπτυξη των διαφόρων κλάδων, υπερπληθωρισμός, εμπράγματα ανταλλαγές) είναι εξαιρετικά ασαφή²⁷¹. Ταυτόχρονα, το συγκεκριμένο πρόβλημα περιπλέκεται ακόμη περισσότερο από την επίδραση που ασκούν στην αγοραία αξία μιας επιχείρησης οι προοπτικές επιτυχίας ή αποτυχίας ολόκληρου του εγχειρήματος της ιδιωτικοποίησης²⁷².

2. Οι περιορισμένες προσβάσεις σε επιχειρηματικό κεφάλαιο και η απουσία ανεπτυγμένων χρηματοπιστωτικών αγορών²⁷³, με αποτέλεσμα τις δυσχέρειες χρηματοδότησης μεγάλων ιδιωτικοποιήσεων. Η κατάσταση περιπλέκεται και από το ότι η ίδια η ανάπτυξη των χρηματοπιστωτικών αγορών προϋποθέτει άλλες ιδιωτικοποιήσεις στον αντίστοιχο κλάδο²⁷⁴.
3. Η ορθή χρονική κλιμάκωση ως προς την προσφορά²⁷⁵. Οι στόχοι που επιδιώκεται να επιτευχθούν με τις ιδιωτικοποιήσεις πρέπει να είναι απολύτως σαφείς και ιεραρχημένοι, γιατί μόνο με τον τρόπο αυτό θα διαμορφωθεί η βέλτιστη χρονική κλιμάκωσή τους.

Αυτό που θα μπορούσε να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι ούτε οι τότε πρόσφατα εκλεγμένες "μεταρρυθμιστικές" κυβερνήσεις ούτε οι εισαχθέντες Δυτικοί σύμβουλοί τους αντιμετώπισαν με περίσκεψη και σοβαρότητα την πληθώρα των προβλημάτων

²⁷⁰ Βλ. Clarke, S. (1992) : ό.π., σελ. 21.

²⁷¹ Βλ. Clarke, S. (1992) : ό.π., σελ. 21.

²⁷² Βλ. Laban, R. & Wolf, H.C. (1993) : " Large-Scale Privatization in Transition Economies", *The American Economic Review*, December 1993, 83 (5), σελ. 1199.

²⁷³ Βλ. Katz, B.G. & Owen, J. (1995) : ό.π., σελ. 2.

²⁷⁴ Βλ. Checchi, D. 91992) : ό.π., σελ. 844-845.

²⁷⁵ Βλ. Katz & Owen [1993].

που συνδέονται με το εγχείρημα των μαζικών ιδιωτικοποιήσεων. Αποτέλεσμα ήταν οι εφαρμοζόμενες πολιτικές να εναλλάσσονται με μεγάλη ταχύτητα, μέσα σε ένα κλίμα γενικευμένης αναξιοπιστίας. Όπως ειρωνικά σημειώνει ο I. Major [1994, σελ. 265], "οι εμπειρίες από τις ουγγρικές ιδιωτικοποιήσεις δείχνουν ότι δεν αντιπροσωπεύουν όλες οι μορφές ιδιωτικοποίησης κάποιο πρόοδο σε σχέση με την κρατική ιδιοκτησία"²⁷⁶.

²⁷⁶ Οι υπογραμμίσεις δικές του.

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως αναφέρεται στην αρχή του κεφαλαίου Β, η διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη, επομένως η εξαγωγή ασφαλών ή οριστικών συμπερασμάτων για την πορεία και τα αποτελέσματά του είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη. Ασφαλή συμπεράσματα, όμως, δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε ούτε και για τα μακροπρόθεσμα αποτελέσματα της θεραπείας-σοκ, γιατί κάτι τέτοιο προϋποθέτει το να γνωρίζουμε την οριστική θέση και τα επιμέρους χαρακτηριστικά των συγκεκριμένων οικονομιών, όταν θα έχουν ενσωματωθεί πλήρως στον διεθνή καταμερισμό εργασίας, διαδικασία που δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Παρά τους παραπάνω περιορισμούς, όμως, η εργασία αυτή μας επιτρέπει να καταλήξουμε σε ορισμένα προσωρινά συμπεράσματα, που συνδέονται με τα βραχυχρόνια αποτελέσματα από την εφαρμογή του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος στις περισσότερες χώρες, την απουσία ρυθμιστικού μηχανισμού σε μια οικονομία, την αντοχή πολλών διαρθρωτικών χαρακτηριστικών του κεντρικού σχεδιασμού και τον τρόπο με τον οποίο ο Δυτικός κόσμος αντιμετώπισε το συγκεκριμένο οικονομικό φαινόμενο. Η εξαγωγή περισσότερων και αρτιότερα θεμελιωμένων συμπερασμάτων απαιτεί λεπτομερή διερεύνηση μιας σειράς παραμέτρων που άμεσα ή έμμεσα άπτονται του οικονομικού μετασχηματισμού. Η επισήμανση των παραμέτρων αυτών έχει ενσωματωθεί στα προσωρινά συμπεράσματα που ακολουθούν:

1. Η επιλογή της άμεσης μετάβασης μέσω της θεραπείας-σοκ υπήρξε ανεπιτυχής. Η αναπάντεχα μεγάλη πτώση του ΑΕΠ, η επιμονή των υψηλών ρυθμών του πληθωρισμού, η αποτυχία των προβλέψεων για την ανεργία και οι δυσχέρειες

υλοποίησης των ιδιωτικοποιήσεων αιτιολογούν επαρκώς μια τέτοια αξιολόγηση, η οποία όμως ενισχύεται και από το ότι αρκετές από τις αντιρρήσεις για την αντίληψη της άμεσης μετάβασης αποδείχτηκαν βάσιμες. Έτσι, μπορούμε να πούμε με σχετική βεβαιότητα ότι: α) η “καταστροφή” των κρατικών επιχειρήσεων δεν ανέδειξε σουμπτεριανού τύπου επιχειρηματίες, αλλά τους νεόκοπους προνομιούχους των αυθόρμητων ιδιωτικοποιήσεων· β) ο δογματισμός του κεντρικού σχεδιασμού υποκαταστάθηκε από το δογματισμό της αγοράς, με τον εκ προοιμίου αποκλεισμό του κράτους από κάθε ενεργό παρεμβατικό ρόλο· και γ) η προσαρμογή της προσφοράς στις αλλαγές της ζήτησης υπήρξε πράγματι αργή, ενώ η επενδυτική δραστηριότητα κατέρρευσε. Τα αποτελέσματα της θεραπείας-σοκ, όμως, δεν περιορίζονται σε μακρο-επίπεδο. Για το λόγο αυτό, συνολική αξιολόγηση ακόμη και των βραχυχρόνιων αποτελεσμάτων της είναι δυνατό να γίνει μόνο με τη διερεύνηση των επιπτώσεών της σε επίπεδο κλάδου και επιχείρησης, καθώς και με την επισήμανση των σημείων όπου η κρατική παρέμβαση μπορεί και, ενδεχομένως, οφείλει να παίξει ενεργό ρόλο (π.χ. κλαδική βιομηχανική πολιτική).

2. Κάποιος οικονομικός ρυθμιστικός μηχανισμός είναι απαραίτητος, ακόμη και στην περίπτωση που δυσλειτουργεί. Όλες οι αρνητικές επιπτώσεις από την εφαρμογή της θεραπείας-σοκ εμφανίστηκαν με σχετική χρονική υστέρηση και στις χώρες που δεν εφάρμοσαν άμεσα το τυπικό μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα. Συνήθως, η έντασή τους ήταν σφοδρότερη και ο κοινωνικός τους αντίκτυπος δυσμενέστερος, ενώ καμιά χώρα δεν μπόρεσε τελικά να αποφύγει τη θεραπεία-σοκ, και μάλιστα υπό πολύ χειρότερους όρους. Η έμμεση επιλογή “ούτε σχεδιασμός, ούτε αγορά” υπήρξε αναμφισβήτητα η χειρότερη. Παράλληλα, όμως, πρέπει να επισημανθεί ότι οι περισσότερες χώρες διατήρησαν σ’ αυτή την ιδιότυπη κατάσταση ορισμένα τμήματα της οικονομίας τους, συνήθως κάποιους κλάδους που θεωρήθηκαν

φυσικά μονοπώλια ή στρατηγικού χαρακτήρα (π.χ. ενέργεια), για παρατεταμένο χρονικό διάστημα. Η διερεύνηση των αλλαγών που επήλθαν στον ίδιο κλάδο ανάμεσα σε χώρες που υιοθέτησαν διαφορετική κλαδική πολιτική (απελευθέρωση - μη απελευθέρωση) είναι πολύ πιθανό να οδηγήσει σε συμπεράσματα ιδιαίτερα χρήσιμα, τόσο για τη διαδικασία του μετασχηματισμού όσο και για τις μελλοντικές προοπτικές των μετασχηματιζόμενων οικονομιών.

3. Η αντοχή πολλών διαρθρωτικών και θεσμικών χαρακτηριστικών του κεντρικού σχεδιασμού υπήρξε αξιοσημείωτη, καθώς συνέχισαν όχι μόνο να υπάρχουν, αλλά συχνά και να δεσπόζουν, πολύ μετά την έναρξη εφαρμογής του τυπικού μεταρρυθμιστικού προγράμματος. Τέτοια χαρακτηριστικά είναι, για παράδειγμα, η μονοπωλιακή διάρθρωση της οικονομίας, οι ιδιαίτερα διαδεδομένες άτυπες μορφές οικονομικής δραστηριότητας (παράλληλη οικονομία) και η ετερογένεια της τεχνολογικής βάσης. Στο ίδιο συμπέρασμα παραπέμπουν και οι υπάρχουσες ενδείξεις ότι οι επιχειρήσεις είναι υπερβολικά διστακτικές στην περικοπή θέσεων εργασίας, αλλά και υπερβολικά προσηλωμένες στην καλλιέργεια προσβάσεων σε μια ισχυρή κεντρική εξουσία. Αυτό το φαινόμενο "υστέρησης" πολλών θεσμικών και διαρθρωτικών χαρακτηριστικών του προηγούμενου συστήματος εκτιμήθηκε από το σύνολο σχεδόν των ερευνητών που ασχολήθηκαν με το θέμα ως σοβαρό μειονέκτημα στη διαδικασία του οικονομικού μετασχηματισμού. Αδιερεύνητη παραμένει, λοιπόν, η δυνατότητα αξιοποίησης ορισμένων ή όλων αυτών των χαρακτηριστικών στα πλαίσια ενός εναλλακτικού υποδείγματος οικονομικής συγκρότησης.
4. Ο Δυτικός κόσμος υιοθέτησε το ρόλο του νικητή στον Ψυχρό Πόλεμο. Αυτός είναι ο μόνος τρόπος για να περιγραφούν με κάποια ακρίβεια οι προσεγγίσεις των Δυτικών κυβερνήσεων, οι συμπεριφορές των διεθνών οργανισμών (εκφράζουν παραδοσιακά τις Δυτικές απόψεις), η πολιτική των Δυτικών επιχειρήσεων, αλλά

και η αρθρογραφία του Δυτικού τύπου (χωρίς να εξαιρείται ο ελληνικός). Η Δυτική στάση στο ζήτημα του οικονομικού μετασχηματισμού των χωρών της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης έχει τροφοδοτήσει μια εξαιρετικά πλούσια αρθρογραφία, η οποία εν μέρει προσφέρεται για περαιτέρω διερεύνηση, κυρίως όσον αφορά στην κατάρρευση της ΚΟΜΕΚΟΝ, στη συμπεριφορά των ξένων επενδυτών και στη συναλλαγματική πολιτική που ακολουθήθηκε, και εν μέρει ξεφεύγει από τα πλαίσια της εργασίας αυτής. Η αποφασιστική συμβολή του Δυτικού "παράγοντα" στη μορφή που πήρε η διαδικασία του μετασχηματισμού και στις καίριες αποφάσεις οικονομικής πολιτικής που λήφθηκαν είναι, σε κάθε περίπτωση, δεδομένη.

Ο άμεσος μετασχηματισμός των οικονομιών κεντρικού σχεδιασμού σε αποκεντρωμένες οικονομίες της αγοράς, με την εφαρμογή ριζοσπαστικά φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής και τη βοήθεια των Δυτικών κυβερνήσεων και οργανισμών, αποδείχτηκε πρακτικά αδύνατος και ταυτόχρονα είχε τεράστιες και, ενδεχομένως, μακροπρόθεσμες πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις, οι οποίες θα πρέπει να λαμβάνονται υπ'όψη σε κάθε μελλοντική αξιολόγηση της θεραπείας-σοκ. Η διαμόρφωση μιας αποτελεσματικής οικονομικής πολιτικής προϋποθέτει πάντοτε ένα στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο για την άντληση ιδεών και την αξιολόγηση εμπειριών. Αυτονόητη ευθύνη των πολιτικών είναι να προβληματίζονται για τις κοινωνικές επιπτώσεις των πολιτικών τους επιλογών και των οικονομικών επιστημόνων να μη λησμονούν ότι υπηρετούν μια από τις επισκήμες του ανθρώπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. **Γκορμπασόφ, Μ. (1987)** : *Περεστρόικα (Νέα σκέψη για τη χώρα μας και τον κόσμο)*, ελλ. μετ. Α. Βερυκοκάκη-Αρτέμη, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1987.
2. **Καφούρος, Β. (1989)** : "Κέρδος και Σοσιαλισμός", *Τεύχη Πολιτικής Οικονομίας*, τευχ. 5ο, Φθινόπωρο 1989, σελ. 63-78.
3. **Μαρτίνοφ, Β. (1986)** : "Η αγροτική πολιτική και το αγροτοβιομηχανικό σύμπλεγμα της ΕΣΣΔ", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 4/1986, σελ. 82-99.
4. **Μίνουγλου, Θ.Ν. (1984)** : *Παραδόσεις Συγκριτικής των Οικονομικών Συστημάτων*, εκδ. Α.Ν. Σάκκουλα, ανατύπωση 1985.
5. **Μπαμπανάσης, Σ. (1991)** : *Οι Επιχειρήσεις στην Ανατολική Ευρώπη*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991.
6. **Μπαμπανάσης, Σ. & Σαμαράς, Γ. (1985)** : *Εισαγωγή στην Πολιτική Οικονομία του Σοσιαλισμού*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1985.
7. **Μπογκομόλοφ, Ο. (1984)** : "Η οικονομική στρατηγική στη δεκαετία του 1980-90", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 2/1984, σελ. 12-25.
8. **Πάκος, Θ.Β. (1992)** : *Κλαδική Οικονομική Ι: Ανταγωνισμός, Συγκέντρωση και Τεχνολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1992.
9. **Ρέππας, Π.Α. (1991)** : *Οικονομική Ανάπτυξη: Θεωρίες και Στρατηγικές*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1991.
10. **Στεπάνοβα, Ε. & Λουφτ, Κ. (1984)** : "Η σοσιαλιστική οικονομική ολοκλήρωση και οι αστοί επικριτές της", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 2/1984, σελ. 169-183.
11. **Τζαράσοφ, Σ. κ.ά. (1986)** : παρέμβαση σε συζήτηση στρογγυλής τράπεζας με τίτλο "Οι πολιτικοοικονομικές βάσεις της επιτάχυνσης", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 2/1988, σελ. 169-194.
12. **Χατσατούροφ, Τ. (1986)** : "Η οικονομική και κοινωνική στρατηγική του ΚΚΣΕ", *Κοινωνικές Επιστήμες* (Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ), 4/1986, σελ. 6-18.

ΕΕΝΗ

1. **Abalkin, L. (1993)** : "Economic Theory on the Path to a New Paradigm", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 1, pp. 4-14 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, September 1994, 37 (5), pp. 3-18].
2. **Acharya, A. & Spagat, M. (1995)** : "A General Model of the Soviet Consumer", *Journal of Comparative Economics*, June 1995, 20 (2&3), pp. 302-315.
3. **Adam, J. (1994)** : "The Transition to a Market Economy in Poland", *Cambridge Journal of Economics*, December 1994, 18 (6), pp. 607-618.
4. **Aganbegyan, A. (1988)** : *The Economic Challenge of Perestroika*, Indiana University Press, Bloomington, 1988.
5. **Aghion, P. (1993)** : "Economic Reform in Eastern Europe: Can Theory Help?", *European Economic Review*, April 1993, 37 (2-3), pp. 525-532.
6. **Angresano, J. (1994)** : "An Alternative Scenario for Central and East European Transformation", *Journal of Economic Studies*, 1994, 21 (3), pp. 22-38.
7. **Aslund, A. (1994)** : "Lessons of the First Four Years of Systemic Change in Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), pp. 22-38.
8. **Balcerowicz, L. (1994)** : "Fallacies and Other Lessons", *Economic Policy*, Suppl. December 1994, 9 (19), pp. 17-50.
9. **Banerjee, A.V. & Spagat, M. (1991)** : "Productivity Paralysis and the Complexity Problem: Why Do Centrally Planned Economies Become Prematurely Gray?", *Journal of Comparative Economics*, December 1991, 15 (4), pp. 646-660.
10. **Banerjee, A.V. & Spagat, M. (1992)** : "Shortages Amid Plenty under Soviet-Type Planning: A Theory of Unreliable Supplies", *Journal of Comparative Economics*, June 1992, 16 (2), pp. 302-308.
11. **Bauer, T. (1978)** : "Investment Cycles in Centrally Planned Economies", *Acta Oeconomica*, 1978, 21 (3), pp. 243-260.

12. **Belova, L. (1994)** : "Economic War: Myth or Reality?", *Voprosy ekonomiki*, 1994, no. 5, pp. 38-42 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, March 1995, 37 (11), pp. 88-95].
13. **Berg, A. (1994)** : "Does Macroeconomic Reform Cause Structural Adjustment? Lessons from Poland", *Journal of Comparative Economics*, June 1994, 18 (3), pp. 376-409.
14. **Bienkowski, W. (1992)** : "The Bermuda Triangle: Why Self-Governed Firms Work for Their Own Destruction", *Journal of Comparative Economics*, December 1992, 16 (4), pp. 750-762.
15. **Bleaney, M.F. (1991)** : "Investment Cycles in Socialist Economies: A Reconsideration", *Oxford Economic Papers*, July 1991, 43 (3), pp. 515-527.
16. **Bleaney, M.F. (1994)** : "Economic Liberalisation in Eastern Europe: Problems and Prospects", *World Economy*, July 1994, 17 (4), pp. 497-507.
17. **Boerl, T. & Keese, M. (1992)** : "Labour Markets and the Transition in Central and Eastern Europe", *OECD Economic Studies*, No. 18, Spring 1992, pp. 133-163.
18. **Borensztein, E. & Demekas, D.G. & Ostry, J.D. (1993)** : "An Empirical Analysis of the Output Declines in Three Eastern European Countries", *IMF Staff Papers*, March 1993, 40 (1), pp. 1-31.
19. **Borisov, V. & Clarke, S. (1994)** : "Reform and Revolution in the Communist National Park", *Capital & Class*, No. 53, Summer 1994, pp. 9-13.
20. **Boycko, M. (1992)** : "When Higher Incomes Reduce Welfare: Queues, Labor Supply, and Macro Equilibrium in Socialist Economies", *Quarterly Journal of Economics*, August 1992, 107 (3), pp. 907-920. .
21. **Brada, J.C. & Schoenfeld, R. & Slay, B. (1994)** : "The Role of International Financial Institutions in Central and Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, February 1995, 20 (1), pp. 49-56.
22. **Bruno, M. (1992)** : "Stabilization and Reform in Eastern Europe: A Preliminary Evaluation", International Monetary Fund, *Working Paper* 92/30, Washington D.C. 1992.
23. **Bryson, P.J. (1991)** : "The Economics of German Reunification: A Review of the Literature", *Journal of Comparative Economics*, March 1992, 16 (1), pp. 118-149.

24. **Buck, T. (1982)** : *Comparative Industrial Systems*, The MacMillan Press Ltd. 1982.
25. **Buzgalin, A. (1993)** : "Economic Theory in Russia", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 1, pp. 42-52 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, September 1994, 37 (5), pp. 19-34].
26. **Chang, G.H. (1991)** : "Immiserizing Growth in Centrally Planned Economies", *Journal of Comparative Economics*, December 1991, 15 (4), σελ. 711-717.
27. **Chang, G.H. (1993)** : "The Inconsistencies among Disequilibrium Aggregates", *Journal of Comparative Economics*, March 1993, 17 (1), pp. 70-91.
28. **Charemza, W.W. (1992)** : "Market Failure and Stagflation: Some Aspects of Privatisation in Poland", *Economics of Planning*, 1992, Vol. 25, pp. 21-35.
29. **Checchi, D. (1992)** : "Creation of Financial Markets in (Previously) Centrally Planned Economies", *Journal of Banking and Finance*, September 1993, 17 (5), pp. 819-847.
30. **Clarida, R.H. (1993)** : "A Model of Liquidity Overhang", *European Economic Review*, January 1993, 37 (1), pp. 61-73.
31. **Clarke, S. (1992)** : "Privatization and the Development of Capitalism in Russia", *New Left Review*, 196/1992, pp. 3-27.
32. **Condee, N. & Padunov, V. (1991)** : "Perestroika Suicide: Not By Bred Alone", *New Left Review* 189, pp. 67-89.
33. **Calvo, G.A. & Coricelli, F. (1992)** : "Output Collapse in Eastern Europe: The Role of Credit", *IMF Staff Papers*, March 1993, 40 (1), pp. 32-52.
34. **Davies, R.W. (1990)** : "Gorbachev's Socialism in Historical Perspective", *New Left Review*, 179/1990, pp. 5-27.
35. **Davis, H. & Scase, R. (1985)** : *Western Capitalism and State Socialism*, Basil Blackwell Ltd. 1985.
36. **Demougin, D. & Sinn, H.-W. (1993)** : "Privatization, Risk-Taking, and the Communist Firm", *Journal of Public Economics*, October 1994, 55 (2), pp. 203-231.
37. **Dinopoulos, E. & Lane, T.D. (1992)** : "Market Liberalization Policies in a Reforming Socialist Economy", *IMF Staff Papers*, September 1992, 39 (3), pp. 465-494.

38. **Dowlah, A.F. & Elliott, J.E. (1991)** : "Gorbachev's Critique and Vision of Soviet Socialism", *International Journal of Social Economics*, 1991, 18 (5/6/7), pp. 139-174.
39. **Elliott, J.E. & Dowlah, A.F. (1994a)** : "Gorbachev, Perestroika and Democratizing Socialism: Origins, Institutions and Policies", *International Journal of Social Economics*, 1994, 21 (10/11/12), pp. 73-115.
40. **Elliott, J.E & Dowlah, A.F. (1994b)** : "Gorbachev, Perestroika and Democratizing Socialism: Consequences and Contradictions", *International Journal of Social Economics*, 1994, 21 (10/11/12), pp. 162-184.
41. **Ellman, M. (1994)** : "Transformation, Depression, and Economics: Some Lessons", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), pp. 1-21.
42. **Ericson, R.E. (1991)** : "The Classical Soviet-Type Economy: Nature of the System and Implications for Reform", *Journal of Economic Perspectives*, Fall 1991, 5 (4), pp.11-27.
43. **Feltenstein, A. (1994)** : "The Uncertainty of Economic Success When Economic Regimes Are Uncertain: A Study of Transition Periods", *Journal of Comparative Economics*, October 1994, 19 (2), pp. 217-236.
44. **Fischer, S. & Frenkel, J. (1992)** : "Macroeconomic Issues of Soviet Reform", *The American Economic Review*, May 1992, 82 (2), pp. 37-42.
45. **Ferder, J. (1993)** : "Price Ceilings and Party Privilege", *Economic Inquiry*, January 1993, 31 (1), pp. 166-170.
46. **Flanagan, R.J. (1992)** : "Wages and Wage Policies in Market Economies: Lessons for Central and Eastern Europe", *OECD Economic Studies*, No. 18, Spring 1992, pp.105-132.
47. **Glasman, M. (1994)** : "The Great Deformation: Polanyi, Poland and the Terrors of Planned Spontaneity", *New Left Review*, 205/1994, pp. 59-86.
48. **Gleicher, D. (1988)** : "Bonus Formulae and Central Planning", *Review of Radical Political Economics*, 1988, 20 (2&3), pp. 133-137.
49. **Goldberg, L.S. & Karimov, I. (1995)** : "Policy Reforms, Currency Auctions, and Production Choices in Transition Economies", *Journal of Comparative Economics*, December 1995, 21 (3), pp. 267-288.

50. **Goldfeld, S.M. & Quandt, R.E. (1992)** : "Effects of Bailouts, Taxes and Risk-Aversion on the Enterprise", *Journal of Comparative Economics*, March 1992, 16 (1), pp. 150-167.
51. **Gowan, P. (1995)** : "Neo-Liberal Theory and Practice for Eastern Europe", *New Left Review*, 213/1995, pp. 3-60.
52. **Green, E.J. (1993)** : "Privatization, the Entrepreneurial Sector, and Growth in Post-Comecon Economies", *Journal of Comparative Economics*, June 1993, 17 (2), pp. 407-417.
53. **Griffin, K. (1989)** : *Alternative Strategies for Economic Development*, MacMillan, London 1989.
54. **Hayek, F.A. (1945)** : "The Use of Knowledge in Society", *The American Economic Review*, September 1945, 35 (4), pp. 519-530.
55. **Hirschman, A.O. (1969)** : "The Strategy for Economic Development", στο Agarwala, A.N. & Singh, S.P. (eds.) : *Accelerating Investment in Developing Countries*, Oxford University Press 1969.
56. **Hughes, G. & Hare, P. (1992)** : "Industrial Restructuring in Eastern Europe: Policies and Prospects", *European Economic Review*, April 1992, 36 (2-3), pp. 670-676.
57. **Hughes, G. & Hare, P. (1994)** : "The International Competitiveness of Industries in Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, and Poland", *Oxford Economic Papers*, April 1994, 46 (2), pp. 200-221.
58. **Iaremenko, I. (1994)** : "The Priority: Structural-Technological Renewal of the National Economy", *Rossiiskii ekonomicheskii zhurnal*, 1994, no. 1, pp. 3-7 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, April 1995, 37 (12), pp. 28-34].
59. **Ickes, B.W. (1986)** : "Cyclical Fluctuations in Centrally Planned Economies", *Soviet Studies*, 1986, 38 (1), pp. 36-52.
60. **Ivanchenko, V. (1993)** : "Toward a New Paradigm of State Regulation and Planology", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 11, pp. 72-79 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic transition*, October 1994, 37 (6), pp. 82-95].
61. **Kaiser, R.G. (1991)** : "Gorbachev: Triumph and Failure", *Foreign Affairs*, Spring 1991, 70 (2), pp. 160-174.

62. **Kajzer, A. (1994)** : "The Real-Wage/Employment Relationship and Unemployment in Transitional Economies: The Case Of Slovenia and Hungary", Institute for World Economics - Hungarian Academy of Sciences, *Working Papers* No. 35 (July 1994).
63. **Katz, B.G. & Owen, J. (1993)** : "Privatization: Choosing the Optimal Time Path", *Journal of Comparative Economics*, December 1993, 17 (4), pp. 715-736.
64. **Katz, B.G. & Owen, J. (1995)** : " Designing an Optimal Privatization Plan for Restructuring Firms and Industries in transition", *Journal of Comparative Economics*, August 1995, 21 (1), pp. 1-28.
65. **Kaufmann, D. (1994)** : "Economic Liberalisation", *Economic Policy*, Suppl. December 1994, 9 (19), pp. 51-69.
66. **Kiss, K. (1993)** : "Western Prescriptions for Eastern Transition: a comparative analysis of the different economic schools and issues", Institute for World Economics - Hungarian Academy of Sciences, *Working Papers* No. 18 (June 1993).
67. **Knell, M. (1988)** : "The Economics of Shortage and the Socialist Enterprise: A Criticism of Walrasian and Non-Walrasian Approach", *Review of Radical Political Economics*, 1988, 20 (2&3), pp.143-148.
68. **Kornai, J. (1980)** : *Economics of Shortage*, vol. A&B, North-Holland Publ. Co. 1980.
69. **Kornai, J. (1992)** : "The Post-Socialist Transition and the State: Reflections in the Light of Hungarian Fiscal Problems", *The American Economic Review, Papers & Proceedings*, May 1992, pp. 1-21.
70. **Kornai, J. (1994)** : "Transformational Recession: The Main Causes", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), pp. 39-63.
71. **Kudrov, V. (1993)** : "Are the Calculations of Economic Growth Rates for the USSR and Russia Reliable?", *Voprosy ekonomiki*, 1993, no. 10, pp. 122-131 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, October 1994, 37 (6), pp. 53-66].
72. **Laban, R. & Wolf, H.C. (1993)** : " Large-Scale Privatization in Transition Economies", *The American Economic Review*, December 1993, 83 (5), pp. 1199-1210.

73. **Lavigne, M. (1985)** : *Economie internationale des pays socialistes* (αγγλική μετάφραση, *International Political Economy and Socialism*, Editions de la Maison des Sciences de l'Homme & Cambridge University Press, 1991).
74. **Leijonhufvud, A. (1993)** : " The Nature of the Depression in the Former Soviet Union", *New Left Review*, 199/1993, pp.120-126.
75. **Lin, S. (1993)** : " A Monetary Model of a Shortage Economy", *IMF Staff Papers*, June 1993, 40 (2), pp. 369-394.
76. **Major, I. (1994)** : "From Credit Vouchers to the Small Investors' Share-Purchase Programme", *Acta Oeconomica*, 1994, 46(3-4), pp. 253-266.
77. **McKinnon, R.I. (1992)** : "Spontaneous Order on the Road Back from Socialism: An Asian Perspective", *The American Economic Review, Papers & Proceedings*, May 1992, pp. 31-36.
78. **Maevskii, V. & Amosov, A. & Volkova, N. & Smirnov, A. (1993)** : "Scenarios for the Reorganization of the Economic Structure of Russia", *Svobodnaia mysl'*, 1993, no. 11, pp. 44-56 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, May 1994, 37 (1), pp. 6-24].
79. **Murrell, P. (1991a)** : "Symposium on Economic Transition in Soviet Union and Eastern Europe", *Journal of Economic Perspectives*, Fall 1991, 5 (4), pp. 3-9.
80. **Murrell, P. (1991b)** : "Can Neoclassical Economics Underpin the Reform of Centrally Planned Economies?", *Journal of Economic Perspectives*, Fall 1991, 5 (4), pp. 59-76.
81. **Murrell, P. (1995)** : "The Transition According to Cambridge, Mass.", *Journal of Economic Literature*, March 1995, Vol. XXXIII, pp. 164-178.
82. **Pakos, T. (1982)** : *Industrialisation, Structural Change and Policy: The Case of Greece 1958-1977*, PhD Thesis, September 1982, Victoria University of Manchester.
83. **Pejovich S. (1994)** : "The Market for Institutions vs. Capitalism by Fiat: The Case of Eastern Europe", *Kyklos*, 1994, 47 (4), pp. 519-529.
84. **Popov, G. (1994)** : "The Third Model", *Voprosy ekonomiki*, 1994, no. 2, pp. 44-53 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, December 1994, 37 (8), pp. 81-96].
85. **Pryor, F.L. (1994)** : "Growth Deceleration and Transaction Costs: A Note", *Journal of Economic Behavior and Organization*, September 1994, 25 (1), pp. 121-133.

86. **Qian, Y. (1994)** : "A Theory of Shortage in Socialist Economies Based on the *Soft Budget Constraint*", *The American Economic Review*, March 1994, 84 (1), pp. 145-156.
87. **Radaev, V. (1995)** : "Russia's Economic System Through the Prism of Ideological Systems", *Voprosy ekonomiki*, 1995, no. 2, pp. 30-39 [αγγλική μετάφραση, *Problems of Economic Transition*, November 1995, 38 (7), pp. 50-63].
88. **Rider, C. (1988)** : "Market Reforms in a Shortage Economy", *Review of Radical Political Economics*, 1988, 20 (2&3), pp. 138-142.
89. **Rodlauer, M. (1994)** : "The Experience with IMF-Supported Reform Programs in Central and Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, February 1995, 20 (1), pp. 95-115.
90. **Rothschild, K.W. (1992)** : "The End of History?", *Kyklos*, 1992, 45 (4), pp. 555-559.
91. **Sachs, J.D. (1992)** : "Privatization in Russia: Some Lessons from Eastern Europe", *The American Economic Review*, May 1992, 82 (2), pp. 43-48.
92. **Schmieding, H. (1993)** : "From Plan to Market: On the Nature of the Transformation Crisis", *Weltwirtschaftliches Archiv*, 1993, 129 (2), pp. 216-253.
93. **Shleifer, A. & Vishny, R.W. (1994)** : "The Politics of Market Socialism", *Journal of Economic Perspectives*, Spring 1994, 8 (2), pp. 165-176.
94. **Simon, I. (after 1987)** : *Industry and Industrial Management in the Small Towns of the Great Hungarian Plain*, Center of Regional Research, Alfold Group, Hungarian Academy of Sciences.
95. **Simonovits, A. (1991)** : "Investments, Starts, and Cycles in Socialist Economies: A Mathematical Model", *Journal of Comparative Economics*, September 1991, 15 (3), pp. 460-475.
96. **Sundakov, A. & Ossowski, R. & Lane, T.D. (1994)** : "Shortages Under Free Prices: The Case of Ukraine in 1992", *IMF Staff Papers*, September 1994, 41 (3), pp. 411-434.
97. **Szanyi, M. (1994)** : "A Transitional Assessment", Institute for World Economics - Hungarian Academy of Sciences, *Working Papers* No. 42 (November 1994).
98. **Taylor, L. (1994)** : "The Market Met Its Match: Lessons for the Future from the Transition's Initial Years", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), pp. 64-87.

99. **Tittenbrun, J. (1995)** : "The Managerial Revolution Revisited: The Case of Privatisation in Poland", *Capital & Class*, No. 55, Spring 1995, pp. 21-32.
100. **Van Wijnbergen, S. (1992)** : "Intertemporal Speculation, Shortages and the Political Economy of Price Reform", *The Economic Journal*, November 1992, 102 (415), pp. 1395-1406.
101. **Van Winden, F. & De Wit, G. (1991)** : "Nomenklatura, State Monopoly, and Private Enterprise", *Public Choice*, November 1993, 77 (3), pp. 573-594.
102. **Vintrova, R. (1992)** : "The General Recession and the Structural Adaptation Crisis", *Politicka ekonomie*, 1992, no. 1, pp. 39-49 [αγγλική μετάφραση, *Eastern European Economics*, Spring 1993, 31 (3), pp. 78-94].
103. **Vissi, F. (1994)** : "Foreign Direct Investment and Competition", Institute for World Economics - Hungarian Academy of Sciences, *Working Papers* No. 31 (April 1994).
104. **Wallich, C. (1994)** : "What's Right and Wrong with World Bank Involvement in Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, February 1995, 20 (1), pp. 57-94.
105. **Wanniski, J. (1992)** : "The Future of Russian Capitalism", *Foreign Affairs*, Spring 1992, 71 (2), pp. 17-25.
106. **Williams, M. & Reuten, G. (1993)** : "After the Rectifying Revolution: the contradictions of the mixed economy?", *Capital & Class*, No. 49, Spring 1993, pp. 77-112.
107. **Winiecki, J. (1991)** : "Shaping the Institutional Infrastructure", *Economic Inquiry*, January 1994, 32 (1), pp. 66-78.
108. **Winiecki, J. (1994)** : "The Applicability of Standard Reform Packages to Eastern Europe", *Journal of Comparative Economics*, June 1995, 20 (3), pp. 347-367.
109. **Wyplosz, C. (1993)** : "After the Honeymoon: On the Economics and Politics of Economic Transformation", *European Economic Review*, April 1993, 37 (2-3), pp. 379-386.
110. **Yavlinski, G. & Braguinski, S. (1994)** : "The Inefficiency of *Laissez-Faire* in Russia: Hysteresis Effects and the Need for a Policy-Led Transformation", *Journal of Comparative Economics*, August 1994, 19 (1), pp. 88-116.
111. **Zecchini, S. (1994)** : "The Role of International Financial Institutions in the Transition Process", *Journal of Comparative Economics*, February 1995, 20 (1), pp. 116-138.